

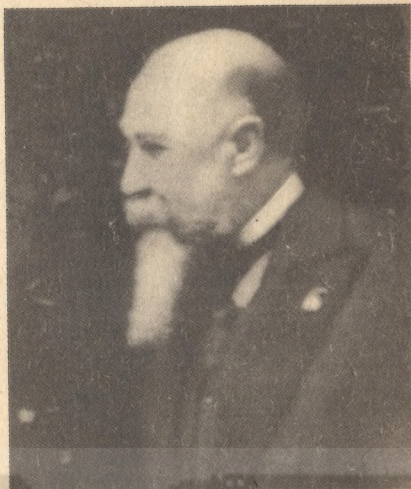
iorga

1080

iorga

o viață de om așa cum a fost

«O viață de om va impune oricui și va rămîne ca una din cele mai puternice creațiuni ale geniului românesc, prin suflul de sinceritate care animă întreaga lucrare, prin atmosfera de poezie, care învăluie toate experiențele celui ce povestește, prin opera de justiție pe care istoricul, cedînd pasul memorialistului, o face atîtora din cei cu cari, în pasionată trăire a istoriei, a avut vreo coliziune. Vastă și ramificată istorie critică a culturii noastre în ultima jumătate de veac, O viață de om este mai presus de toate mărturia vibrantă a unui mare temperament liric.»

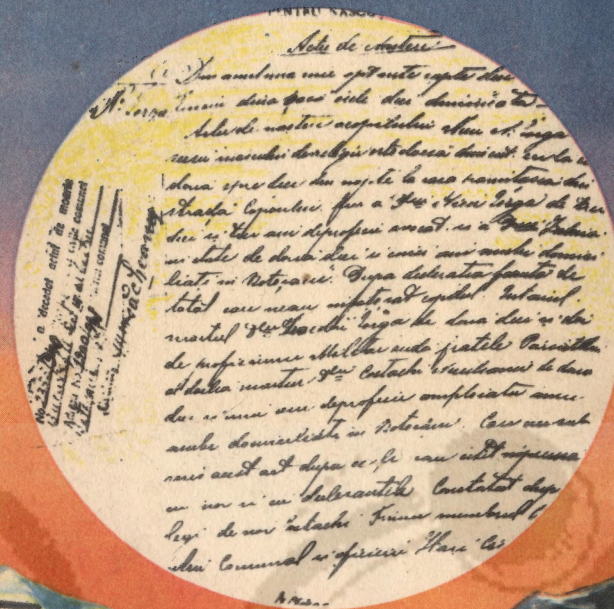
PERPESSICIUS

iorga

iorga

o viață de om așa cum a fost

Ilustrația copertei : *Ion Olaru*

n. iorga

orizonturile mele
O viață de om
așa cum a fost

★

EDIȚIE ÎNGRIJITĂ, NOTE, COMENTARII DE
VALERIU RÂPEANU ȘI SANDA RÂPEANU
PREFAȚĂ DE VALERIU RÂPEANU
TABEL CRONOLOGIC DE VICTOR IOVA

BIBLIOTECA PENTRU TOȚI ● 1981

EDITURA MINERVA ● BUCUREȘTI

Ediția de față reproduce textul volumului

N. IORGA

ORIZONTURILE MELE

O VIAȚĂ DE OM AȘA CUM A FOST.

ediție îngrijită de Valeriu Râpeanu și Sanda Râpeanu

Editura Minerva, 1978.

PERSONALITATEA LUI N. IORGA ÎN CONTEXTUL EPOCII SALE

Pentru André Malraux memoriile secolului douăzeci se înscriu pe două mari direcții : unele sînt mărturii asupra evenimentelor trăite de cel ce le înfățișează atenției publice, altele reprezintă un proces de introspecție înțeleasă ca un studiu asupra omului.¹ *O viață de om* — „una din cele mai frumoase cărți din cîte s-au scris în limba românească“ — așa cum o numea istoricul Mihai Berza², sintetizează aceste două direcții într-o formulă memorialistică unică în cultura noastră.

E drept, dat fiind faptul că Iorga a fost pateticul inspirator al unor direcții fundamentale în viața noastră socială, politică și spirituală, ceea ce a interesat în primul rînd a fost caracterul de mărturie asupra evenimentelor sau a personalităților proeminente ale României sau ale lumii.

Dar încă de la apariție autobiografia lui Iorga a fost privită ca o expresie artistică de excepție, plurivalentă : „*O viață de om* va impune oricui și va rămîne ca una din cele mai puternice creațiuni ale geniului românesc, prin suflul de sinceritate care animă întreaga lucrare, prin atmosfera de poezie, care învăluie toate expe-

¹ André Malraux, *Antimémoires*, Paris, 1967, p. 14—15.

² Mihai Berza, *Nicolae Iorga — moralist*, în *Revista istorică*, 32, 1946, p. 8—36.

riențele celui ce povestește, prin opera de justiție pe care istoricul cedind pasul memorialistului o face atîtora din cei cu cari, în pasionata trăire a istoriei, a avut vreo coliziune. Vastă și ramificată istorie critică a culturii noastre în ultima jumătate de veac *O viață de om* este mai presus de toate mărturia vibrantă a unui mare temperament liric.“ Sînt cuvintele lui Perpessicius¹ care alături de Șerban Cioculescu au scris cele mai elocvente articole la apariția cărții.

Ideea fundamentală a acestei autobiografii este asemănătoare în fond cu propozițiunea goetheană care cerea memorialistului „să descrie pe om în împrejurările vremii lui“ sau, cum spunea Iorga, „în ce putem, în ce facem e atîta care vine din ce ne înconjură“ ; tot N. Iorga explica existența unui om, faptele, gîndurile sale, prin două elemente esențiale : mediul (ecou al influenței lui Taine, vizibilă încă din articolele sale de început) și înaintașii. Este și aici, în această monumentală autobiografie, consecvent cu sine pentru că de la necrologul scris sub impresia evenimentului, pînă la marile construcții, toate au în vedere explicarea personalității umane prin ambianța în timp și spațiu, care și-a pus amprenta asupra formației sale și i-a determinat drumurile.

Citată adesea pentru sporul de cunoaștere a faptelor de istorie politică și literară, *O viață de om* luminează portretul deosebit de complex, contradictoriu și neprevăzut al memorialistului, conține date esențiale ce configurează structura sa morală și explică resorturile psihologice intime ale acțiunilor istoricului, literatului, omului politic.

Fără îndoială, în cazul lui Nicolae Iorga, cele două aspecte sînt adeseori inseparabile, dar de cele mai multe ori, pînă acum, s-a reținut numai ceea ce era acțiune propriu-zisă, iar cît privește înțelegerea impulsurilor sufletești care au determinat faptele sale, exegetii s-au menținut la clișeele convenționale — *apostolul, antimatorul, luptătorul* — adjective care stîrneau nu o dată iritarea istoricului însuși.

¹ Perpessicius, *Opere 7, Mențiuni critice*, Editura Minerva 1975, p. 43—44.

Nu-i mai puțin adevărat că, încă din primele file ale autobiografiei N. Iorga considera ca o datorie pentru cel ce a „văzut fapte istorice“ de a le „păstra“ în forma în care i s-au înfățișat, după cum tot datorie este pentru omenire de a scrie istoria, pentru fiecare dintre noi de a o adăugi cu ce a aflat, iar pentru cei ce posedă acest dar să aștearnă pe hîrtie ceea ce știu și ceea ce au auzit. În țesătura acestor rînduri de început ale cărții aflăm unul din elementele definitorii ale sistemului său etic și anume acela de datorie, a cărui sorginte stă în vechiul gînd cronicăresc. A scrie istorie însemna atunci o misiune și autorul nu avea înaintea nici o altă satisfacție decît aceea de a ști că cititorul primește „atîta din truda noastră, cît să nu uite lucrurile și cursul țării“¹. Dacă în modul de a concepe obligația memorialistului gîndul său nu ezită, omul acesta — care, chiar atunci cînd a comis erori, a avut fermitatea să nu cedeze și să meargă pînă la capăt, adeseori cu superba nepăsare a unui Don Quijote modern, sfidînd deopotrivă evidențele și opinia majorității — era încercat de sentimentul că a scrie o autobiografie e „un lucru jenant și impiu“.

Cel care timp de peste patru decenii își făcuse publice toate simpatiile și antipatiile, toate gîndurile și toate sentimentele, folosind orice mijloc, de la cortegiul public la notița de revistă, de la tribuna parlamentară la articolul de ziar, de la întrunirea politică la cursul universitar, de la conferința radiofonică la articolul de strictă specialitate (și cît de largă sau de restrînsă trebuie să fie această noțiune în cazul lui Iorga !), avea acum — cînd voia să-și sintetizeze într-o carte, destinată tuturor, întreaga viață — o reținere.

Concurau mai mulți factori la crearea acestei stări de inhibiție : faptul că unii oameni i-au fost cunoscuți numai „printr-o singură latură“, apoi „deformarea“ pe care timpul o aduce amintirii, după aceea dezvăluirea trăsăturilor celor ce n-au avut o viață publică și deci n-au stat înaintea forumului și, în sfîrșit, revelarea unor lucruri care s-ar putea să-i doară pe cei vii, ca și precauția

¹ Miron Costin, *Letopisețul Țării Moldovei*, ediție critică de P. P. Panaitescu, Editura pentru literatură, București. 1958, p. 42.

pioasă față de cei ce nu mai sînt și nu se mai pot apăra. Și ni se par firești toate reținerile lui Nicolae Iorga dacă ne gîndim că omul care se aruncase în vîltoarea vieții publice cu pasiune și dăruire fusese adesea obiectul campaniilor vulgare menite să-i transforme mitul în caricatură. Omul care trebuia prin toate darurile unei inteligențe și cunoașteri neobișnuite să strălucească nu numai în cultura noastră, dar și în cea universală, cu o notorietate spirituală absolută și indiscutabilă, ajunsese subiect de pamflet și anecdotă. Omul care se cuvenea încununat de nimbul unei autorități științifice ieșite din comun, devenise obiectul celui mai banal și uneori meschin comentariu și zvon public.

Și totuși, pînă la tipărirea „Vieții de om” apăruseră primele cinci volume din *Memorii*¹, ca și *Războiul nostru în note zilnice*, iar în prefața primei lucrări N. Iorga promitea un volum „cu ce e mai caracteristic” în corespondența sa; în același loc vorbea despre „sinteza” pe care încerca să o realizeze pe baza acestor trei lucrări². Și, atunci, ne dăm seama că ideea unei mari retrospective autobiografice nu-i era străină. O *viață de om* nu poate fi privită numai ca o descărcare spontană de minie, pe măsura temperamentului său vulcanic, în urma insuccesului guvernării de un an care — așa cum vom vedea — a demonstrat cît de himerice și de contrastante cu realitatea erau ideile sale de salubritate a statului românesc.

Deși, așa cum spuneam, n-a fost în cultura românească viață, operă, concepție mai cunoscută și mai supusă judecății decît aceea a lui Nicolae Iorga, — George Călinescu avea dreptate să spună că „acțiunea d-lui Iorga e prea largă, prea la îndemîna oricui pe o anumită latură”³ — totuși, contemporanii așteptau această sinteză autobiografică. La apariția *Memoriilor*, Perpessicius considera că

¹ *Memorii*, vol. I—V, București, 1932—1933. Prima însemnare datează din 17 mai 1917, ultima (cea din vol. V) poartă data de 7 iunie 1930. Volumele VI și VII au apărut ulterior și cuprind însemnări de la 7 iunie 1930 — 24 februarie 1938.

² *Ibidem*, vol. I, *Cuvînt înainte*.

³ N. Iorga, *Oameni cari au fost*, în G. Călinescu, *Ulysse*, București, 1967, p. 266—270.

ele „rămin, cu toată bogăția lor de informație, materialul documentar al operei ce va să vină [...] Ea va împlini un gol destul de adînc resimțit, pe care opera memorialistului, pulverizată cum e, în note zilnice, o suplinește abia în parte, ea va elabora, după aceea, adevăratele memorii ale d-lui N. Iorga, acea călătorie în timp și în evenimente, vie, colorată, pregnantă, cum d-l N. Iorga ne-o poate da“¹. Și tot Perpessicius avea să consemneze în nota adăugată acestor rînduri : „Cît de mult a fost depășită așteptarea aceasta, cetitorul de obște ca și scriitorul rîndurilor de mai sus au putut să constate la aparițiunea, în 1934, a magistralelor d-sale memorii intitulate: *Orizonturile mele. O viață de om. Așa cum a fost.*“ Teama de a nu comite injustiții de apreciere asupra celor ce sînt ca și a celor ce nu mai sînt — și Iorga comisese destule pînă atunci —, teama de a nu se cunoaște bine, pentru a nu se lăuda prea mult sau pentru a nu se înfățișa „mai rău de cum este“, îl însoțește de la bun început. Care era sorgintea acestei neliniști, cu atît mai ciudată pentru un om care nu numai că avea o voluptate a profesiunilor de credință, dar știuse să înfrunte uneori chiar singur curențe potrivnice, oameni puternici, personalități influente, care nu ținuse niciodată seama de sfaturile prudente și nu numai o dată a cutremurat inerții prin demnitatea și tăria morală cu care a spus adevărul ? Omul care, la sfîrșitul cărții, rîdea cu mîndria cu care a rostit adeseori adevărurile cele mai grave : „Și așa stau, la șaiszeci și doi de ani ai mei, și tare, mîndru, drept înaintea conștiinței mele și a judecății vremurilor“, avea totuși, cînd începea să-și aștearnă pe hîrtie autobiografia, o spaimă abia ascunsă de ceea ce numim opinia publică, „care știe așa de puțin totdeauna și judecă așa de mult și așa de tăios“. Vorbea de „invidia“, de „răutatea“ acestei opinii, se întreba de ce „ne-am striga, în piața cască-gurilor, sfintele noastre dureri“.

Scrisă într-o perioadă de tensiune sufletească (dar cînd a trăit oare Iorga la o temperatură morală scăzută ?), cartea debutează cu precauțiile amintite, pentru a avertiza asupra caracterului ei

¹ Perpessicius, *Mențiuni critice*, vol. IV, București, 1938, p. 230—236.

obiectiv, pentru a nu fi înțeleasă ca un pamflet, ci ca o mărturie. N. Iorga caută încă de la început să elimine orice suspiciune de parțialitate, înscriindu-și autobiografia în „felul cum, din ce a văzut, din ce a cetit, din ce s-a prelucrat în el însuși, pe ce căi misterioase a alcătuit ființa lui morală“. Mai ales o ființă morală ca a lui, care a tăiat brazde și a lăsat urme, „chiar dacă acelea, mai curînd sau mai tîrziu, se acopăr ca valurile pe fața mării“, cum spunea el într-o splendidă și lucidă metaforă.

Viața lui Iorga prezintă posterității mai multe paradoxuri mai ales cînd raportăm rezultatele cercetării la clișeele ce s-au sedimentat cu atîta îndărătnicie în conștiința generațiilor și pe care această autobiografie le spulberă. Cel dintîi paradox ține de faptul că bogăția inestimabilă de fapte, întîmplări, acțiuni ale acestei vieți nu reprezintă o direcție paralelă cu opera sa, ci transpun cu fidelitate ideile care l-au obsedat de-a lungul întregii sale existențe. Aceste idei nu l-au urmărit numai în scris, sau numai la catedra universitară. N. Iorga și-a concentrat întreaga sa energie, toate disponibilitățile sale intelectuale și sufletești, pentru ca ele să capete o formă concretă, să se materializeze în fapte, să aibă o eficiență socială, să înfriurească evoluția formelor de viață românească pe căile lor firești, organice. Deci unitatea personalității lui N. Iorga pe care o așezăm la temelia acestui portret o regăsim mereu în chip evident dacă omul politic — să zicem — a greșit, aceasta s-a întîmplat pentru că ideile sale erau eronate și dacă președintele consiliului de miniștri, rectorul, deputatul au susținut puncte de vedere în contratimp cu evoluția istoriei, aceasta era o urmare firească a concepției sale conservatoare în multe privințe despre viața noastră socială și spirituală. Iorga și-a transpus în acțiunea zilnică toate ideile, întreaga sa concepție despre istorie și societate, astfel că fiecare fapt al său își are corespondența în gîndirea sa teoretică. Dezordinea vieții sale, caracterul ei zigzagat — absența unui filon, a unor structuri clare, dispersarea, neputința regăsirii într-un unic focar spiritual sînt doar peceti puse de spiritele comode care nu s-au străduit să afle interferențele, curentele de idei ce au circulat în permanență de la o lecție

inaugurală pînă la un discurs parlamentar. Odată integrate în sistemul său de idei ele capătă justă valoare și semnificație. E drept — a contribuit la această îngustă optică și belșugul incomparabil de acțiuni pe toate planurile vieții sociale, publice, intelectuale și științifice, belșug ce nu dădea posibilitatea nici chiar oamenilor de bună-credință să discearnă *sensurile* și *permanențele* prodigioasei sale prezențe, să urmărească *organicitatea* și *continuitatea* ei, să vadă modul în care fiecare *mesaj* transmis de el contemporanilor pornește, dintr-o *concepție* riguros constituită și definește unul dintre cele mai originale universuri ideatice ale culturii românești. Astfel, problema cea mai spinoasă a unei noi viziuni asupra lui N. Iorga este aceea a demonstrării inexistenței unui divorț între viața și opera sa și a aflării acelor puncte comune care să vădească unitatea personalității lui. Pompiliu Constantinescu avea dreptate cînd vorbea despre „imperialismul cultural“ al lui N. Iorga. Pentru că într-adevăr el a vrut să afle ideilor sale o întruchipare practică. El le-a vrut transpuse în viața societății românești și a luptat pentru impunerea lor : de aceea a și dorit să acceadă la suprema demnitate în stat care i-ar fi dat posibilitatea să desfășoare un program de asanare a vieții publice românești. A dovedit o mare tenacitate în acest sens și poate frumusețea ființei sale stă în consecvența cu care el a crezut în aceste idei, în materialitatea lor chiar cînd ele deveniseră fantasme, în aplicabilitatea lor chiar cînd ele nu erau decît himere.

Savantul, istoricul literar, criticul, profesorul, conferențiarul, animatorul, deputatul, demnitarul au fost una și aceeași persoană care a pus o pasiune ieșită din comun pentru a face să triumfe un număr de idei fără de care el nu vedea posibilă așezarea unei societăți pe bazele ei trainice și reale. A fost deci o consecvență fără nici o fisură atunci cînd a susținut că la baza oricărei politici spirituale, a oricărei credințe trebuie să stea dragostea necondiționată pentru popor, pentru clasele producătoare, în concepția sa țărănimea, cultul tradiției și privirea circumspectă și mai târziu respingerea necondiționată a tuturor înnoirilor pripite ce nu făceau corp comun cu societatea românească, nu răspundeau unei necesități stringente și nu se dezvoltau dintr-o structură existentă în

formele de viață autohtone. Era adeptul unei organicități stricte a vieții sociale pe toate planurile manifestării ei ; susținând așezarea existenței sub semnul muncii, acțiunii folositoare obștei, națiunii, și valorizarea fiecărui act în parte și al existenței noastre în genere prin *sensul moral* și *eficiența socială*, criterii supreme de apreciere. Concepția sa asupra lumii, vieții și individului era una de natură etică, filozofia sa neavînd un caracter abstract și speculativ, ci unul concret care mereu căpăta un sens practic, aplicat realității prin care el înțelegea deopotrivă trecutul și prezentul. Mărturisirea în 1932 această trăsătură a modului său de a gândi : „Optimism și pesimism sînt vorbe cu care se joacă filozofii. Eu nici n-am fost, nici nu sînt și nici n-am de gând să fiu unul din mulții filozofi, economiști și financiari ai poporului român“ (*Optimism moral*, în *Sfaturi pe întunerec*, vol. I, p. 33). Dealtfel acesta e un leitmotiv al operei sale. Concepția sa filozofică nu constituie un sistem abstract expus într-o carte, într-un program, într-o profesiune de credință, deși toate au constituit o permanență a modului de manifestare publică a lui Iorga — ea a izvorît și s-a realizat în acțiunea practică. Deci atunci cînd noi îi reconstituim viața nu adăugăm un număr de fapte, ci urmărim modul în care ideologia sa a căpătat contur deopotrivă în pagina scrisă și în acțiunea sa de animator, de cetățean, de om politic și s-a desăvîrșit în fiecare zi prin cuvîntul spus sau scris. Așa se și explică de ce cărturarul N. Iorga, omul care părea menit din tinerețe doar universului cărților, documentelor, bibliotecilor, arhivelor sau muzeelor, a avut tot timpul ochii deschiși spre prezent, pe care a vrut să-l cunoască în chip nemijlocit și să contribuie la așezarea lui pe baze mai riguroase. Din această perspectivă vom înțelege de ce credem că Iorga nu și-a dispersat nici energia, nici talentul, nici cunoștințele pe tărîmuri pustii așa cum se spune de obicei. Un Iorga fără această dimensiune esențială a personalității sale — *acțiunea* — ar fi fost un nonsens. A ni-l imagina altfel, a avea nostalgia unui cărturar aplecat deasupra foi scrise de alții și a celei pe care urma să o scrie el, a-i reproșa că n-a procedat altfel și a trecut dincolo de liniștea camerei de studiu și de scris sau că a ales altă formă de adresare decît aceea a catedrei universitare — toate acestea

constituie indiciul cel mai sigur al neînțelegerii personalității lui. Dacă am proceda astfel am comite o eroare gravă : am vorbi de un alt Iorga, omul pe care îl vrem noi dar care ar fi fost de ne-conceput pentru el, cel care dacă — așa cum a mărturisit — a suferit în tinerețe din pricina contactului cu publicul larg n-a avut altă măsură pentru faptele sale decât acțiunea în slujba poporului român. Astfel, el a folosit o energie vitală ieșită din comun, o vulcanică forță intelectuală și o pasiune neobișnuită pentru a impune și a demonstra viabilitatea concepției sale asupra societății românești. Pentru a susține și a aplica ideile sub semnul cărora au stat gândirea și existența sa, N. Iorga a folosit deopotrivă uraganul pamfletului și căldura învăluitoare a evocării, pagina de analiză critică și necrologul patetic, discursul parlamentar ce răspundea fulgerător unei intervenții anterioare și marea sinteză de istorie a țării sale, culegerea migăloasă de documente și discursul electoral, notele de drum și conferința la cutare cerc cultural. În consecință, biograful lui Iorga, pe măsură ce îi urmărește viața, observă că, în fond, obiectivul cercetării sale se îndreaptă către ideile operei și aceasta pentru că N. Iorga nu a întreprins nimic care să nu fie o rezultantă a lor : diferită era doar forma de exprimare. Deci, toate aceste fapte care la el sînt cărți, studii, articole, poezii, piese de teatru, memorii, notițe critice, lecții, conferințe, discursuri, activitatea în parlament sau la conducerea unor societăți culturale, universități populare, instituții artistice etc. compun o biografie de un caracter cu totul aparte, de o perfectă organicitate chiar și în cele mai flagrante contradicții ale ei. Se mai adaugă și un fapt deloc neesențial : Iorga, care s-a văzut prea mult expus judecății publice, care a simțit și tristețile calomniei dar și amărăciunile laudei grosolane, n-a vrut să ascundă nimic, deoarece el credea că nimic din ce a întreprins el nu trebuia să fie ascuns, și-a scris — nu numai într-o singură lucrare — autobiografia. Nici o altă personalitate a culturii românești, și credem că și universale, nu a publicat atîtea volume cu caracter memorialistic, și, mai ales, nu s-a implicat în opere care puteau presupune și o anume detașare sau omitere a unora dintre întîmplările legate de propria persoană cum ar fi istoria contemporană. Se mai

adaugă și faptul că Nicolae Iorga a fost promotorul unui curent cultural și literar care a avut un ecou deosebit la începutul secolului — sămănătorismul —, că a declanșat mișcări de răsunet național — manifestația anticoscopolită din martie 1906 —, că a fost adversarul unor mari oameni politici cum erau Ionel Brătianu, Iuliu Maniu sau C. Stere, președinte al unui guvern contestat și impopular. De aceea a trebuit să-și explice atitudinile, măsurile, faptele, să se disculpe, să dovedească buna sa credință și să răspundă uneori imediat interpretărilor date spuselor sale. Avem imaginea unui flux autobiografic ce vine din toate direcțiile operei sale. Deci o biografie care să se constituie doar din însumarea de fapte fără să li se releve semnificațiile nu este fructuoasă și relevabilă. Cel care o scrie este chemat să mediteze asupra sensurilor esențiale ale vieții lui, să-i afle liniile de forță intelectuale, direcțiile ei ideatice. Recompunerea ei ar fi fastidioasă și inutilă: exagerările și unele greșeli, eclipse ale memoriei, pot și trebuie să fie amendate de editorii operelor sale dar monograful nu se poate pierde în simpla reconstituire de detalii, ci năzuiește spre evidențierea semnificațiilor. Cu atât mai mult cu cât, chiar N. Iorga nu înțelegea misiunea sa de memorialist din perspectiva simplei rememorări a evenimentelor sau a „jurnalului intim”. Viața lui Iorga este prea strâns legată de viața poporului și a țării sale pentru a o putea privi izolat. O asemenea viziune ar fi în netă contradicție cu sensul pe care l-a dat existenței sale. Pentru că Iorga nu a scris numai pagini dedicate istoriei, *el a fost un făuritor de istorie*. Și multe dintre capitolele istoriei noastre contemporane (mișcarea de solidaritate cu țărănimia la începutul secolului, răscola din 1907, primul război mondial, lupta antifascistă, ca să nu enumerăm ctitoriile culturale care au pornit și au prins ființă din gândul său) — au fost scrise și prin participarea lui nemijlocită, biografia lui confundându-se cu cea a țării. O cercetare atentă a scrierilor sale cu caracter autobiografic sau numai cu elemente memorialistice demonstrează încă o dată organicitatea și unitatea personalității sale. El trăia și înțelegea lumea nu pentru sine, ci în numele unui ideal ce era al poporului, al unei cauze în care el era implicat cu toată ființa. Așa se explică de ce în memoriile, însemnările, notele

sale de drum, adică în paginile care privesc direct persoana sa, lipsesc — sau sînt extrem de rare — amănuntele vieții particulare, detaliile cu privire la relațiile sale materiale cu lumea de fiecare zi, indicații cu privire la prețuri, îmbrăcăminte, obiecte, elemente de confort etc. Numai în autobiografia sa *O viață de om*, scrisă atunci cînd mania persecuției — stare psihologică ce putea fi detectată din tinerețe — se accentuase și cînd încearcă să răspundă unor atacuri de-a dreptul infame și calomnioase, el ne dă cîteva asemenea detalii despre împrejurările în care și-a redactat operele, insistînd asupra sărăciei anilor tinereții. El era pur și simplu absorbit de urmărirea marilor idei pe care fiecare acțiune a sa le punea în evidență. Memoria sa era o memorie socială, o memorie de idei, o memorie morală. El n-a avut — de pildă — și această caracteristică s-a accentuat pe măsură ce anii au trecut, noțiunea banului, a ceea ce am numi în mod obișnuit „avere“, el nu cunoștea ponderea și variațiunile valorilor de schimb și de întrebuintare. Pentru el casa reprezenta un „adăpost“ și orice element de confort modern era judecat în funcție de posibilitățile care i se ofereau pentru a-și desăvîrși opera sau pentru a o pune în aplicare. Astfel putem spune că Iorga deși a trăit ancorat în realitatea cea mai concretă cu putință, deși — așa cum observa reproșîndu-i G. Călinescu — viața sa a fost la îndemîna oricui, el era desprins de realitate pînă într-atît, încît se poate vorbi de o traiectorie umană absentă la ceea ce era lumesc. Nu întîlnim aici o vocație monahală, o renunțare deliberată la plăcerile vieții, un program etic ales pentru a prezenta lumii o anume „imagine“ despre sine, ci o conformație sufletească intelectuală și morală : pentru Iorga orice detaliu, orice amănunt de natura celor enumerate mai sus nu aveau o valoare în sine sau raportată doar la propria persoană, ci una de natură generală, grăitoare pentru condiția socială și morală a unui grup uman, semnificativă pentru un mod de a trăi, de a înțelege viața nu doar a unui ins, ci a categoriei pe care acesta îl reprezintă. De aceea biografia are interes în măsura în care putem urmări modul cum un fapt obișnuit ce-l privește la început doar pe el se metamorfozează pe măsura expunerii într-o observație de natură socială, de psihologie

de masă sau de grup etnic. Schimbările atmosferice, Iorga le sesizează numai cînd asemenea variațiuni ies cu totul din comun. Le însemna aproape — ca pe simple curiozități și atunci numai foarte rar raportate la propria persoană. Chiar dacă le consemna, se părea că nu-l privește, ci îl lasă indiferent. Iar în timpul primului război mondial, cînd asemenea însemnări apar mai des, nu se referă la soarta sa, cu toate că și el suferea toate privațiunile refugului — ci neconținut le raporta la durerile colectivității. Orice pagină în care e implicată propria persoană — în afara unor repulsii de ordin general față de urît, murdărie, zgomot pe care orice om civilizat și de bun-simț le are — ne demonstrează faptul că ființa sa absorbită de marile lupte, mistuită de flacăra ideilor, devenise insensibilă la orice element de natură materială în afara traumelor morale cauzate de sărăcia din anii copilăriei și adolescenței. Însemnările și notele sale de drum vădesc abstragerea din contingent, iar, cînd asemenea elemente apar, ele sînt puse în legătură cu condițiile în care s-a alcătuit opera. Revine în memoriile sale expresia *din* sau cu „puținii bani“ pe care îi avea, dar și aceasta raportată mai ales la tipăriturile sale, care trebuiau să fie subvenționate, deoarece cărțile sale nu erau cerute de editori, aceștia comandîndu-i lucrări cu destul de multă parcimonie. Pentru că această operă uriașă nu s-a impus de la sine, tipărirea ei, a necesitat nu o dată — să spunem lucrurilor pe nume — umilitoare cereri de subvenții, așteptări îndelungi ceea ce a produs și unele decalaje cu consecințe păgubitoare pentru înțelegerea ei, ca să nu mai vorbim de tirajele atît de mici încît unele din cărțile sale nici nu au fost practic cunoscute.

Bineînțeles, o biografie nu se reduce la asemenea elemente dar ele dau conturul psihologic al unei personalități și ne oferă una din cheile înțelegerii structurii sale morale. Viața cu trepidațiile și zigzagurile ei N. Iorga a trăit-o mai ales în plan public. Dar, de la un moment dat — și anume de cînd s-a angajat în lupta politică și socială, mai precis la începutul secolului —, N. Iorga n-a mai avut o „viață personală“. O căsătorie de tinerețe a fost desfăcută, iar cea de-a doua a fost înțeleasă nu ca o legătură sentimentală, ci

ca o „întemeiere“ de cămin, ca un mod spiritual și etic de a trăi datorită vieții. De atunci nici o tribulație sentimentală, nici o sfișiere lăuntrică, nici o încercare de acest ordin nu i-a zguduit existența, ci un drum drept fără sinuozități, fără nici o furtună, ceea ce nu s-a întâmplat de pildă cu Gala Galaction. Acest aspect al vieții lui este interesant din perspectiva psihologică, el explicând nu numai anumite comportări în viața de fiecare zi, ci și concepția sa etică, ce a exacerbat până la caricatură anumite principii.

Tată al unei familii numeroase, el a avut, ca și Mihail Sadoveanu, mai puțin sentimentul existenței copiilor săi ca indivizi și, cu o pudoare remarcabilă, în opera sa, nu vorbește decît extrem de rar de fiecare dintre ei ci mai mult de familie, înțeleasă în integralitatea ei, într-o unitate indestructibilă. În orice caz, niciodată nu le-a construit o imagine idealizată sau nu le-a exagerat însușirile ci a accentuat asupra ideii solidarității morale, a conștiinței unității familiei în toate împrejurările vieții. Despre acest plan al vieții sale, N. Iorga a vorbit cu smerenie, considerîndu-l din perspectiva unei concepții străvechi, tradiționale, ca o adevărată celulă germinativă, creatoare de viață, în cadrul căreia nu pot exista forțe centripete. Iată cum din orice unghi am privi, din orice perspectivă am aborda *viața* sa, ajungem la concluzia că biografia lui N. Iorga se confundă cu opera și orice fapt al ei are o valoare semnificativă, pentru că îi aparține.

Chiar dacă în amănunt opera lui Iorga conține multe contradicții și concesiile făcute conjuncturii datorate nîu puține și temperamentului irascibil și impulsiv al omului, care nu o dată afirma sau nega sub impresia primului moment, ca și al unei inexplicabile sensibilități la flaterie, opera, ca și activitatea lui, este unitară în direcțiile ei fundamentale. Cea dintîi dintre ele este desigur ideea de luptă. Iorga nu a scris niciodată la o tensiune scăzută : panegiric sau pamflet, pagină de istorie sau articol despre contemporani, totul la el poartă această amprentă, de parcă un dușman nevăzut veghea în timp ce-și redacta fiecare filă. Ceea ce a pus o pecete și asupra stilului său, după cum cu bună dreptate remarcă și Tudor Vianu : „Dacă atmosfera morală în care plutește oricare din pagi-

nile lui Bălcescu este «cucernicia», aceea a scrierilor lui Nicolae Iorga este «lupta».¹

Dacă paginile cele mai inofensive, care nu-l priveau direct, aveau acest ascuțiș scăpărător, atunci desigur, că o carte în care Iorga își istorisea propria sa viață era înainte de toate o carte de luptă. Pentru că a *istorisi*, în concepția lui, nu însemna a depăna în liniște fapte și evenimente asemenea unui fir al Ariadnei, ci a afirma un punct de vedere, iar în cazul de față a infirma ceea ce i-a fost potrivnic, a explica ce nu a fost intuit, așa cum se cuvine, dintr-o viață extrem de bogată și de controversată, a spulbera calomnia sau pur și simplu neînțelegerea. Avem astfel sentimentul unui amplu colocvii al umbrelor, pe care Nicolae Iorga le recheamă, cu puterea adeseori miraculoasă de magician a verbului său. De aici interesul deosebit al autobiografiei, care nu privește doar propria-i persoană, ci o întreagă lume politică, literară, artistică, științifică, de peste cinci decenii de viață românească. Arta de portretist se îmbină cu aceea de pamfletar ceea ce constituie timbrul specific al autobiografiei lui în cadrul memorialisticii românești ținută prea adeseori, fie în limitele unei relatări anecdotice, fie ale unor efemeride de semnificație pur documentară. Fără îndoială, faptul că — așa cum spuneam — Nicolae Iorga a fost implicat în evenimente cruciale ale istoriei noastre și că, în consecință, contactele sale intelectuale au fost stabilite cu personalități de prim-ordin ale societății românești sporește acest interes. Dar nu-i mai puțin adevărat că întâlnirea cu oameni din inima vieții sociale și intelectuale nu dă în chip instantaneu valoare unei cărți de memorii, deoarece, nu arareori, această înscriere pe orbita marilor spirite îl face pe intimul personalităților celebre fie să divulge „fața ascunsă” (ceea ce a dus la vechiul adagiu „în halat și papuci”, degenerat în anii din urmă în indecente dezvăluiri ale unor slăbiciuni personale), fie să-și atribuie merite de mentori, de „conducători din umbră”, cărora li s-ar datora în fond cutare sau cutare gest și eveniment istoric.

¹ Tudor Vianu, *Artă prozatorilor români*, București, 1941, p. 152.

Pînă la apariția cărții lui Nicolae Iorga, memorialistica românească înregistrase puține titluri marcante.

Autobiografia lui N. Iorga întrece prin arhitectura sa îndrăzneată, prin însușirile ei artistice, prin judecățile rostite asupra celor ce au dominat viața politică a țării și, nu în ultimul rînd, prin perspectiva care ne-o dă asupra personalității autorului însuși, tot ce se scrisese pe tărîmul memorialisticii românești. Pentru că valoarea acestei autobiografii stă nu numai în deschiderea către lumea exterioară, ci și în explicațiile ce ne duc către definirea portretului său moral. Intrarea atît de tumultuoasă în viața publică a lui N. Iorga, marea sa sete de dominație, nevoia permanentă de a se adresa publicului, de a fi aclamat și adulat de mulțime, își au sorgintea într-o sumă de complexe a căror prezență o putem remarcă încă din anii copilăriei. Fiecare trăsătură a caracterului său singular și titanic își află sorgintea în cîteva motive fundamentale, ce au marcat întreaga sa existență. Complexul umilinței sociale a fost cel dintîi și cel mai acut resimțit în anii formației sale. Rămăs de timpuriu fără tată, silit să locuiască în case modeste, în condiții penibile, adăpostit de rude bogate în timpul vacanțelor, nevoit să fie meditator încă de pe băncile liceului, copilăria și adolescența lui sînt legate de imaginea unei frustrări morale, peste care el nu a trecut cu indiferență. Dimpotrivă, chiar după ce ajunsese la apogeul carierei și notorietății, aceste imagini îl obsedează, de aceea le etalează cu amărăciune, cu durere și revoltă chiar : „O, chinul de uimilire și de oboseală a lecțiilor acestora, începute aproape de la zece ani ! Unde nu m-au dus ele, prin străzi întunecate și pustii, cu groaza zăvozielor lăsați liberi, străbătînd cîmîtîre în care crucile păreau că se mișcă de zguduirea morților, doriți să iasă din nou deasupra pămîntului !” Casele bogate erau ca un adevărat eden pe care le privea cu uimire : „ce splendori răsăreau înaintea mea !”, dar nu o dată trebuie să facă drumul înapoi, „cu o piesă de cinci lei în buzunar, ca primejdios, prin sănătatea mea șubredă, pentru odrasla casei...” Se adăuga pregătirea examenelor „adesea în frig... acoperiți cu pături care înlocuiau focul”.

Vexațiunile se accentuau mai ales în anii de internat, și atunci adolescentul se abandona pur și simplu unei neglijențe vestimentare

ce avea să ducă la rezerva celor din jur. Istorisește cum o „fată frumoasă... ruga discret“ pe fratele său purtînd cocheta tunică albastră cu epolete roșii a Școlii Militare, să înlăture : „urîta și trista fantomă buhoasă și prematur bărboasă, care apărea uneori în privazul ușii“. Nicolae Iorga nu evocă aceste momente numai cu umor și amărăciune, nu le privește numai cu îndurerare și nu le socotește capitole închise. Ele constituiau un preludiv la ceea ce avea să se întîmple mai tîrziu, se înscriseră într-o lungă suită de vexațiuni morale ce i-au însoțit întreaga viață : „Am fost eliminat — scrie el povestind o asemenea întîmplare survenită în anii liceului — a doua oară în viață, și din cîte locuri era să mai fiu, pînă și de la Academia Română, de trei ori, de bunii mei colegi și foști elevi, pe lingă încercări de a mă elimina și din viața politică și din literatură și, cu iscălitura a șaptezeci de profesori, de la Universitate...“ Iorga a avut în fond franchetea de a nu disimula traumele provocate de aceste vexații asupra conștiinței sale („numai mîndria mea a fost adînc jignită, cîteva luni, prin experiența vieții cui trăiește din mila altuia“), asupra structurii sale sufletești.

Dacă în copilărie și adolescență viața lui Nicolae Iorga a stat în chip obiectiv sub semnul privațiunii și al consecințelor morale provocate de această stare de inferioritate socială, mai tîrziu, cînd existența lui va fi ferită de incertitudini, are conștiința că prin modul său de a fi, prin regimul de muncă pe care și l-a impus, prin întreaga sa activitate de cercetător, conferențiar, profesor, om politic, a sacrificat bucuriile vieții. Și cu toate că aspectele materiale cotidiene nu l-au preocupat, amintește austeritatea existenței sale, fie că se referă la perioada studiilor în străinătate, fie la lungile călătorii de cercetări. Astfel, vorbește de hrana frugală și improvizată pe un petec de ziar, de călătoria în condiții precare și oșobitoare, de odihna pe apucate, de faptul că — în toată viața lui — n-a știut ce sînt distracțiile, petrecerile în localuri publice. Ceea ce era desigur adevărat. Dar ostentația cu care toate aceste fantasmе reveneau — unită cu permanenta nevoie de a argumenta că nu a abuzat de bunul public, că a fost tot timpul dezinteresat, că nu a profitat de pe urma funcțiilor sale — dovedește

încă o dată că orice frustrare socială se transforma în traumă morală. Deși avea toate datele să facă abstracție de jignirile și ofensele vieții, sau să le trateze pe cele din prima tinerețe cu umor, cu detașare, ca perioade revoluate, le-a privit cu gravitate, dându-le, pe măsură ce anii treceau, dimensiuni exagerate, punându-le în legătură cu evenimente survenite mai târziu.

Credem că și simțul său moral exacerbat își are sorgintea într-un complex erotic refulat, a cărui prezență ar putea fi detectată tot din anii adolescenței. Nu trebuie să confundăm sensul moral al operei lui Nicolae Iorga, care pornește de la normele străvechi ale poporului român întruchipate de țaran, cu acel moralism sever care îl ducea pe cărturar, acum rector al Universității, în inspecții la căminele studentelor sau, cum am mai arătat mai sus, la impunerea unor uniforme pentru funcționarele de stat. E drept, principiile prin care N. Iorga judecă faptele celor despre care scrie, de la eroii istoriei la contemporanii săi, sînt acelea ale prețuirii unei conduite riguroase cu o valoare exemplară. Nu-i vorba de sfera comportamentului propriu-zis, ci de o înțelegere a rostului și a sensului vieții în lumina unor norme la temelia cărora stă cultul muncii, al echilibrului și al cumpătării. Dar de aici și pînă la inclemența cu care a urmărit scriitori și opere literare ce i se păreau că propagă „pornografia“ (Tudor Arghezi), „desfrîul“, tot ce i se părea că jignește morala, chiar dacă în fond acestea reprezentau cuceriri ale artei moderne, ale limbajului contemporan, e o distanță apreciaabilă. Uneltele sale critice atît de suple, de nuanțate și de vii în tinerețe se pietrifică acum ; savantul nu mai caută să pătrundă esența operei analizate. O expresie mai hazardată, o situație mai insolită îl fac să respingă categoric întreaga lucrare. Manifestîndu-se impetuos și cu vehemență, intervenind de timpuriu în polemici ce vizau opere fundamentale și personalități marcante (vezi disputa în jurul *Năpastei*), avînd o putere neobișnuită de muncă ce acoperea spații extrem de întinse ale gazetăriei, editurii, învățămîntului, manifestărilor politice, anexîndu-și noi teritorii, cum ar fi institute științifice și de popularizare a științei, al căror fondator a fost, biblioteci și lectorate românești în străinătate, teatru —, era firesc deci ca totdeauna să existe un decalaj între forța sa vulcanică de

manifestare și capacitatea acestor instituții de a urma ritmul producției unui singur om. De aceea N. Iorga a avut nevoie de una sau mai multe edituri (după ce, în primul deceniu al secolului, frecvența lucrărilor sale ferise de la faliment o casă de editură), de publicații proprii (unele precum *Floarea darurilor*, *Neamul românesc*, fiind scrise în bună parte de el), de un teatru propriu, de institute de cercetări proprii etc. Ritmul acesta fără oprire, revărsat peste toate sectoarele activității umanistice a stîrnit rînd pe rînd uimire și respect, perplexitate, după aceea reținere.

Iată de ce, la un moment dat, chiar Iorga trebuia să mărturisească, nu fără lucidă amărăciune : „Unele din lucrările pe care le adusesem în manuscris de la Iași au fost tipărite de Academia Română, în depozitul căreia, destul de vast, ca să nu fie nevoie de a vinde cărțile, intrară pentru a rămînea“. Dar chiar și din această frază ne dăm seama că savantul nu-și asuma niciodată în chip integral cauza unui eșec. Și aceasta încă din tinerețe. Ideea că înaintea lui se ridică tot timpul mafii, că este lovit neîncetat de coaliții adverse, că meritele nu-i sînt recunoscute, că invidia caută să surpe nu numai opera sa științifică sau viitorul său politic, dar chiar integritatea ființei sale morale, l-a însoțit neîncetat. Și chiar de la primele manifestări publice asemenea obsesii au fost prezente, iar mărturiile unor intimi care îi atrag încă de atunci atenția asupra acestei trăsături de caracter, ce se va hipertrofia mai tîrziu pînă la obsesie, vin să sprijine opinia noastră.

De foarte tînăr — avea douăzeci de ani — Iorga interpreta orice aluzie la persoana sa drept un atac și cerea intempestiv lămuriri.

A avut Nicolae Iorga conștiința valorii sale sau mai bine zis a genialității lui ? Complexul de superioritate se dezvoltă la el încă din tinerețe, ca un antidot al umilințelor, al lipsurilor și al izolării în care trăia. Astfel, pe măsură ce anii treceau, se accentua într-o măsură tot mai mare nemulțumirea legată de nerecunoașterea sa ca om de stat, de ignorarea acțiunii sale politice și mai puțin în șoca insuficienta cunoaștere a lucrărilor sale științifice. În ființa lui a sălăsluit deopotrivă *cercetătorul*, tenace mai ales la începutul ac-

¹ *Ibidem*, p. 345.

tivității, care a defrișat cu o dăruire necondiționată și o uitare de sine monahală terenuri încă necunoscute sau ignorate — de la marile biblioteci de peste hotare pînă la colecții particulare din țară, de la arhive vestite dar în care nu se bănuia existența unor izvoare despre istoria noastră, pînă la nu știu ce teancuri de note și hirtii neluate în seamă și necercetate —, cu omul ce a vrut să trăiască în forum, pentru care auditorul era asemenea oxigenului. Nu ezita să mărturisească acest fapt, „prins de dorința de a vorbi poporului pe care ajunsesem să-l cunosc“. Iar jurnalismul nu a fost o preocupare accidentală, ci așa cum spune tot el : „...și vechea mea patimă de ziarist se trezise, pentru a nu se mai istovi niciodată“. De aceea, autobiografia ca și memoriile sale dovedesc, cu vremea, o restrîngere a timpului dedicat lucrărilor științifice propriu-zise ca și cercetării istorice („în acest timp lucrez din greu la volumul V din *Istoria românilor*“, spune la 7 ianuarie 1937, *Memorii*, VII, p. 395), preocupat tot mai mult de obligații politice sau de protocol, de conferințe publice cu subiecte din cele mai neașteptate și chiar insignifiante, ținute oriunde (dorința de a vorbi în public îl făcea să meargă în universități, școli, asociații profesionale, atenee populare și chiar închisori), în fața oricărui auditor. Fără îndoială, această pertractare permanentă cu fruntașii politici, neconținutele așteptări de audiențe, participare la ceremonii, la dezbateri parlamentare, întruniri publice făceau ca omul de știință să nu se mai poată reînnoi, să nu mai țină pasul cu progresele disciplinei sale și, în ultimă instanță, să nu privească deloc cu ochi buni cercetările celor tineri și formarea lor.

Această dorință de a avea public, de a se face ascultat, de a fi în fruntea mulțimilor a determinat ca de numele lui Nicolae Iorga să se lege nu numai procesiunea din 1904, cu prilejul aniversării lui Ștefan cel Mare, nu numai manifestarea din 1906 împotriva unei reprezentări în limba franceză pe scena Teatrului Național din București, dar și numeroase alte demonstrații în fruntea cărora se afla, dovedind disponibilități juvenile pentru asemenea manifestări. La maturitate are însă revelația faptului că titlul de „animator“, care nu numai o dată i se dădea, era menit să-l „jignească“.

Curios pentru cel ce privește viața lui Nicolae Iorga este faptul că, deși a înțeles cu o luciditate cutremurătoare esența politicii de partid din vremea lui, nu a avut totuși tăria să se retragă. Cea mai vagă perspectivă de guvernare, un simplu zvon sau o amabilitate, cea mai nesigură ofertă de colaborare, un cuvânt măgulitor venit din partea regelui, a cutărui șef de partid politic sau a unui conducător de formație guvernamentală, îl făceau să creadă în posibilitatea unei noi guvernări.

Ce l-a determinat pe Iorga, omul care ne-a lăsat cele mai elocvente pagini despre roadele nefaste ale politicii de partid, ale combinațiilor neonestе ce nu urmăreau decît satisfacerea setei de putere, de dominație, de îmbogățire rapidă, să nu se poată desprinde totuși din acest joc? Mai întii conștiința că în politică el avea de îndeplinit o misiune față de poporul său, că el reprezenta suprema valoare și rezervă morală a acestei țări. Spunea la un moment dat: „N-am reușit să conving pe nici unul din corifeii vechi și noi ai politicii românești nici cît de puțin doresc, nici cît de mult pot”. Avea credința unui divorț spiritual și a unei deosebirii structurale între el și oamenii politici ai vremii.

Și, cu toate acestea, nu s-a putut desprinde de „zgomotoasa hărmălaie” care i-a măcinat energia, i-a consumat timpul și disponibilitățile, expunîndu-l nu numai o dată unei judecăți publice meschine, pamfletarilor vulgari, amestecîndu-i numele în coaliții și alianțe temporare, ce au vrut să-i folosească notorietatea, energia, temperamentul de luptător neobosit părăsindu-l atunci cînd devenea incomod. De aceea a și căzut victimă unor combinații de culise fiind înlăturat în momentul cînd credea că are să cucerească puterea. Era oare pentru el insuficientă notorietatea obținută ca urmare a activității sale literare și de istoric? Greu de presupus, deoarece încă de la primele sale articole Iorga intrase în atenția tuturor cercurilor literare, a tuturor șefilor de școală (Măiorescu, Hasdeu, Gherea); a marilor scriitori (Caragiale, Coșbuc, Vlahuță ș.a.). Chiar cei care nu-l agreau (Duiliu Zamfirescu) nu puteau trece cu vederea contribuțiile sale. Revistele și ziarele timpului nu i se arătau indiferente, ci, dimpotrivă, îi căutau colaborarea și-i ofereau spațiu pentru studii întinse și polemici, iar pe-

rioada direcției de la *Sămănătorul* îl impune ca un adevărat șef de școală. Iorga și-a câștigat o notorietate cum numai Titu Maiorescu avusese la vârsta sa. Și totuși, acest renume, sporit și prin activitatea sa de profesor și prin publicațiile sale științifice, se pare că nu era pe măsura neobișnuitei sale personalități. Dacă în paginile de critică din tinerețe Nicolae Iorga, deși dădea artei o judecată din perspectiva etică, se menținea în esență pe tărîmul esteticului dînd dovadă de o lărgime de vederi ce îl situează printre spiritele cele mai avansate ale epocii, la începutul secolului viziunea sa cunoaște profunde și nu tocmai fericite mutații. Din ce în ce mai mult, și aceasta nu numai în studiile sale de istorie, dar și în cele dedicate literaturii, politicul și socialul încep să predominare, iar viziunea sa asupra artei să fie o rezultantă a acestor doi factori. Dar nu numai atât : politicul și mai ales socialul, înțelegînd prin aceasta îndeosebi soarta țărănimii, încep să-l preocupe cu o pasiune mistuitoare și o consecvență exemplară. Articolele sale din primul deceniu al secolului dovedesc că drumul său ducea în mod irevocabil către activitatea politică și că pasul pe care avea să-l facă în acest prim deceniu nu a fost numai rezultatul unei ambiții personale, ci consecința logică a unei concepții asupra societății, asupra rolului și datoriilor intelectualului în viața poporului român.

Activitatea sa publicistică de la începutul secolului, nerămasă fără ecou, conferințele, care și ele, fără îndoială, îl puneau în contact cu un vast auditoriu, constituiseră de asemenea un îndemn la acțiune : „Din toate părțile veneau semnale că această societate, care părea vrăjbită de o detestabilă politică și veștejită de aburul fierbinte al intereselor materiale, trăiește, vrea să trăiască o altă viață, tot mai sus și tot mai larg, peste brazdele însingerate ale hotarelor săpate în carnea ei“. Complexul mesianic, evident încă din perioada tinereții, îl făcea să creadă că, în fond, el exprimă „sentimentele a sute și mii de intelectuali care, din diferite motive, nu puteau scrie“. Eroarea sa nu a fost aceea de a fi făcut politică, așa cum în chip empiric se mai spune și astăzi, deoarece încă din primele sale articole își arăta „disprețul absolut pentru o politică de la o zi la alta, fără sens, fără țintă, fără folos, ținînd

în loc de aștepta decenii un neam întreg“, ci de a se fi lăsat, pe măsură ce anii au trecut, înghițit de angrenajul politicii așa cum era practică atunci. Esențial și pilduitor este faptul că Nicolae Iorga nu concepea o altă menire a intelectualului român decât aceea de a fi prezent în viața poporului său, de a activa pe toate căile, nu numai pe cea a scrisului, pentru a afla soluții de îndreptare a stării sociale a țărânimii noastre și a realizării idealului de unitate națională.

Impulsul acțiunii sale politice a fost dictat de o înțelegere lucidă, lipsită de orice umbră de amăgire, a realităților românești, a inegalității sociale, a stării de pauperitate a țărânimii : „În adevăr, era de toată evidența, chiar când nu era produsă de flacăra răscoalelor, care nici ele nu lipsiseră cu totul, că e imposibil să se trăiască mai departe cu milioane de țărani fără pământ, fără drept adevărat în viața politică — afară de glume insultătoare care era colegiul al III-lea, încadrat de jandarmi, mînat ca vitele, bătut sau plătit și, la capăt, înșelat —, și lipsit de orice creștere prin școală, cu o burghezie care în Moldova era aproape total străină și nenaționalizabilă, cu o boierime sfișiată de patima politică, dar oprită într-un putred oportunism peste al cărui fond regele îmbătrînit hotăra sterpe schimbări de regim și cu o intelectualitate complet zăpăcită, care nu-și dădea seama nici care e datoria ei față de neam și de artă, nici de tot ce ele, bine înțelese și servite, ar putea să puie la îndemînă o totală transformare.“ Când spunea despre Eminescu : „Nu, el n-ar fi consimțit, de dragul nici unei teorii și nici unui ideal estetic, să se izoleze de viața întreagă a poporului său, dintre cei pe care-i avea materialicește lingă dînsul, dintre șirurile înaintașilor, de la poarta viitorului, printre care zărea așa departe“, în fond, Nicolae Iorga făcea o profesiune de credință. Ideea acțiunii, a realizării unor fapte utile pentru popor și țară reprezintă fundamentul pe care s-a ridicat întreaga sa viață și operă.

Istoricul care a reînviat cu un patos neîntrecut, cu o vibrație dramatică de-a dreptul cutremurătoare, figurile legendare ale istoriei, a avut, ca nimeni altul, un adevărat cult al muncii duse în tăcere, de care nu se leagă rezultate strălucitoare, ieșite din

comun, dar fără de care nu pot fi concepute nici viața și nici progresul societății. Multele portrete închinatelor asemenea oameni, mențiunile totdeauna elogioase la activitatea lor nu sînt simple gesturi de prietenie și curtoazie, ci corespund unei concepții atît de bine structurate încît pe temelia ei s-a ridicat o întregă gîndire despre societatea românească, despre raportul de forțe și de clase în evoluția ei.

Criteriul etic revine mai ales după 1900 criteriul fundamental nu numai de apreciere a faptelor omului, a comportării lui în viața de toate zilele, ci criteriul de valorizare a tuturor fenomenelor vieții, a tot ceea ce a produs spiritul uman. Această optică a marcat domeniile în care s-a manifestat și Iorga, și aici trebuie căutată originalitatea prezenței lui în gîndirea românească. După primul război mondial, N. Iorga devenise chiar o personalitate singulară, deoarece nici unul din gînditorii vremii nu făcea abstracție de curentele filozofice care se manifestau atunci în lume. De aceea mesianismul său social nu constituia un concept abstract, ci se definea într-un context național și se structura pe cîteva criterii etice pe care le aflăm nu numai în portretele *Oamenilor care au fost*, ci în toată țesătura operei sale. Mesianismul social era de-fapt un mesianism moral, pentru că Iorga urmărea prefacerea morală a individului pe temelia sistemului de valori populare.

Ni se impune, în mod obiectiv, o altă permanență a gîndirii lui Iorga și anume, cultul tradiției. Pentru el, tradiția avea un sens pozitiv, optimist, energic și constructiv. Eroarea ce încă se face este aceea de a considera că în concepția lui Iorga tradiția este redusă la cultul unor opere și scriitori și s-a constituit ca un concept abstract, livresc, ca o simplă frază ce nu avea corespondent social, filozofic, istoric sau estetic. Tradiția nu a fost numai o profesiune de credință, ci a reprezentat cheia de boltă a întregii activități și a gîndirii lui : „Frază n-avem, cum nu le-am avut nici-odată, și numai cînd ideea, această idee a nației mai presus de orice, a nației care singură creează și susține, care poate să reclame dreptul ei, peste tot ce dau, fiecare la ceasul ei și individualitățile cele mai fericite, mi s-a vădit limpede, numai atunci forma, caldă, dar deloc sărbătorească mi s-a impus de la sine“. O cu-

noaștere parțială a operei lui Nicolae Iorga a dus uneori la concluzia că *tradiția* era pentru savant un conglomerat nediferențiat, lipsit de reliefuluri. Trecutul avea pentru el o valoare exemplară în perspectiva acelei concepții funciar active pe care o dădea vieții și în numele valorilor lui perene, Iorga dresa rechizitoriul său la adresa prezentului : „Iubirea pentru trecut, pentru *marile figuri de energie și sinceritate* (s.n.), de aplecare către orice risc, tocmai contrariul dispozițiilor pe care le observam la contemporanii mei, mă prinsese și, adăugându-se preocupățiilor politice, astfel de închieri îmi serveau pentru critica timpului prezent mai mult decât orice argumentare de *natură abstractă, logică* (s.n.).“ Aflăm în aceste rînduri sensul fundamental al noțiunii de tradiție, care, pentru Iorga, a fost o realitate învățată deopotrivă de la oamenii care o perpetuau și de la ceea ce aceștia înfăptuiseră („în umbra vechilor ziduri și între oameni care vorbeau de trecutul nostru“). Faptul că, adeseori, așa cum spune chiar el în rîndurile de mai sus, critica la adresa prezentului s-a exercitat din optica trecutului, a făcut ca atitudinea lui să pară retrogradă și conservatoare. Ideea de tradiție în gîndirea lui Nicolae Iorga se cere și ea nuanțată : pînă în preajma primului război mondial acest concept nu avea nici sensul exclusivist la adresa influențelor străine, nici cel pietrificat într-un ev mediu revolut. El vedea această noțiune dintr-o perspectivă evolutivă : „Dar tradiția nu e neatacabilă și nici forma de viață socială ce se reazemă pe dînsa nu e eternă. Această viață nu are imutabilitatea morții, ea se schimbă, se prefăce, evoluează. În măsura schimbării ce se petrece într-însa vechea bază slăbește“ — spunea Iorga în anul 1900. Cît privește întărirea civilizației naționale, aceasta o vedea deopotrivă „hrănind-o cu tot ce am păstrat ca monumente, datine și amintiri“, dar și ținînd-o în strînsă legătură cu orice curențe *sănătoase* ale culturii europene. Critica lui se adresa formelor moderne și efemere, se exercita în numele ideii de permanență spirituală și etică autohtonă. Dar ceea ce este permanent constituie contribuția nu numai a unor aleși, ci a mulțimilor care „țin pe umerii lor palate și temple“. Tradiția e o operă colectivă populară în sensul cel mai strict al cuvîntului și o sin-

teză a geniului național : „Veacuri întregi îmi aduceau învățăturile lor și în milioanele de oameni găseam un instinct ce corespundea pe deplin cu glasul lor“. El căuta „sensul vieții naționale“ și afirma un ideal pornind de la conștiința a ceea ce puteam noi realiza mergînd pe un drum propriu. De aceea, dacă Nicolae Iorga a avut conștiința transmiterii acestor mari idei în succesiunea generațiilor, a respins și ideea preluării ad-hoc a tuturor concluziilor la care au ajuns înaintașii. Pentru el tradiția se constituia din două componente : studierea datelor furnizate de litera cărții, a documentului și a monumentului, dar și experiența proprie, nemijlocita cunoaștere a vieții, a sufletului și gîndului milioanelor de oameni. El credea în idealul de viață românesc, despărțindu-se astfel de „atitudinea descurajatoare“ a „junimismului degenerat și politicianist, care ne relega în rîndurile națiilor mici, fără originalitate culturală, menite a trăi supt toate raporturile la remorca alor mari ai lumii, ale căror forme ar fi prin ele înseși neapărat superioare formelor prin care ne simțim în stare a le elabora“. În același timp, tradiția constituia pentru Iorga cheazășia atitudinii de rectitudine morală și estetică ce l-a făcut să respingă „toate scrîntelile“, cum le numea el, „modele vane“.

Dar, din nefericire, odată cu trecerea timpului, aceste noțiuni includeau în sistemul critic al lui Iorga — mai ales după primul război mondial — opere și autori de o certă valoare artistică ce au înnoit cultura românească. Savantul nu a mai făcut distincție între „moda vană“ și ceea ce era cu adevărat nou, conducînd la progresul artei, chiar dacă nu se înscrisa la prima vedere pe coordonatele de pînă atunci ale evoluției culturii românești. De aici rezerva unor esteticieni la adresa tradiționalismului său. Credința lui în existența unei tradiții românești a dus la deschiderea, în multe domenii culturale, a unor perspective nebănuite, a pus în lumină un imens material de fapte și documente concludente, interpretate într-o riguroasă perspectivă istorică, fără de care capitole vaste ale istoriei noastre spirituale nu ar fi pur și simplu înțelese. Dar nu e mai puțin adevărat că Iorga a redus această noțiune la un concept închistat, dogmatic, opus progresului literar, nemaiaaccep-tînd nici o expresie a noului, nici o altă cale de a îmbogăți cultura

noastră. Și este cu atât mai curioasă această opoziție cu cât cărturarul nu pornise la drum animat de exclusivismul care a făcut prezența sa pe tărîmul esteticii literare atât de anacronică în anii dintre cele două războaie. În introducerea la *Istoria literaturii române în secolul al XVIII-lea*, apărută în anul 1901, spunea : „Trei scriitori pot trăi în aceeași vreme, dintre cari unul reprezintă spiritul public, estetica adoptată, forma curentă a epocii sale, un altul se leagă de tradiții de formă, de capitolul de idei și de nuanța de sentiment al unui timp dispărut, un al treilea întrece pe contemporanii săi, îi precedă și-i călăuzește către idealuri, formule de artă și concepții noi.“

Tradiția nu reprezenta o noțiune abstractă, ci o realitate evidentă, întruchipată de virtuțile morale și înzestrările estetice ale țaranului român, singura permanență a acestui popor, singura certitudine. Călătoriile pe care le-a întreprins în țară la începutul secolului nu i-au facilitat numai contactul cu tezaure de documente și de artă, nu i-au confirmat numai imaginea globală asupra unității pămîntului românesc. Ele au avut o valoare și un sens inițiativ și i-au permis descoperirea a ceea ce sufletul românesc avea activ, trainic și a ceea ce întuise doar în anii adolescenței : „Am descoperit, vale de vale, povîrniș, tot cuprinsul țării mele, care atîngea așa de puțin pe drumetuț bucurios să-și poarte picioarele aiurea, iar, aici la noi, găsind în contacte întîmplătoare, numai prilejul de a rîde, în felul lui Caragiale, dar dincolo de epoca acestuia, de tot ce e strîmb, pretențios, dezarmonic, uitînd că pe alături e o altă lume, așa de respectabilă și demnă de iubire, mai presus decît pitorescul romantic care-i plăcea așa de mult lui Delavrancea.“ Orizontul savantului se lărgise nu numai cunoscînd cadrul viu al „istoriei poporului“ (termenul cel mai frecvent folosit de Iorga) dar călătoriile îi dăduseră prilejul să capete certitudinea organizării vieții românești, a dezvoltării ei printr-un îndelung proces de sinteză și selecționare, pornind de la „faptul primordial, punctul de unde plecaseră toate celelalte, vechea celulă regeneratoare“. Idei, noțiuni, evenimente care altora li se relevau drept entități întîmplătoare sau de-sine-stătătoare, pentru Nicolae Iorga deveneau expresii ale unui gînd și proces unitar, ce se desăvîrșise prin secole

în chip logic. Eliminînd ceea ce aparţine unei modernităţi „neinteligentă, pripită, vanitoasă“, Iorga vedea ceea ce era „autentic şi armonios“ în firea poporului român.

Aceste două noţiuni exprimă în fond concepţia sa despre societatea românească, despre bazele pe care urmărea să le statornicească. De aici deosebirea sa fundamentală de Caragiale : şi unul şi celălalt văzuseră pripeala unei modernizări cu atîtea consecinţe nefaste şi chiar ridicole ; în timp ce Caragiale nu a putut afirma un ideal pozitiv, Iorga, în schimb, căuta fondul nealterat, ceea ce rămăsese conform cu structura românească, cu datele fundamentale ale originalităţii sale sufleteşti. Critica lui Nicolae Iorga care întîlnise în călătoriile sale şi „cîte un mojić din clasa cultă“ se făcea cu conştiinţa clară, adînc înrădăcinată şi mereu reînnoită a existenţei unor forţe active, regeneratoare, înzestrate cu toate însuşirile morale ce pot da stabilitate şi impulsuri de energie vieţii unui popor şi încredere într-un viitor construit pe temelii trainice. La ţărani nu găsise „decît bunăvoinţă şi o politeţe înrădăcinată căre face mai mult decît cincisprezece ani de guvernantă ai celor deprinşi în viaţă a face o a doua categorie din oamenii care vorbesc limba ţării şi trăiesc oarecum după obiceiul ei“. Şi din aceste călătorii se va forma ceea ce el numeşte un „ţerănism“ opus curentelor cu acelaşi nume dintre cele două războaie mondiale. „Ţerănismul“ său n-avea sorginte doctrinară, ci pornea de la realităţile vieţii : „l-am învăţat acolo, în umbra vechilor ziduri şi între oamenii care vorbeau de trecutul nostru prin însăşi înfăţişarea lor, prin fiecare cuvînt din graiul lor bogat“. Cunoaşterea aceasta echivala la Nicolae Iorga cu „tot mai larga desfacere de orizonturi“.

Dar omul care dovedise o cunoaştere atît de adîncă a sufletului şi a istoriei româneşti pe care nici un alt om politic din acel moment nu o mai avea, pentru care *iubirea de popor a fost raţiunea supremă a vieţii*, nu a putut găsi soluţie de îndreptare a structurilor sociale din acel moment.

De fapt, contrazicerea lui Iorga, nu-i aici accidentală, ci semnificativă, deoarece, de multe ori, aversiunea sa justificată faţă de o stare de lucruri îl făcea să caute modele cu orice preţ, fără să pătrundă în esenţa fenomenelor, să le înţeleagă adevărata lor sem-

nificație. Într-adevăr, Iorga a vrut să asaneze viața politică fără să aibă uneltele potrivite la îndemână. El a trebuit să accepte tot acest joc și uneori chiar să-l propulseze, în așa fel încît, nu după mult timp, numele lui nu s-a mai distins de al celorlalți politicieni ai vremii. Ca să cucerească puterea politică a trebuit să urmeze aceleași căi ca și cei pe care îi blama : combinații electorale cu oameni pentru care nu nutrea simpatie (Iuliu Maniu sau Ion Mihailescu), să încheie alianțe și să încerce fuziuni cu partide politice mai puternice, la anexa cărora s-a aflat, să fie confundat cu politicienii manevrați de palatul regal, să fie îngrijorat cînd nu era chemat în audiență, înainte sau în timpul unei crize guvernamentale, să întreprindă lungi pertractări cu oameni care nu urmăreau decît interese de moment, să adopte atitudini de conjunctură care să pună sub semnul întrebării consecvența lui, să desfășoare campanii electorale soldate uneori cu insuccese catastrofale ; să se supună jignirilor și atacurilor unor adunări dubioase de agenți electorali. Odată cu acestea s-au hipertrofiat și celelalte trăsături ale caracterului său, în special personalismul exagerat, slăbiciunea față de orice cuvînt măgulitor — memoriile sale ne demonstrează că nu mai făcea deosebire între ceea ce era expresia sincerității sau a flateriei — față de acțiunile, discursurile, conferințele, lucrările sale și să se bucure de orice semn de bunăvoință față de viitorul său politic. Aici stă, în fond, drama activității politice a lui Iorga : nu numai că nu a putut să asaneze moravurile, nu numai că nu a izbutit să tempereze nici unul din relele denunțate de el, nu numai că nu a reușit să impună o altă ținută etică vieții publice burgheze, ci s-a văzut integrat în această atmosferă, care pînă la urmă a maculat o notorietate, fără să adauge nici un punct luminos uneia din cele mai strălucite expresii ale spiritualității românești.

Dar drama vieții politice a lui Iorga nu se oprește numai la ceea ce prestigiul său a pierdut, nu numai la deturnarea unei mari energii intelectuale pe căi nefertile, ci și la inadecvarea soluțiilor sale de îndreptare a vieții românești, a relilor de care suferea atunci societatea noastră. Dacă a pornit la drum cu cele mai bune intenții, dacă a fost extrem de aspru cu politica de încropeală, lipsită de sistem și de organicitate, împotriva improvizăției și a grabei,

dacă, așa cum spune el însuși, „durabil, logic, normal e numai ceea ce nu pornește de la clasa bogată“, perspectiva pe care el o deschidea nu ținea seamă de sensul progresului, de necesitatea im-perioasă a unor reforme chiar în cadrul societății respective. Nu numai o dată Iorga a vorbit de ceea ce e „adînc conservator și organic în sufletul său“.

A fost Nicolae Iorga un exponent al conservatorismului ? După cum am văzut și pînă acum, încă din adolescență, savantul avu-se în chip categoric revelația răului de care suferea organismul nostru social, rău ce nu mai putea dura. Mai mult, a intuit, cu cîțiva ani înainte de 1907, iminența răscoalelor țărănești. Dar pen-tru el reformele nu trebuiau să fie acte pripite, neconforme cu structura unui organism social, cu particularitățile lui, cu formele lui specifice și caracteristice de manifestare. O reformă trebuie să servească poporului, claselor active și nu unor scopuri demagogice de moment. „Conservatorismul“ său, evident chiar din perioada *Sămănătorului*, a ieșit mai clar în evidență după primul război mondial, cînd Iorga nu a împărtășit aplicarea unor reforme, care — după opinia sa —, nu fuseseră gîndite în toate consecințele lor și nici nu aveau pregătite toate premisele pentru a-și da roadele scontate. S-a temut — și nu o dată realitatea i-a dat dreptate — că toate aceste reforme ce n-au fost însoțite de măsuri eficiente vor servi scopurilor demagogice ale partidelor. Astfel, deși paginile sale conțin unele din cele mai cutremurătoare mărturii privind „istoria socială a muncitorilor plugari“, deși a avut pe deplin conștiința faptului că „dacă s-a format în sfîrșit un singur suflet al neamului, în mijlocul poporului nostru este totuși o graniță, una veșnică poate, dar care nu trece pe unde se crede de obicei“, deși încă din perioada *Sămănătorului* denunțase starea de mizerie a țărănimii, iar în timpul primului război mondial fusese unul dintre cei ce au luptat pentru realizarea reformei agrare cerînd să nu se țină seama de opoziția marilor proprietari, a privit cu reticență reforme de importanță vitală pentru evoluția României, care au dus deopotrivă la ameliorarea situației unor largi categorii sociale și au deschis calea cîtorva prefaceri moderne ale țării noastre. Și aceasta deoarece și reforma agrară și reforma electorală fuseseră aplicate

de alte partide politice decât al lui și de alți oameni politici decât el. Credea că „gospodăria seculară, legind inextricabil pe proprietar de țaran nu se poate desface dintr-o dată, iar un om de stat prevăzător trebuie deci să procedeze în etape, ținând o bucată de vreme laolaltă pe cei doi factori ai producției agricole, destul pentru a nu risipi o întreagă înzestrare cu vite, unelte și clădiri“. La fel și votul universal, pe care îl considera „marea dreptate, dar și marea primejdie a epocii noastre“, îl vedea aplicat tot în chip progresiv, vorbind mai întâi de o „lărgire a dreptului de vot“, care „să se facă pe categorii sociale, dând fiecăruia numărul de sufragii care corespunde cu aportul său în viața națională, o revizuire din cînd în cînd permițînd rectificarea proporției“. Nu însemna aceasta o păstrare a sistemului de vot pe colegii, atît de drastic infamat — așa cum am văzut — tot de Iorga ? Mai tîrziu, în timpul campaniilor electorale postbelice, are prilejul să constate la țărani „porniri nobile, care se cereau numai educate, pentru ca votul universal, dat cu intenții care nu erau cu totul curate, să devie nu un mijloc de nesiguranță și încurcătură pentru noua Romînie, ci instrumentul popular atît de puternic pentru refacerea ei politică și morală“.

Ne aflăm din nou în fața uneia din problemele pe care ni le pune concepția lui Iorga, concepție deloc simplă și lipsită de contradicții, dar care se baza pe o cunoaștere a datelor fundamentale ale spiritualității și realităților românești.

Sînt cîteva elemente constitutive ale gîndirii sale, care credem că vădesc, nu așa cum s-a spus, naivitate, ci o mare luciditate și, privind atent evoluția fenomenelor, vom vedea că temerile lui Iorga s-au dovedit uneori întemeiate. Legile votate la cîteva ani după promulgarea reformei agrare, cum ar fi legea circulației bunurilor agricole, au atenuat ceea ce era pozitiv în prevederile acestei reforme. N. Iorga releva cu temei unul din defectele fundamentale ale reformei agrare : neînzestrarea țaranului român cu unelte, pentru a putea să-și cultive pămîntul. Fără îndoială, nici formulele de reformă preconizate de Nicolae Iorga nu erau viabile deoarece savantul nu ținea seamă decât de realitatea societății țărănești, de relațiile fundamentale dintre țaran și proprietar. Aceasta

mai ales după primul război mondial, cînd schimbări esențiale interveniseră în structura claselor sociale, schimbări pe care el nu le-a înțeles. Apoi, soluțiile propuse de el erau unilaterale prin absolutizarea factorului educativ, al procesului extrem de îndelungat de cîștigare a bunăvoinței claselor avute — reminiscență sămănătoristă — și de luminare a celor sărace. Totul într-un contrast evident cu ritmul vieții moderne, cu necesitățile de înnoire ale societății românești. De aceea, epoca nici nu a receptat opiniile sale altfel decît ca strigăte în pustiu. Totul era inadecvat atît prin caracterul paleativ, cît și prin temporizarea care ar fi adus-o celor interesați aplicarea acestor reforme, favorizînd deci menținerea unor stări anacronice. Chiar în cărțile sale de călătorii de la începutul secolului, atunci cînd lua cunoștință de realitățile românești în toată complexitatea lor, Iorga mărturisea nu numai un sentiment de reticență, ci chiar de repulsie în fața noilor așezări industriale. Nici aici, desigur, o privire atît de pătrunzătoare ca aceea a lui Iorga nu rămînea doar la impresii de suprafață și nu deplîngea conform ideologiei sămănătoriste macularea peisajului rustic. Că și această idee se exprima nu o dată în cuvinte pline de mînie, este adevărat, dar Iorga vedea în primul rînd consecințele sociale și morale ale procesului de industrializare. Ar fi eronat să confundăm o pagină a lui Iorga, care rămîne în chip funciar o pagină de literatură, oricărui domeniu ar aparține ea, cu o analiză sociologică propriu-zisă și a o supune aceluiași rigori. Ceea ce trebuie remarcat este acuitatea observației sale, care surprindea fenomenele chiar în forma lor incipientă cum ar fi consecințele unei industrializări ce-și propunea drept scop numai profitul în dauna individului și mai ales aversiunea manifestată de el împotriva a tot ceea ce reprezenta puterea banului, a îmbogățirii, a parvenitismului.

Ceea ce trebuie să remarcăm e faptul că Nicolae Iorga a avut, după 1900, rolul pe care l-a jucat Titu Maiorescu la începutul carierei sale : acela de a preveni asupra pericolului înșurșirii și aplicării pripite a unor reforme lipsite de contingența cu realitățile și structura poporului român, neizvorîte din organicitatea ființei sale,

cele mai multe împrumutate și netrecute prin filtrul unei gândiri creatoare.

Acest rol nu trebuie înțeles în mod exclusiv din punct de vedere al unei atitudini estetice. În momentul apariției primelor sale articole de critică (1890), Iorga a fost acela care a supus unei judecăți riguroase *situația artistică* a literaturii române într-un moment în care și Maiorescu și Ghiera intrau din acest punct de vedere într-un con de umbră și nu mai aveau să ofere decât judecăți asupra unor scriitori — Goga, Sadoveanu. În afara cuvîntului răspicat spus în polemici de mare anvergură cum ar fi cea legată de premiera piesei *Năpasta* de Caragiale, de studii în care rostea adevăruri ce au surprins, asupra unor personalități ce dominaseră viața literară românească timp de cîteva decenii — precum Vasile Alecsandri —, Iorga se preocupa de destinele literaturii române, văzută în evoluția istorică a genurilor și, fapt semnificativ, în conjuncție cu evoluția literaturii universale. Mai mult chiar decât Titu Maiorescu și Dobrogeanu-Gherea, N. Iorga a pledat în articolele sale de tinerețe pentru *modernitatea* literaturii române — subliniind adesea decalajele și anacronismele — și pentru conectarea ei la evoluția artei universale. Ofensiva lui se desfășura împotriva caracterului vetust, depășit provincial al unor genuri (romanul, de pildă). Poate și pentru faptul că acțiunea sa critică din acea perioadă nu s-a sprijinit pe un cehaclu sau o revistă cum cei doi mentori au avut la dispoziție, faptul că ea nu s-a desfășurat pe o perioadă mai mare de timp, Iorga dedicîndu-se apoi studiilor istorice, activitatea sa din această perioadă nu a avut influența meritată și nu a fost reținută — așa cum de fapt era — printre expresiile novatoare ale criticii noastre. Se mai adaugă și faptul că numele său avea să se lege la începutul primului deceniu al secolului nostru de afirmarea doctrinei *sămănătoriste* — predicînd o inspirație exclusiv națională și rurală. Opoziția sa în fața unor curente literare și operele de artă de după 1910, considerate inadecvate la valorile sufletești autohtone pentru coeficientul de „modernism” conținut, ca și — de ce să n-o spunem — insistența cu care adversarii săi au pus în evidență anume propoziții exclusiviste rostite nu o dată în vîltoarea polemicii au făcut ca acest moment

al activității sale critice să nu fie evaluat la adevărata lui însemnatate. N. Iorga este primul care analizează critic evoluția literaturii române și nu numai situația ei din acel moment. Severitatea judecăților sale, care privesc nu numai un scriitor sau altul, ci genurile literare în dezvoltarea lor istorică, nu este cu nimic mai prejos decât a celor rostite de Titu Maiorescu.

Virulența maximă și mai ales amplitudinea inciziei în viața socială a țării o va realiza N. Iorga în seria de articole care vor fi unite în cele două volume *Opinions sincères — La vie intellectuelle des Roumains en 1899 — articles publiés dans l'Indépendance Roumaine*, 1899 și *Opinions pernicieuses d'un mauvais patriote — articles de critique et d'histoire, publiés dans l'Indépendance Roumaine* — 1900. Depășind cadrul literaturii dar înglobându-l, cele două volume oferă cea mai cuprinzătoare viziune critică asupra culturii românești înțeleasă din punct de vedere al *instituțiilor, mișcării literare și științifice, presă*. O viziune lucidă care surprinde toate marile metehne ale organizării noastre culturale, toate defectele de structură ale vieții spirituale puse în legătură cu societatea românească. Ce ni se pare demn de subliniat este faptul că două atitudini la prima vedere opuse se conjugă aici : una *anticosmopolită* îndreptată împotriva aristocrației absenteiste, indifereente și chiar disprețuitoare față de fenomenul social și spiritual-național și alta *critică*, la adresa acestui fenomen. Spunea că „disprețul pe care românii din România îl au pentru patria lor, în general, și pentru viața intelectuală a patriei lor, în particular, este o crimă ; adaug : una din acele mari crime care duce uneori la dispariția unui popor“ dar în același timp manifesta o severitate extremă în judecarea instituțiilor și a manifestărilor spirituale din țară. Anticosmopolitismul nu se însoțea atunci cu o privire necritică a realităților naționale. Dimpotrivă, critica sa era acerbă, nemiloasă, nu menaja pe nimeni și nimic. Era infinit mai multă pasiune și o cuprindere mai largă și mai amănunțită, mai profundă decât la Titu Maiorescu. Deși teoria era a mentorului Junimii după cum rezultă elocvent din acest paragraf : „În urmă cu cîțiva zeci de ani, statul român a înființat cîteva instituții, de la care se aștepta mult. Au fost întemeiate universități la Iași și la București,

un muzeu de antichități și arhive de stat au fost de asemeni create, în sfârșit Academia Română a luat naștere în aceeași epocă și grație aceluiași curent. Numele, cadrul exista, trebuia ca lucrurile să vină de la sine. Dar speranțele au fost spulberate. Nu se întârzie a se vedea că aveam un muzeu care nu era muzeu, deoarece muzeu însemna un anumit sistem, o organizare științifică, arhivele statului continuau să fie un fel de depozit unde se aruncau pentru a le lăsa să mucegăiască vechile hîrtii care încurcau statul, că universitățile nu produceau savanți, ci abia profesori demni de acest nume; că Academia Română nu reprezenta cu strălucirea necesară viața intelectuală a tuturor românilor și că activitatea sa abia dacă se simțea în mișcarea intelectuală a poporului". Această cumpănă a veacurilor avea să fie și o cumpănă a ideilor sale: era deopotrivă un adversar al rutinei dar începea să fie circumspect la ceea ce era nou. Avea sentimentul unei lupte comune dar se simțea din ce în ce mai străin de generația sa, de confrății care îl credeau „un naiv“ dar aceasta nu-l descuraja ci dimpotrivă îl făcea să fie și mai drastic în exprimarea unei judecăți critice de o extremă severitate. Dar tocmai acest sentiment al singularității lui, această luptă dusă atunci în numele unui ideal care nu era nici al unui partid politic, nici al unui grup a făcut ca posteritatea să nu aibă adevărata valoare a importanței și semnificației rolului pe care l-a avut în acea vreme. Puțini ani mai târziu el reușește să strîngă, în jurul unei publicații, combatanți, să ducă o luptă pe toate fronturile și să devină teoreticianul unui curent cu ramificații în întreaga țară — sămănătorismul. Dar atunci ideile nu mai erau novatoare ci, dimpotrivă, cele mai multe păreau constrîngătoare pentru dezvoltarea literaturii române. Dacă a fost unul din cei care au adus cele mai concludente dovezi cu privire la perpetuarea veșnicului decalaj al societății românești: forma fără fond, nu-i mai puțin adevărat că a căutat și aflarea acelor forme care să corespundă fondului de veacuri al societății românești. Numai că, atunci cînd a încercat să pună de acord cei doi termeni, soluțiile erau fie anacronice, fie în discordanță cu ritmul de evoluție al societății moderne. Fără îndoială, savantul și omul politic N. Iorga nu a fost un adversar al ideii de progres; dimpotrivă, el vorbea

despre triumful energiei omenești, care e oprită adesea în loc, care pierde din roadele silințelor sale, dar care își câștigă înapoi, prin luptă îndărătnică, cuceririle cotropite un timp. O dominantă a concepției sale era că „nimic trainic nu se poate răzima decât pe sănătatea, bogăția și bucuria de lucru a țaranului“. Opoziția lui s-a manifestat față de acele „creațiuni, în parte fără viitor, a atîtor jertfe pentru lucruri necugetate sau netrebnice uneori“, a „revoluției culturale, zgomotoase, risipitoare și încrezute“¹. Oroarea sa în fața luptelor politice, a dezbinării unei societăți dominate de vanitatea cuceririi puterii și a unei vieți ușoare lipsite de o elementară coeziune, l-au făcut să caute modele în epoci revolute ale societății, dar care întruchipau ideea de solidaritate națională, idee dominantă a ideologiei lui Nicolae Iorga. El credea astfel că „solidaritatea națională, mai presus de orice, e baza cea mai solidă și granița cea mai deplină a unei tovărășii omenești“. Fără îndoială această idee stătea la baza criticii pe care cărturarul o făcea vieții politice din țara noastră, sfîșiată de lupte de partid, oamenilor pentru care noțiunea de *putere* era mai presus decât aceea de patrie, iar *poporul* reprezenta doar o masă de manevră pentru a-și ajunge scopurile. Întruchiparea ideii de solidaritate, Nicolae Iorga o vedea realizată în Evul Mediu : „Așa era în orașele medievale, create nu printr-un vot parlamentar sau printr-un decret, ci prin această strecurare de țărani în urmărirea libertății și autonomiei, pentru dezvoltarea muncii, și creșterea bogăției, pentru răscumpărarea de la stăpinul care era seniorul. Cîte lupte nu se dădeau în cuprinsul zidurilor, între deosebitele părți ale cetății... Dar, la ceasul de mare primejdie, fiecare breaslă știa unde, la ce linie de ziduri trebuie să alerge cu steagul și căpetenia ei.“ Solidaritatea națională „cea mai fericită și mai sigură de sine e, desigur, aceea care vine dintr-o religie comună, înțelegînd prin aceasta și religia muncii, religia datoriei, religia sacrificiului“. Dar Iorga considera că cel mai perfect mijloc de a solidariza o generație era prin mijlocirea unui *ideal*². Această solidaritate se exprima plenar, în momentele hotă-

¹ Doctorul Iacob Felix, în *Oameni cari au fost*, II, p. 7—10.

² *Solidaritatea națională*, în *Sfaturi pe întunerec*, Conferințe la Radio, II, București, 1936—1938, p. 5—16.

ritoare ale istoriei, în momentele în care lupta pentru eliberarea națională lua forme acute¹, când toate energiile erau chemate să se unească pentru înfăptuirea unui țel unic : „Nu pe o cale plină de flori izvorâte din dreapta și din stînga, pe cînd de sus ploua lumina cerului albastru, ci pe calea caldă a trupurilor calde, stropite de sînge, se merge la izbîndă cu ostași : și nu cu cerșetorii neobosiți ai tuturor vremurilor ! Biruința smulsă la Călugăreni lui Sinan Pașa, n-a fost, astfel, fapta unui singur om, ci a unui neam întreg, a miilor de tineri care de bunăvoie s-au coborît spre brazdă, jertfindu-se pentru ca să putem trăi noi, cei de astăzi“. Individ, societate, națiune erau noțiuni care se interconșiau reciproc, avînd neconșuit aceleași drepturi și datorii : „pentru a putea trăi o viață, ce ți-a fost dăruită, ești dator să o meriți, ca om și ca neam, în fiecare clipă“. Dar ideea aceasta de solidaritate Iorga o vedea realizată de monarhie : „Marele avantaj al monarhiei — spunea el în 1936 — este acela că există totdeauna omul la care trebuie să privească toți și căruia i se recunoaște dreptul de a spune cuvîntul pe care nimeni nu l-ar putea rosti cu o astfel de autoritate, că, atunci cînd părerile sunt oșebite, aceea pe care el, monarhul, o are, se impune imediat, înlăturînd orice împotrivire a intereselor de grup sau de persoane.“

Această frază explică atitudinea pro-monarhică a lui Nicolae Iorga, faptul că-omul politic a crezut în cei trei regi, că nu numai o dată a rostit și a scris cuvinte de apreciere, mergînd, mai ales în cazul lui Carol al II-lea, pînă la exaltare, că a fost adeseori mișcat de cuvintele măgulitoare și de semnele de prețuire pe care familia regală i le-a arătat. Dar nu-i mai puțin adevărat că în 1938 Iorga avea să scrie : „La noi este evident că se încearcă, și se face bine că se încearcă, a se strînge națiunea în jurul Suveranului, pe care fiecare este dator să-l iubească, să-l sprijine și eventual să-l sfătuiască. Căci orice om are nevoie de sfat și nu există niciun sfat omenesc care să nu folosească“. (*Ce înseamnă astăzi concepția istorică*, lecție de deschidere la Universitatea din București, 31 octombrie 1938).

¹ 10 Mai și *Vodă Cuza*, în *Oameni cari au fost*, vol. I, Vălenii-de-Munte, 1911, p. 305.

Fără îndoială, Iorga avea un cult al autorității constituite după cum își manifesta aversiunea față de oamenii care-și cuceriseră nu numai o notorietate, dar își păstrau calmul, echilibrul și știau să domine situația chiar în momente critice pentru ei. E. Lovinescu a analizat cu multă subtilitate simțămintele lui Iorga față de Titu Maiorescu și Ionel Brătianu. S-ar putea adăuga faptul că lectura atentă a cărții ne atestă că același complex de inferioritate l-a trăit în fața lui Iuliu Maniu, care dovedea o abilitate deosebită în a folosi oamenii (printre care și pe Nicolae Iorga) și a deveni arbitru situației, chiar atunci când totul se părea că îi este neprielnic. Dar cu cei trei monarhi ? Nu putem elucida aici toate etapele relațiilor lui Iorga cu casa regală, în legătură cu care zvonul public ajuns la adevărate infamii l-a obligat adeseori pe Iorga să se disculpe de a fi folosit așa-numita „munificență“ a celor trei regi. Esențial ni se pare faptul că încrederea sa în monarhie avea o bază teoretică, pornind de la realitățile Evului Mediu că în epoca luptelor între partide, adică în societatea burgheză, dinastia întruchipa pentru el singura speranță de a se realiza solidaritatea națională, într-o țară sfîșiată de lupte politicianiste.

Dar nu-i mai puțin adevărat că atitudinea sa nu a fost aceea de a accepta pe reprezentanții Coroanei fără rezerve. Fără îndoială în istoria vieții noastre politice Nicolae Iorga rămîne unul din teoreticienii monarhiei ca formă de stat. El nu a fost pur și simplu un politician în slujba dinastiei Hohenzollern, căreia în momentele critice (legate de aventurile viitorului rege Carol al II-lea) a căutat să-i asigure continuitatea pentru a asigura unitatea țării ceea ce s-a dovedit a fi o iluzie, ci unul din aceia care au crezut în ideea de monarhie ca un factor de progres și de coeziune a forțelor națiunii, chiar atunci când faptele celor trei regi vor contrazice această credință, chiar când mîndria sa va fi jignită. Așa se explică de ce în autobiografia sa — și nu numai aici — aflăm pagini în care Iorga justifică acest principiu.

Scrisă așa cum Nicolae Iorga a scris fiecare pagină a sa, la o mare temperatură emoțională, bîntuită de marile furtuni ale certitudinii și îndoielii, ale luptei și ale frămîntării continue, scrisă la

tensiunea maximă la care a trăit totdeauna Nicolae Iorga, *O viață de om* nu este numai un document de excepțională însemnătate pentru cinci decenii de viață românească sub toate înfățișările ei, ci și o *capodoperă a literaturii noastre*.

Valoarea acestei neobișnuite autobiografii ce nu-și află pereche decît în marile creații ale literaturii universale, precum *Poezie și adevăr*, a lui Goethe, stă în faptul că în paginile ei sînt sintetizate toate darurile scriitorului de excepție care a fost Nicolae Iorga. Aici s-au revărsat calitățile celui mai mare portretist din literatura noastră, ale pamfletarului ce pustia terenurile adversarului cu o forță de uragan, ale autorului de note de drum ce unea perspicacitatea scriitorului și enciclopedismul savantului și, nu în ultimul rînd, ale creatorului de mari fresce sociale. Pentru că, pînă acum, numai *O viață de om* are în literatura română atributele mării construcții epice care reînvie cu dragoste, evlavie, cu dispreț și minie, și totdeauna cu fulgerul geniului o jumătate de secol de viață românească cu tot ceea ce a avut ea sublim și grotesc, măreț și mărunț, generos și meschin, înălțător și prozaic în toată gama contrastelor posibile.

Adevărat roman, *O viață de om* întrunește toate atributele mării literaturi. Sinteză și punct culminant al operei lui N. Iorga, ultima sa carte de seamă, ea se înscrie în istoria literaturii române cu drepturi egale, alături de operele lui Eminescu, Caragiale, Creangă, Sadoveanu.

VALERIU RÂPEANU *

NOTĂ

O viață de om — așa cum a fost a apărut în anul 1934, în trei volume. Fiecare volum purta un titlu distinct după cum urmează : I : *Copilărie și tinerețe*, (319 p.) ; II : *Lupta*, 315 p. ; III : *Spre înșeninare*, 256 p. avînd ca supratitlu *Orizonturile mele*. După aproape patruzeci de ani de la apariția acestei ediții, mai precis în 1972,

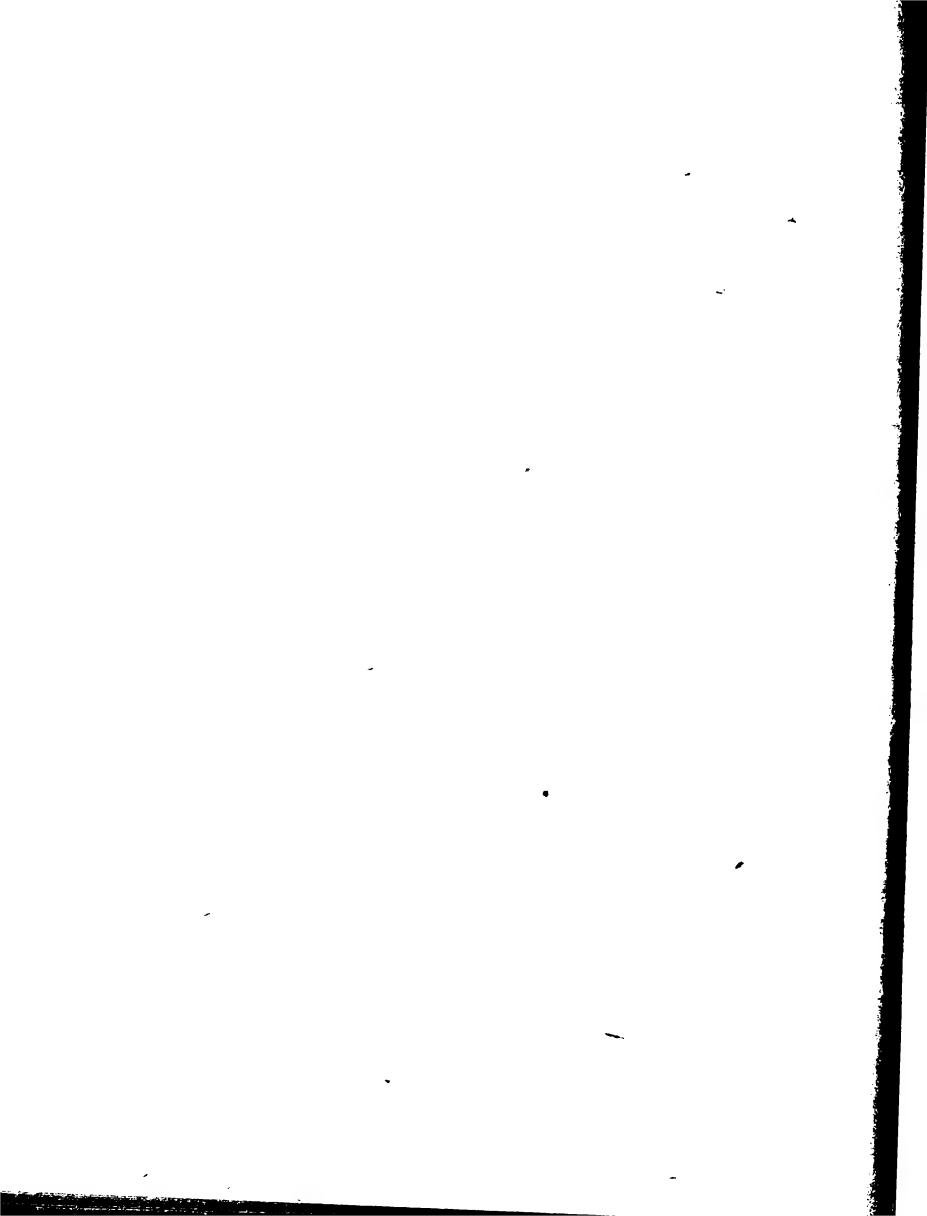
Editura Minerva a tipărit sub îngrijirea noastră o ediție care avea drept text de bază unica ediție tipărită în timpul vieții lui N. Iorga. Așa cum arătam în nota asupra ediției respective (Editura Minerva, seria *Memorialistică* LII + 887 p.), transcrierea textului a urmat normele ortografice în vigoare, păstrând însă câteva din caracteristicile scrisului lui Nicolae Iorga dintre care amintim : *supt, gîci, adecă, țeran-țerii, coloare, samă, vîrstă, răpede, păreche, rădica, martur, despreț, desprețuit*. Acolo unde am întîlnit fraze lacunare sau erori care schimbau în mod evident textul am semnalat în subsol greșeala indicînd și înțelesul probabil. Erorile de tipar au fost corectate tacit.

În urma epuizării într-un timp record a tirajului de 14.160 de exemplare și a unui larg ecou de critică pe care apariția acestei ediții le-a prilejuit în anul 1976, în luna august 1976 a apărut în aceeași serie a Editurii Minerva o nouă ediție LXVI + 955 p. Urmărind aceleași principii de transcriere a textului, studiul introductiv, notele și comentariile au fost îmbogățite, dezvoltate, nuanțate din toate punctele de vedere de la interpretări și explicații pînă la fapte, argumente și referințe bibliografice noi.

Ediția de față, prima apărută în *Biblioteca pentru toți*, care în anii din urmă a acordat un spațiu larg operei lui N. Iorga, reproduce textul celei precedente (1976). Studiul introductiv și notele au fost revăzute și restructurate conform profilului colecției în care apare această a patra ediție a cărții. Bineînțeles trimiterile biografice și bibliografice au fost aduse la zi.

Autorii ediției mulțumesc tuturor celor ce au însoțit cu serioase și exigente exegeze edițiile din 1972 și 1976 și Editurii Minerva pentru condițiile oferite tipăririi și difuzării acestei capodopere a literaturii române.

Valeriu Râpeanu și Sanda Râpeanu

TABEL CRONOLOGIC

- 1871 „Act de naștere. Din anul una mie opt sute șaptezeci și unu, în șase ale lunii iunie, orele zece dimineața. Act de naștere al copilului Nicu N. Iorga, de sex masculin, de religie ortodoxă, născut ieri la orele douăsprezece din noapte, în casa părintească în orașul Botoșani, din strada Copoului, fiu al domnului Nicu Iorga, de treizeci și trei de ani, de profesie avocat și a doamnei Zulnia, de douăzeci și cinci, ambii domiciliați în Botoșani.“
- 1873 Se naște George, al doilea fiu al familiei Iorga.
- 1876 Moare, după o îndelungată suferință, avocatul Nicu Iorga „de trăsnetul unei premature și neexplicabile paralizii...” „Tot ce mi se mai prinde de mintea mea din cele de atunci — spune savantul — e legat de dînsul, tatăl cu care nu-mi era dat să schimb un gînd... În vedenia mea se vede numai umbra înaltă și dreaptă și mîna care, alintător, se întinde spre mine... Pe urmă, oricît am căutat în fondul păstrător al minții mele, nimic... Nici un zgomot, nici un cuvînt. Toate

amintirile mele vechi sînt cuprinse în tăcere, în tăcere absolută. Îmi pare bine că aceste rînduri și ele tac...”

1878 Este înscris în clasa I primară a școlii „Marchian Folescu” din Botoșani pe care o termină cu următoarele note : „cetire : 10 ; scriere : 10 ; învățămînt intuitiv : 10 ; calcul din memorie : 8 ; conduită : 7”. „Eu n-am învățat a ceti și scrie : sînt lucruri care mi-au venit de la sine. Nu-mi aduc aminte de nici un ceas de pregătire pedagogică pentru a descoperi literele și a le îmbina în silabe, care pe urmă să-mi dea cuvîntul. Poate de aceea nici cugetarea mea n-a plecat de la măruntele elemente prime ale unei desfaceri nenaturale, ca să ajungă apoi, tîrîndu-se, la ultimele rezultate... Oricum, eu n-am avut în mîini pentru însăși limba neamului meu sau pentru cea franceză, care nu-mi prezenta greutăți la cinci ani, acele urîte cărți de învățat pe de rost care se cheamă abecedar și gramatică. Ci cartea mi-a stat înaintea, cartea întreagă, cartea pe care un om o scrie pentru oameni... Am prins de la început felul de a vorbi al minților formate, al sentimentelor care s-au încercat cu viața... Românește am învățat din casa părintească, adică din casa mamei, așa cum se vorbea : limpede, frumos și mai ales puternic și colorat, fără amestecul ziarului și cărții de succes... am avut înaintea mea înseși Le-topiseșele de vechi și bun grai ale lui Mihail Kogălniceanu...”

1880 Termină clasa a III-a cu premiul I. În clasa a IV-a, ține prima lecție de istorie : „Un sentiment că aș putea ceva și eu îl avui numai în a patra clasă, a directorului Bălășescu... atunci la nouă ani, numit monitor, am făcut de pe catedră întîia lecție de istorie a

neamului meu... Nu m-am făcut istoric nici din cărți, nici de la profesori, nici prin metodele seminariilor ; eram așa de când îmi aduc aminte și poate din ceea ce au lăsat în mine alții care pe vremea lor au văzut larg istoria țerii și au făcut-o.“

1881 Se înscrie în clasa I a liceului „A. Tr. Laurian“ din orașul natal, pe care o termină cu premiul I

1883 În clasa a III-a începe să dea meditații unor colegi pentru a contribui „la pensia pîinii din toate zilele“.

1884 Merge în vacanță la unchiul său Emanuel Arghiropol, unde publică primele articole în ziarul său *Romanu* : „Nevoia de a economisi asupra mizerabilei pensii de milă ne făcea să cutreierăm rudele care, bineînțeles, ne poșteau foarte puțin — și de cîte ori am simțit-o, din privirea care se oprea, aspră, asupra bucății de hrană care ne revenea, din lipsă de orice interes pentru noi... O, teribilul sentiment de a te simți umilit și de a nu putea să scapi din lumea care se uită la tine cu silă sau cu o compătimire care doare și mai rău !“ Stăteam la masa lui moșu' Manole, care, cu ciubărul în care-și răcea vinul supt masă, îmi dicta pentru ziarul, pe care apoi, proaspăt venit de la tipografia lui Kubelka, îl pătuream și-l timbram, foiletonul tradus dintr-un Molèri pe care mă îndărătniceam să-l scriu Molière, ori, retras în colțul meu, redactam anecdote pentru pagina a patra sau judecam politica generală a Europei, nu fără a mă lupta crunt cu conducătorii ei, în articole pe care moșul le găsea vrednice de a fi publicate în fruntea ziarului său...”

1886 În clasa a V-a, intrînd în conflict cu unul din profesorii săi, căruia i se păruse că elevul Iorga nu l-a salutată, este eliminat pe timp de 15 zile din liceu :

„Și iată și catastrofa vieții mele școlare din Botoșani... Eu, care nu fusesem niciodată pedepsit ; din a doua clasă primară, eu care de cinci ani eram în fruntea tovarășilor mei, trebuia să rămân oprit, sentința rostindu-se în fața gloatei din toate clasele care se adunase. Liniștit, am plecat acasă, bănuind ce mă așteaptă... Trebuia deci, nu fără durere, să caut aiurea.“

Deși termină clasa cu media 9,05, fiind declarat și premiant, se înscrie pentru anul următor la Liceul Național din Iași. Aici locuiește la „Moșul Ioanide“. Fratele său George intrase „în același timp la Școala Militară ceea ce era și o ușurare pentru condițiile de viață ale mamei...“

În timpul absolvirii celor cinci clase de liceu din Botoșani, elevul Iorga devenise o personalitate a școlii. Se remarcase în special prin cunoașterea limbilor străine : franceza, italiana, latina, greaca : „Grecește... A, grecește ! A crede cineva că se poate ca în doi ani, în numai doi ani, alături cu atâtea materii, și cu materii atât de diferite, să-ți însușești limba în care rațiunea umană cea mai rafinată a introdus cele mai mari și mai frumoase complicații de care e capabilă, este una din cele mai complicate rătăcirii ale pedagogiei oficiale“.

La Iași concurează pentru examenul de bursă, pe care o câștigă. La orele de greacă este felicitat de directorul liceului, Vasile Burlă, pentru răspunsurile sale deosebite. Profesorul de istorie, Brandia, îl pune pe noul elev să țină o lecție de istorie, după care îi spune : „Bine, foarte bine ; frumos, foarte frumos, domnule Iorga, pentru dumneata nu am notă.“

1887 La Iași ia contact cu ideile socialiste : „La 17 ani ce-
team Capitalul lui Marx, făceam conferințe despre

dînsul și împărțeam numere din Revista socială și extrase din numerele ei“.

Locuiește „în urîtul și scîrbosul loc de tortură, adevărată închisoare, în care căpătai ceva și din psihologia deînutului al Liceului Internat“.

Este din nou eliminat pentru că nu respectă poziția „provizorului“ Cujbă de a nu părăsi internatul : „Logica mea dreaptă, raționamentul meu instinctiv m-a făcut să întreb de ce nu aveam voie să beneficiem de această zi a primblărilor și vizitelor. Răspunsul... : fiindcă așa vreau eu și n-am poftă de discuții... Am fost eliminat a doua oară în viață și din cîte locuri era să mai fiu, pînă și de la Academia Română, de trei ori, de bunii mei colegi și foști elevi, pe lîngă încercări de a mă elimina și din viața politică și din literatură și, cu iscălitura a șaptezeci de profesori, de la Universitate..., dar nici sacagiu nu m-am făcut... Ci, numai mîndria mea a fost adînc jignită, cîteva luni, prin experiența vieții cui trăiește din mila altuia.“

Pentru a scăpa de „mila altuia“ intră pedagog la un internat particular cu 40 lei pe lună.

Reprimit, termină clasa cu media 9,06, obținînd și premiul I.

1888 Descoperit în timpul unei lecții că „cetea în bancă una din cărțile franceze ale unei inițieri literare“ și refuzînd s-o predea, „spre cuvenita confiscare“ este eliminat a treia oară. Termină totuși liceul cu media 9,24, fiind declarat premiant. După ce ia examenul de bacalaureat cu mare succes, se înscrie la Facultatea de litere a Universității din Iași, unde reușește să cîștige și examenul de bursă.

1889 La sfîrșitul anului al II-lea, cere decanului să-i acorde dreptul de a susține și examenele din anul

al III-lea, pentru a putea termina facultatea. I se acordă „dispensa“ numai cu aprobarea ministerului. La sfârșit dă și examenul de licență în specialitatea : *literatura greacă* pe care îl absolvă cu „*Magna cum laude*“. Cunoștințele neobișnuite ale tânărului absolut sint elogiata și de presă, prezicându-i că : „*va fi un luceafăr genial în domeniul științei*“. La rîndul ei, Universitatea sărbătorește „minunea de om“ — cum îl caracteriza Xenopol — cu un banchet, la care iau parte profesorii în frunte cu rectorul N. Culiănu. La propunerea lui Caragiani, a lui A. D. Xenopol și a lui N. Culiănu, se intervine la minister pentru acordarea unei burse în străinătate.

1890 În acest an se hotărăște soarta tânărului și viitorului savant. Șt. Vărgolici îi trimite lui Iacob Negruzzi pentru a-i publica în *Convorbiri literare* un articol despre Veronica Micle.

Ia parte la înmormîntarea lui Ion Creangă.

Se căsătorește cu Maria Tasu.

Îi apare în ziarul *Lupta* primul său articol, în care apără drama *Năpasta* a lui I.L. Caragiale de calomniile lui Caion.

Va tipări articole și versuri în *Era nouă*, *Revista nouă*, *Convorbiri literare* și *Contemporanul*.

Ocupă prin concurs catedra de limbă latină la liceul din Ploiești, președintele comisiei fiind Al. Odobescu. Cunoaște marile personalități ale epocii : I.L. Caragiale, B.P. Hasdeu, Al. Vlahuță, Dobrogeanu-Gherea, Gr. Tocilescu.

Primind bursa, vizitează Italia în lunile aprilie și iunie.

Spre sfârșitul anului pleacă în Franța și Germania pentru a se specializa. La Paris, înscriindu-se la Școala de înalte studii, cunoaște o serie de personalități științifice. Unul din ei, Louis Leger îl recomandă *Enciclopediei franceze*, unde începe să colaboreze.

„Niciodată n-am avut atîta timp la dispoziție, atîta libertate de spirit, atîta bucurie de a învăța de la cei mai mari oameni ai lumii, al căror gînd mai scump îmi stătea larg la îndemînă, ca atuncea, în acea vară a anului 1890, care a contribuit așa de larg să-mi întregască sufletul, ferindu-mă, în ajunul unor grele și din ce în ce mai iubite studii de specialitate, de marea primejdie a îngustării orizontului, a pierderii simțului, așa de necesar, al proporției dintre lucruri.“

- 1891 În timp ce-și pregătește lucrarea de diplomă, învață intens limba engleză și se inițiază în limbile nordice : olandeză, daneză, suedeză, norvegiană.
- 1892 Merge la Londra și Roma pentru cercetarea documentelor existente referitoare la *Philip de Mezières (1327—1405) et la croisade au XIVE siècle* — lucrarea sa de diplomă. În acest an colaborează și la renumita : *Revue Historique*.
- 1893 Pleacă în Germania, unde se înscrie la Universitatea din Berlin, pentru a da doctoratul cu teza : *Thomas III, Marquis de Saluces, étude historique et littéraire*. Proseforii nu-i primesc teza, pentru că nu frecventase cei trei ani de studiu obligatorii, după care candidatul trebuie să depună jurămint că în scrierea tezei n-a fost ajutat de nimeni. N. Iorga se folosise pentru corectarea limbii germane de altcineva. După cîteva luni merge la Leipzig, unde i se primește teza de doctorat, comisia fiind formată din cunoscuții savanți : Karl Lamprecht, Birch-Hirschfeld și C. Wachsmuth.
- Înainte de a obține diploma de doctor la Leipzig, la 25 iulie, i se conferă titlul de diplomat al Școlii practice de înalte studii din Paris, referenți fiind : Charles Bémont, J. Roy, A. Lognon, sub președinția lui Gaston Paris.

În august obține și diploma de doctor. Activitatea lui N. Iorga în acest an este încununată de tipărirea a trei cărți : *Poezii — 1890 — 1893*, București ; *Schițe din literatura română*, vol. I, Iași și *Thomas III, Marquis de Saluces, étude historique et littéraire*, Paris, activitate editorială susținută timp de aproape cinci decenii, însumând 1359 volume și broșuri (după cum constată bibliograful prin excelență al istoricului, prof. Barbu Theodorescu).

1894 Eliberat de obligațiile doctoratului, îl găsim, în primele luni ale anului, cercetînd în continuare, cu aviditate, arhivele din orașele Germaniei, pentru a descoperi noi documente și informații privitoare la atît de zbuciumata istorie a poporului nostru. După Berlin, Leipzig și Dresdă, cercetate cu un an în urmă, merge acum la München și Innsbruck pe urmele unor rătăcitori domni români (Petru Șchiopul, și fiul său Ștefan, Mihai Viteazul), iar după aceea trece în Italia, unde studiază arhivele din Milano, Torino, Veneția, Florența, Genua, Pisa, Roma și Neapole. În toate aceste orașe face cunoștință cu nenumărați istorici din toate țările Europei, cu care se împrietenește, conversînd cu fiecare în limba respectivă. Din acest an intră în legătură cu C. Kohner, conducătorul publicației *Revue de l'Orient latin*. Din această colaborare vor rezulta cele șase volume de *Notes et extraits*, cercetări ce se înscriu printre cele mai valoroase opere ale istoricului. Tot în acest an devine colaborator la *Revue critique*, prin intermediul colegului său Frantz Funck-Brentano. Publică și la revistele din țară : *Arhiva, Familia și Vatra*.

În octombrie, expirînd perioada celor patru ani, în care avusese dreptul la bursă, se întoarce la București, pentru a candida la catedra de istorie medie de la Universitatea din București. Concursul se ține la Iași, cu

o comisie formată din A.D. Xenopol, Aron Densusianu, P. Rășcanu, I. Caragiani, E. Leonardescu, prezidată de Al. Odobescu. Datorită mediei 7, comisia îi acordă dreptul de suplinitor al catedrei. Deschide cursul cu lecția : *Despre concepția actuală a istoriei și geneza ei*. „Istoria — spune tinărul profesor studenților lui — este expunerea sistematică, fără scopuri străine de dînsa, a faptelor de orice natură, dobîndite metodic, prin care s-a manifestat, indiferent de loc și timp, activitatea omenirii“. În acest an tipărește : *Schițe din literatura română*, vol. II, Iași.

1895 Călătorește din nou în străinătate (Olanda și Italia), pentru a strînge noi documente. Tot acum îi apare primul volum din colecția : *Acte și fragmente cu privire la istoria românilor și impresiile de călătorie Amintiri din Italia*. În octombrie susține examenul de titular al catedrei, reușind de această dată cu media 9,19. Ține la Ateneu prima conferință publică despre : *Basta și Mihai Viteazul*, pe care o și publică.

1896 Îi apare, la Paris, lucrarea de diplomă : *Philippe de Mezière — 1337—1405*. La București tipărește volumul al II-lea din *Acte și fragmente*. La propunerea lui Xenopol, i se acordă la Academie, după multe discuții, publicarea în colecția Hurmuzaki, a documentelor descoperite în arhivele Apusului, cu condiția să nu primească drepturi de autor.

1897 Ca și în anul precedent, cercetează arhivele Europei : Viena, Raguza, Veneția, Florența, Roma, Neapole. Publică volumul al X-lea din colecția Hurmuzaki : *Rapoarte consulare prusiene din Iași și București (1703—1844)*. Este ales membru corespondent al Academiei.

1898 Strînge în continuare documente și ține în cadrul Academiei comunicări privitoare la istoria românilor.

1899 Cercetează arhivele din Transilvania : Brașov, Sibiu și Bistrița. Comunică la Academie descoperirea sa în legătură cu paternitatea cronicii : *Istoria Țării Românești dintr-un început*, aparținînd Stolnicului Const. Cantacuzino, considerată pînă atunci anonimă : Publică, de asemenea, *Manuscrise din biblioteci străine ; Documente românești din arhivele Bistriței ; Notes et extraits pour servir à l'histoire des croisades au XV-siècle*, vol. I—II, Paris.

Începe colaborarea la : *L'Indépendance roumaine*. Articolele sale critice, în care înfierează tot ce e negativ în viața culturală a instituțiilor noastre, au stîrnit o furtună de proteste. Au luat atitudine contra polemistului : Hasdeu, Urechia, Tocilescu, Sturdza, etc. Secția de istorie de la Academie „reprobează purtarea necuviincioasă a d-lui membru corespondent N. Iorga, și declară că nu mai poate sta în relații științifice și colegiale cu un atare membru“, interzicîndu-i astfel a mai face comunicări în înaltul for. Dincolo de toată adversitatea provocată trebuie subliniată noua latură a personalității istoricului, aceea de temut gazetar, polemist, calitate ce-o va desfășura și susține în numele idealului țării și poporului său, pînă la tragicul sfîrșit al vieții. „Amestecul în viața publică și politică era să-mi vină mai tîrziu numai nu ca obișnuit mijloc de a parveni, nici ca o satisfacție de vanitate, ci ca îndeplinirea, cu multă luptă și multe suferințe, a unui categoric imperativ moral.“

Călătorește în Polonia (Lemberg și Cracovia), Italia (Florența), Olanda (Haga).

Colaborează la *România jună*, unde continuă, tot în același spirit polemic, să atace moralitatea politică

a timpului său. Publică : „*Manuscripte din biblioteci străine*, vol. II, București.

1900 Strînge în volum : *Opinions sincères. La vie intellectuelle des Roumains en 1899.*

Apare volumul al XI-lea din colecția Hurmuzaki : *Acte din secolul al XVI-lea relative la Petru Șchiopul ; Documentele Bistriței*, vol. II ; *Scurtă istorie a lui Mihai Viteazul ; Opinions pérnicieuses d'un mauvais patriote.*

Cercetează din nou arhivele din Transilvania.

Se desparte de prima soție, Maria Tasu.

I se interzice să mai țină comunicări la Academie, respingîndu-i-se de la premiere vol I din *Documentele Bistriței*.

1901 Se căsătorește cu Ecaterina Bogdan, sora slavistului Ioan Bogdan. După căsătorie, călătorește la Veneția. Primește propunerea savantului german Karol Lamprecht de a scrie *Istoria românilor*, pentru a intra în colecția sa de istorie universală.

Demisionează din Academie, în urma refuzului de a se premia și tipări *Istoria literaturii române în secolul al XVIII-lea*. Publică această lucrare cu ajutorul lui Al. Calimachi, după ce — în urma unui apel lansat — primește adeziunea mai multor personalități culturale românești, de a contribui la costul tipăririi.

Aflîndu-se la Budapesta, unde, cu ajutorul soției, copiază și traduce documente maghiare, se întâlnește cu un grup de studenți români, cărora le vorbește despre Mihai Viteazul, de la a cărui moarte se împlineau 300 de ani. Înflăcărați, din rîndul studenților, îl salută Ion Lupaș și Octavian Goga. Din acest an începe preocuparea sa pentru istoria Transilvaniei.

1902 Continuă seria publicațiilor cu vol : *Legăturile Principatelor române cu Ardealul ; Sate și preoți din Ardeal ; Notes et extraits...* vol. III, Paris : *Despre Cantacuzini ; Istoriile domnilor Țării Românești*, etc. „Iubirea pentru trecut, pentru marile figuri de energie și sinceritate, de aplecare către orice risc, tocmai contrariul dispozițiilor pe care le observam la contemporanii mei, mă prinsese și, adăugându-se preocupările politice, astfel de învieri îmi serveau pentru critica timpului prezent mai mult decât orice argumentare de natură abstractă, logică“.

Trimite inițiatorilor revistei *Luceafărul*, de la Budapesta (A. P. Bănuț, O. Goga și O. Tăslăuanu) o scrisoare în care-i sfătuiește : „La dumneavoastră preocupările estetice nu trebuie să joace rolul de căpetenie și nu sînteți în așa împrejurări încît să vă consacrați artei pure. Sînteți în luptă și trebuie să vă luptați... Nu imitați, fiindcă nu aduce nici un folos, nu vă lăsați ispitiți de lucrurile ce ați citit la alții. Scrieți de la dumneavoastră din țară și de sufletul românesc de acolo“.

1903 În tot timpul anului se dedică scrierii *Istoriei românilor*. Îi apare volumul *Acte relative la războaiele și cuceririle lui Mihai Viteazul*, în care sînt cuprinse (în 1280 pagini) 1871 documentele culese timp de 10 ani din arhivele Apusului.

Începe colaborarea la *Sămănătorul*. În acest an cercetează arhivele din orașele Moldovei și Munteniei. La Tirgu-Jiu copiază și rezumă în trei zile 320 documente din anii 1501—1833.

1904 Vede lumina tiparului lucrarea : *Drumuri și orașe din România*. Scrie *Istoria lui Ștefan cel Mare*, la cererea ministrului învățămîntului, Spiru Haret, pen-

tru a sărbători cei 400 de ani de la moartea voievo-
dului : „Astfel el îmi dădu să scriu pentru această
ocazie o Istorie a lui Ștefan cel Mare, care trebuia
răspîndită pînă în fundul țerii în mii de exemplare“.

- 1905 Publică un număr de peste 23 titluri, printre care : *Geschichte des Rumanischen Volkes im Rahmen seiner Staatsbildungen*, 2 vol., Gotha ; *Istoria românilor în chipuri și icoane*, 2 vol. ; *Sate și mănăstiri din România* ; *Gînduri și sfaturi ale unui om ca oricare altul*.

Vizitează o serie de localități din Transilvania:

- 1906 După multe critici primite din partea adversarilor *Sămănătorului* pleacă de la conducerea revistei și înființează ziarul *Neamul românesc*.

Călătorește la Constantinopol.

Dintre titlurile apărute în acest an notăm : *Contribuții la istoria literară*, 3 volume ; *Neamul românesc în Ardeal și Țara Ungurească*, 2 vol. *Negoțul și meșteșugurile în trecutul românesc* etc.

- 1907 Scoate revista *Floarea Darurilor*. În martie scrie cunoscutul articol în *Neamul Românesc* : *Dumnezeu să-i ierte*, vitriolant pamflet împotriva celor care au împușcat primii țărani în timpul răscoalei din Moldova. Pe tot timpul desfășurării răscoalei ia apărarea țăranilor prin articole și conferințe, lansînd o listă de subscripție pentru a ajuta pe cei loviți de reprimarea guvernului. Deși declarat „instigator“ trimite ajutoare, bani și colete văduvelor și orfanilor. Pentru această atitudine este ales deputat. Discursurile lui parlamentare pe marginea legilor pentru îmbunătățirea situației țaranului sînt un exemplu de mare vibrație umană, de dreptate și echitate socială.

Îi apare, printre alte cărți, *Istoria literaturii ro-*

mânești în veacul al XIX-lea, vol. I ; *The Byzantin empire*, Londra.

- 1908 Și în acest an publică douăzeci și cinci de titluri de cărți, dintre care cităm : *Geschichte des Osmanischen Reiches*, vol. I, Gotha ; *Istoria bisericii românești*, vol. I ; *Istoria literaturii românești în veacul al XIX-lea*, vol. II etc.
Inaugurează tipografia proprie de la Vălenii de Munte. Deschide cursurile de vară de la Vălenii de Munte, unde își stabilește noua sa locuință.
Scoate primul număr din *Neamul românesc literar*.
- 1909 Apare primul volum al discursurilor parlamentare, intitulat : *În era reformelor* ; volumul al II-lea din *Geschichte des Osmanischen Reiches*, Gotha ; *Istoria bisericii românești*, vol. II, *Istoria literaturii*, vol. III, *Unirea principatelor*, Vălenii de Munte.
- 1910 Ține numeroase conferințe : Pitești, Tulcea, Brăila, Roman, Slatina, Zimnicea, Țirgu-Jiu, Constanța, Vaslui, Ploiești, Cîmpina, Piatra Neamț.
Este ales membru activ al Academiei Române.
În acest an publică peste treizeci de cărți, din care cităm : *Istoria armatei românești*, vol. I ; *Istoria românilor pentru poporul românesc* ; *Viața femeilor în trecutul românesc* ; *Ștefan cel Mare și mănăstirea Neamțului* etc.
- 1911 Publică prima dramă istorică : *Mihai Viteazul*.
În mai ține discursul de recepție la Academie : Două concepții istorice : „Viața unui popor e neconținut amestecată cu viețile celorlalte, fiind în funcțiune de dinsele și înrîurind neconținut viața acestora. Pe istoric nu trebuie să-l preocupe eroii, fiindcă istoria politică nu mai e un șir de biografii, o alegere de

portrete dinastice, de vieți ale sfinților, fiindcă eroii se întorc în mijlocul acelor care i-au înălțat". Răspunde A. D. Xenopol, elogiindu-i „memoria absolut extraordinară”, puterea de muncă și uriașa-i operă, care te face să „te-ntrebi cu înminunare cum a putut un creier să conceapă atâtea lucruri și o mână să le scrie”.

În august ia parte la serbările „Astrei” de la Blaj. Și în acest an tipărește peste douăzeci de cărți, dintre care amintim : *Cugetări* ; *Oameni cari au fost*, etc.

1912 Tipărește la tipografia de la Vălenii de Munte volumul : *Trei drame* (*Mihai Viteazul* ; *Învierea lui Ștefan cel Mare* ; *Un domn pribeag*) ; *Studii și documente cu privire la istoria românilor*, vol. XXIV ; *România, vecinii săi și chestia Orientului* ; *Portul popular românesc* etc.

1913 Merge la Congresul de istorie de la Londra, unde ține două comunicări : *Les bases nécessaires d'une nouvelle histoire du Moyen Âge* ; *La survivance byzantine dans les pays roumains*.

Scoate revista literară lunară : *Drum drept*, care se va uni cu *Ramuri*. Călătorește la Belgrad, unde ține comunicări în cadrul Academiei : *Relations entre Serbes et Roumains* și *Cauzele prăbușirii Imperiului Otoman*.

Publică peste patruzeci de lucrări, cele mai multe avînd ca subiect istoria Balcanilor : *Istoria statelor balcanice* ; *Notele unui istoric cu privire la evenimentele din Balcani* ; *Viața și domnia lui Constantin vodă Brîncoveanu*.

1914 Inaugurează Institutul de studii sud-est europene, deschizînd cursul cu tema : *Istoria Albaniei*. Merge la Veneția, unde vorbește la Atheneo Veneto despre :

Venezia e la Peninsula dei Balcani și Il problema Balcanico e l'Italia.

Și în acest an numărul cărților depășește cifra 40.

1915 Pune bazele *Revistei istorice*.

Reintră în *Liga culturală*, unde inițiază mari manifestații în favoarea unității naționale. Într-o comunicare în cadrul Academiei susține : *Dreptul la viață al statelor mici*. Titlurile cărților publicate se ridică la treizeci și șapte, printre care cităm : *Istoria comerțului românesc* ; *Faze sufletești și cărți reprezentative la români* ; *Istoria românilor din Ardeal și Ungaria*, vol. I ; *Politica austriacă față de Serbia*, etc.

1916 Încheie colecția de *Studii și documente*, care numără 31 volume, însumând 30 000 documente.

După intrarea României în război, de partea Antantei (15 august), scrie articolul *Ceasul* : „a sosit un ceas pe care-l așteptăm de peste două veacuri, pentru care am trăit întreaga noastră viață națională, pentru care am muncit și am scris, am luptat și am gândit. A sosit ceasul în care cerem și noi lumii cinstiți, cu arma în mână, cu jertfa a tot ce avem, ceea ce alte neamuri, mai fericite, au de atîta vreme, unele fără să fi vărsat o picătură de sînge pentru aceasta : dreptul de a trăi pentru noi, dreptul de a nu da nimănui ca robi rodul ostanelilor noastre“.

Înainte de a fi ocupată capitala pleacă în refugiu în Moldova. La Iași se opune ideii de a părăsi Moldova, afirmînd în Parlament : „Să ne mănînce cîinii pămîntului acestuia mai curînd decît să găsim fericirea, liniștea și binele din grația străinului dușman“. Tipărit, discursul a fost trimis pe front și răs-pîndit în toată țara. Pentru a susține moralul țării în

asemenea momente grele publică : Sfaturi și învățături pentru ostașii României ; Rolul inițiativei private în viața publică ; Războiul actual și urmările lui pentru viața morală a omenirii ; Ca să fim mai tari în ceasul de azi.

1917 Continuă să scoată, la Iași, Neamul românesc. „Mi-am dat seama imediat ce folos moral ar putea să iasă pentru miile de descurajați și dezorientați și contra trădătorilor care foiau în toate părțile... Căci acum se refăcea, ca o realitate nezguduită, în veșnic progres ca organizație și spirit, o armată... în acest neam sînt nesfîrșite rezerve de energie, trecute din generație în generație, care apar numai la asemenea ceasuri grozave...” „Acest ziar, scris de mine... îmi era acum aproape întregul rost... venise în sfîrșit ceasul cînd cuvintele mele nu se mai pierdeau în vînt... ci fiecare rînd era urmărit cu frîngere de inimi, pentru a se lua de acolo și știrile și îndrumările, care nu se puteau găsi aiurea“.

În discuția la Mesaj, care fusese „săracă și jenantă“ a avut prilejul să exprime „tot ce atîta vreme îmi zăcea pe inimă și nu-și putea găsi rostirea în scurtele articole de jurnal. Am îmbrăcat în acele cuvinte toată ura contra încălcătorilor pămîntului nostru, tot desprețul față de brută, de șarlatania uneltelor, opusă energiei viteze, toată încrederea, sprijinită pe îndelungata cercetare a unui trecut de atîtea secole, că totuși dreptatea elementară a cauzei noastre nu va putea fi zdrobită...”

Ține la Universitate un curs liber intitulat : Principiul național. Originea și dezvoltarea lui.

În aceste condiții grele îi apar o serie de cărți : *Sufletul românesc* ; *Histoire des relations entre la France et les Roumains* ; *Histoire de relations entre*

la Russie et les Roumains ; Relations des Roumains avec les Alliés ; Le „Livre rouge“ autrichien.

„Articolul meu de ieri, Armistițiul, a fost primit cu ușurare, ofițerii îmi aduc adeziuni scrise“, notează istoricul în Memoriile sale.

În timp ce observa cum „Încetul pe încetul neasemnă-nata putere de refacere a acestui neam, de atâtea ori cosit și călcat în picioare, începea să se manifeste“, propune lui Ionel Brătianu o reformă agrară. Șeful partidului liberal îi obiectează că „se vor răscula proprietarii“. „Nu e nimic — îi răspunde istoricul — cum ai împușcat pe țerani pentru proprietari, vei împușca atunci și pe proprietari pentru țerani.“

1918 În cadrul Universității ține zece lecții despre : *Cugetare și faptă germană*, și cursul de *Istoria literaturilor romanice*.

În februarie, după semnarea armistițiului, scrie regelui : „în trecutul țării, nu stă acceptarea unor condiții rușinoase. Strămoșii noștri ar fi preferat moartea acestei umilințe“. Pe lista neagră întocmită de ocupanții germani este trecut și numele lui N. Iorga. După reluarea ofensivei aliaților pe toate fronturile și prăbușirea armatei germane, N. Iorga notează cu bucurie : „O mai mare zi pentru lumea întreagă nu se poate“.

Se comemorează în acest an Mihai Viteazul, la care participă întregul corp diplomatic și ofițerii străini. Cu această ocazie N. Iorga vorbește despre : *La politique de Michel-le-Brave. Ses origines et son importance actuelle*. La începutul lunii noiembrie este ales deputat și numit Președinte al primei Adunări a deputaților României Unite.

După Marea Adunare Națională de la Alba Iulia, unde Vasile Goldiș citește textul Rezoluției de unire

• a Transilvaniei cu România, N. Iorga se întoarce la București.

1919 Într-un discurs la Academie critică pe cei ce au colaborat cu „regimul de ocupație”.
Reface casa și tipografia de la Văleni „prădată și batjocorită de armata de ocupație”.

La Congresul Ligii culturale este ales președinte, și cu această ocazie vorbește despre : *Drepturile românilor asupra teritoriului lor național*.

Se întâlnește cu misiunea universitară franceză, din care făceau parte : R. Poincaré, Ch. Diehl, E. de Martonne, H.M. Berthelot și alții, și în fața cărora ține un discurs despre : *Locul românilor în dezvoltarea vieții suflatești a popoarelor romanice*.

Este numit președinte al Comisiei monumentelor istorice.

În *Rînduri pentru un tînăr*, apărut în *Neamul românesc* nr. 88, elogiază poezia lui Lucian Blaga.

Ajută la organizarea Universității din Cluj. V. Bogrea și V. Pârvan îl numesc „geniul nostru tutelar”.

Ține o serie de conferințe în mai multe orașe din țară. Este numit „doctor honoris causa” al Universității din Strassbourg.

Primește în dar, din partea prietenilor și admiratorilor, o casă pe Șoseaua Bonaparte, unde „puteam răsufli în această casă nouă, deschisă aerului curat de la șosea. Era întîiași dată, la vîrsta de 48 de ani, cînd mă găseam supt un acoperămint bucureștean potrivit cu un profesor universitar.”

Cităm cîteva titluri, din cele treizeci, tipărite de savant în acest an : *Histoire des Roumains de la Peninsule des Balcons* ; *Istoria armatei românești*, vol. II ; *Istoria lui Mihai Viteazul* ; *Istoria poporului*

francez ; Pentru sufletele celor care muncesc ; - *Le rôle des Roumains dans la latinité.*

- 1920 Și în acest an savantul are o remarcabilă activitate științifică, pe lângă cea politică, ziaristică și universitară, tipărind : *Histoire des Roumains et de leur civilisation*, 2 volume, Paris ; *Ideea Daciei românești* ; *Istoria Evului Mediu* ; *Istoria literaturilor romanice*, 3 volume ; *Istoria românilor prin călătorii*, vol. I ; piesele de teatru : *Cantemir bătrînul* ; *Constantin Brâncoveanu* ; *Un domn pribeag* și *Învierea lui Ștefan cel Mare*.

Ține conferințe în mai multe orașe, ale țării : Brașov, Sibiu, Alba Iulia, Bistrița, Cluj, Blaj, etc. Pune bazele teatrului popular, pentru a da posibilitatea maselor să se lumineze prin cultură.

În calitate de fost elev, ia parte la înmormîntarea istoricului A.D. Xenopol, care l-a prețuit și l-a ajutat la începutul carierei sale.

- 1921 Conferențiază pentru prima dată la Sorbona. Înființează Școala română de la Paris. De asemenea, conferențiază în Belgia și Italia. Astfel, istoricul savant face cunoscută în străinătate cultura poporului nostru. Este sărbătorit cu prilejul împlinirii a 50 de ani. Din cărțile publicate în acet an notăm : *Istoria românilor în chipuri și icoane* ; *Dezvoltarea așezămintelor politice* ; *Istoria românilor prin călătorii*, vol. II ; *Les latins d'Orient*, Paris ; *Izvoarele contemporane asupra mișcării lui Tudor Vladimirescu* ; *Războiul nostru în note zilnice*, vol. I ; *Secretul culturii franceze* ; și piesa de teatru : *Tudor Vladimirescu*.

- 1922 Desfășoară aceeași activitate : conferențiază în țară și în străinătate.

1923 Tipărește peste cincizeci de titluri de cărți, dintre care : *Formes byzantins et réalités balcaniques* ; *Istoria presei românești* ; *Istoria românilor prin călătorii*, vol. III ; *L'art populaire en Roumanie*, Paris ; *Istoria artei medievale* ; *Neamul românesc din Ardeal* ; și piesele de teatru : *Moartea lui Dante* ; *Molière se răzbună* ; *Omul care ni trebuie* ; *Sarmală amicul poporului*, etc.

I se conferă titlul de „doctor honoris causa” al Universității din Lyon. Este felicitat de T. Arghezi cu : „urări de necurmat, puternică și îmbelșugată tinerețe și închinăciune”.

Donează casa din Șoseaua Bonaparte Ministerului Învățămîntului, pentru a se pune bazele unei „Fundații culturale pentru studenți”, „cu toate cărțile și obiectele de artă”.

1924 Inițiat de N. Iorga, se ține primul Congres de bizantinologie la București, la care iau parte toți marii bizantinologi ai lumii.

La Universitatea populară de la Vălenii de Munte țin conferințe o serie de personalități din străinătate. Primește confirmarea de profesor agregat al Sorbonei.

Cităm din cărțile acestui an : „*Brève histoire des croisades*, vol. I ; *Cărți reprezentative din viața omenirii*, vol. I ; *România pitorească* ; *Scrisori către românii din America*, etc.

1925 Ține conferințe în Franța, Italia, Belgia și Elveția. Conferențiază la Societatea Națiunilor Unite cu : *Les origines et l'état actuel des nationalités dans la Grande Roumanie*.

Este ales membru al Academiei poloneze din Cracovia. Publică peste cincizeci de lucrări.

1926 În acest an începe să publice : *Essai de synthèse de l'histoire de l'humanité*, care va apărea în 4 volume. Depune neobosit aceeași activitate : conferențiază în țară și în străinătate, unde savantul este primit cu mare considerație. Cărțile lui, traduse în limbile : franceză, engleză, germană și italiană, sînt cunoscute în cercurile de specialitate din țările Apusului.

1927 Din nou îl găsim conferențiind în Apus : Franța, Danemarca, Suedia, Elveția, Italia, Spania, Iugoslavia. I se conferă titlul de „*doctor honoris causa*” al Universității din Genova.

La parte la Congresul de bizantinologie de la Belgrad, ca reprezentant al Academiei de inscripții de la Paris.

Cele mai importante cărți din acest an : *Istoria poporului românesc*, vol. III—V ; *Istoria industriei la români* ; *Originea și sensul democrației* ; *Războiul de independență 1877—1878* ;

Deschide cursul de la Sorbona cu : *Les voyageurs orientaux en France* ; la Madrid vorbește despre : *Țara latină cea mai depărtată* ; la Roma despre : *Sinteza românească în latinitate* ; la Milano descrie : *Aspectele pitorești din România* ; la Neapoli subliniază relațiile dintre : *Italia de Sud și România, raporturi și influențe* : „*căutam să învederez că noi nu sîntem numai o națiune latină, ci însăși latinitatea orientală, cîtă și cum a rămas după ce prin atîtea i-a fost dat să treacă*”.

Întors în țară ține conferințe la : Tg. Mureș, Tîrgoviște, Cîmpulung-Muscel, Craiova, Roșiori, Alexandria, Curtea de Argeș, Galați, Sibiu, Săliște, Brașov, Constanța, Botoșani.

1928 În luna februarie deschide cursul de la Sorbona, iar în martie sosește la Madrid, unde conferențiază des-

pre : *Legăturile politice între Spania, România și Turcia.*

Participă la Congresul de istorie de la Oslo, după care vizitează Suedia.

În noiembrie ține la Universitate, pe lângă cursul de istorie, și cursul de *Istoria literaturii. Privire sintetică.*

Cităm câteva din cărțile publicate : *Istoria învățămîntului ; Patru conferințe despre istoria Angliei ; Essai de synthèse*, vol. III-IV ; *Țara latină cea mai îndepărtată din Europa : Portugalia etc.*

1929 Este numit rectorul Universității. Urmează în străinătate același itinerar : Franța, Italia și Spania. Și anul acesta publică peste patruzeci de cărți : *Teri scandinave : Suedia și Norvegia ; Istoria literaturii românești ; Fratele păgîn ; Frumoasa fără trup ; Faptă și suferință în Ardeal etc.*

1930 În ianuarie se află la Paris. După deschiderea cursurilor la Sorbona, merge la Genova, iar de acolo, în America. Vizitează peste 20 de orașe. Conferențiază în toate localitățile pe unde trece. Este primit de președintele S.U.A. A fost întâmpinat cu mare entuziasm sărbătoresc de coloniile de români.

Întors în Europa, participă la Congresul de istorie de la Londra. I se conferă titlul de „*doctor honoris causa*” al Universității din Oxford. Elogiul academic este prezentat în limba latină : „*Vă prezint un bărbat în multe învățat și a multe scriitor, pe care dacă aș voi să-l numesc Tit Liviu al Daciei... ar fi să ascund ceea ce ar trebui rostit mai înainte de toate, anume : căci el a scris opere istorice în patru limbi, că a mers pînă la izvoarele cele mai ascunse... căci nu a descris numai faptele românilor, nu a publicat numai monu-*

mentele și a străbătut cu o curiozitate ca a lui Pliniu, arta... precum a cercetat obiceiurile și așezămintele tuturilor neamurilor din părțile de miazăzi și soare răsare ale Europei... Este, de asemenea, elogiat de presa engleză.

În octombrie participă la Congresul istoricilor.

Publică : *America și românii din America* ; *Fiul cel pierdut* — dramă ; *Istoria artei românești*, vol. II ; *Sfântul Francisc* — dramă ; *Privești elvețiene* etc.

1931 Este sărbătorit cu prilejul împlinirii a 60 de ani. Este numit „*doctor honoris causa*” al Universităților din Paris, Wilno și Roma. După deschiderea cursului de la Sorbona, merge la Veneția, unde conferențiază ca de obicei.

La întoarcerea în țară, are o intensă activitate parlamentară. Este ales Președintele Consiliului de Miniștri. Călătorește în peste 40 de orașe din țară. Este ales membru al Academiei italiene dei Lincei. Tipărește peste cincizeci de lucrări.

1932 Este ales membru al Academiei degli Arcadi din Roma. Universitatea din Bratislava îl numește „*doctor honoris causa*”.

În martie semnează decretul pentru desființarea organizației fasciste „Garda de Fier”. La sfârșitul lunii mai demisionează din postul de Președinte al Consiliului de Miniștri.

Și în acest an publică peste patruzeci de lucrări.

1933 Din nou la Veneția, Roma, Paris, unde conferențiază și are întâlniri cu istoricii Apusului. În martie reia cursurile la Universitatea din București. În august se află la Varșovia, ca participant la Congresul de istorie.

I se tipăresc treizeci și șapte de cărți.

1934 An de intensă activitate științifică. Publică valoroasa lucrare, în trei volume : *Histoire de la vie byzantine* ; și, de asemenea, renumita carte : *Byzance après Byzance*.

După eșecul politic suferit, scrie una din capodoperele literaturii române : *O viață de om, așa cum a fost*, intitulată *Orizonturile mele*, în care savantul reconstituie, cu verbul său de polemist și portretist, întreaga luptă social-politică dintre cele două războaie mondiale, încheind cu conștiința împăcată că a scris numai adevăruri : „Și așa stau la șaizeci și doi de ani ai mei, sigur și tare, mîndru, drept înaintea conștiinței mele și a judecății vremurilor“.

1935 Îl găsim străbătînd același itinerar prin Europa. Peste tot este primit cu admirație, fiind socotit un mare umanist și înflăcărat reprezentant al romanității. Întors în țară, călătorește în toate orașele în cadrul programului Ligii culturale, ținînd conferințe pretutindeni.

Participă la Iași la festivitatea prilejuită de aducerea în țară a osemintelor lui Dimitrie Cantemir. Din cărțile publicate în acest an ; *Memorii*, vol. IV—V ; *Istoria lui Mihai Viteazul*, 2 vol. ; *Comemorarea unirii Ardealului și rostul istoric al unirii* ; *Originalitatea lui Dimitrie Cantemir*.

1936 Ca în fiecare an, deschide cursul de la Sorbona, Conferențiază la Societatea de studii istorice despre : Un „jacobin“ moldave au XIX-e siècle. În aprilie, deschide la București Comitetul internațional al istoricilor.

Începînd cu acești ani, trebuie subliniată, în mod special, noua atitudine a savantului închinată luptei împotriva fascismului. Dealtfel, întreaga activitate

a istoricului, exprimată în conferințele publice, în cursurile predate la universitățile din țară și din străinătate, în studiile istorice — începînd cu articolul de ziar — nu urmărea numai comunicarea cunoștințelor, ci în mod expres căuta să definească finalitatea socială a timpului său, sensul ei etic și idealul lui patriotic.

Plecînd de la dictonul : *Ce este de făcut și ce pot face în ceea ce este de făcut*, cînd țara este în pericol, profesorul cerea semenilor săi s-o apere cu sacrificiul vieții, el însuși înscriindu-se în frontul ce se constituia în întreaga Europă pentru îndepărtarea pericolului militaro-fascist. Astfel, pe lîngă toate formele de dialogare cu concetățenii săi, N. Iorga a folosit și mijlocul modern de comunicare în masă, radioul. În cadrul programului *Sfaturi pe întuneric*, N. Iorga a biciuit cu verbul său autoritar planurile anxio-niste : „*Ferește-te popor al meu căci mari primejdii ți se pregătesc... Se văd hotare atacate, spîrcuite, distruse, înghițite. Și regimul «protecțiilor» și «ocu-pațiilor» a reapărut în legăturile dintre state... Avem dar de apărat hotarele noastre cum sînt, cum cer realitățile dar și necesitățile naționale, devenite astăzi un principiu... Istoria va cădea cu toată greutatea ei și vom vedea cine are umerii mai puternici s-o sprijine. Noi am sprijinit pe umerii aceștia atîtea lucruri, și dacă este cineva mai puțin politicoș decît noi, aceasta nu înseamnă că îl socotim superior nouă... Reapare, în formă cea mai crudă, vechea teorie că statele mici n-au dreptul la independență, că ele cad în spații vitale și se pot mărgini pe hartă ca să se știe în al căruia din statele mari trebuie să cadă... Avem de păstrat independența noastră absolută, contra oricărei înstrăinări și contra oricărui stat... Nu pot uita trecutul și nu mă pot învoi cu dictatura lui*

Hitler, ca unul care sînt legat de libertatea de gîndire, căpătată prin atîtea secole de luptă". Din cărțile acestui an : *Sfaturi pe întuneric*, vol. I ; *La place de Roumains dans l'histoire universelle*, vol. III ; *Istoria românilor*, vol. I—II ; *Dovezi despre conștiința originii românilor* ; *Lupta mea contra prostiei* etc.

1937 În ianuarie notează : „*Lucrez din greu la volumul al V-lea din Istoria românilor.*“

Demisionează din învățămînt, datorită agitațiilor studentești legionare, care împiedicau buna desfășurare a cursurilor, cerînd pensionarea. „*La Văleni. Mi s-a pregătit un parastas de-al Gărzii de fier*“ consemnează în memoriile sale savantul.

Deschide Institutul de istorie universală, conferențind despre *Dezvoltarea spiritului uman*.

La Congresul Ligii culturale, ținut la Iași, înfierează mișcarea legionară, considerînd-o o agatură hitleristă.

La deschiderea cursurilor de vară de la Vălenii de Munte vorbește despre : *Hotare vechi și hotare noi. Suflet și lucru*. De asemenea, la radio conferențiază despre : *Război și pace în sufletul poporului român*. În septembrie este ales membru corespondent al Academiei de istorie din Chile.

1938 În fața atacurilor legionare tot mai violente la adresa savantului, exprimate direct în scrisori și presă, N. Iorga răspunde : „Orice violență îmi e nesuferită... Nu ură am semănat în calea mea“.

Inaugurează la Vălenii de Munte primul teatru în aer liber cu piesa : *Răzbunarea pămîntului*.

Din cărțile publicate în acest an : *Întru apărarea graniței de Apus* ; *Cugetare și faptă germană* ; *Hotare și spații naționale* ; *Istoria românilor*, vol. VI—IX.

1939 La 9 iunie N. Iorga a rostit un discurs în Senat, prin care încerca să demonstreze posibilitatea stăvilirii acțiunilor Gărzii de fier, cerînd celor „care reprezintă autoritatea și legalitatea să ia o măsură pentru ca toată iluzia teroristă să cadă la pămînt.” „...Am văzut trecînd înaintea mea, de la cele cîteva milenii de ani care nu se pot socoti, ale preistoriei, pînă în momentul de față, am văzut trecînd atîtea lumi, atîtea nații — unele sînt, altele nu mai sînt — am văzut ridicîndu-se și prăbușindu-se împărății, încît am credința nezdrușcinată că toate imperialismele care s-ar încerca vreodată în omenire contra dreptului și contra necesităților morale ale națiilor se vor prăbuși.”

Incheie volumul al X-lea din monumentală sa operă *Istoria românilor*. Numărul cărților tipărite în acest an atinge cifra 45 : *Discursuri parlamentare*, vol. I ; *Istoria Bucureștilor* ; *Istoria universală văzută prin literatură* ; *Memorii*, vol. VI—VII ; *Naționaliști și frontiere* ; *Neamul românesc în Ardeal...* ; *Oameni cari au fost*, vol. IV ; *Toate poeziile lui N. Iorga* ; *Regele Cristina*, dramă ; *Stări sufletești și războaie* ; *State și națiuni* etc.

1940 Continuă lupta prin articole și conferințe împotriva militarismului german și a Gărzii de fier : *Peste dreptul național* ; *Semnul lui Cain* („Oameni drepti în cuget și nobili în simțiri, ne ridicăm și instinctiv contra a tot ce este silă și grosolănie.”) ; *Cine va plăti distrugerile* ; *Metoda de luptă românească* ; *Drept și morală la români* ; *Ignoranța stăpîna lumii* ; *Dezvoltarea imperialismului contemporan* ; *Încercări recente de deviere a istoriei universale* ; *Amintiri din locurile tragediilor actuale (Franța)* ; *Peste marginile puterilor omenești* ; *Drumeț în calea lupilor* etc. La 30 august se impune României dictatul

fascist de la Viena, prin care se rupea din trupul țării nordul Transilvaniei. Instaurarea dictaturii fasciste în România îl face pe N. Iorga să suspende apariția gazetei sale *Neamul românesc* : „Cînd s-a produs o înfrîngere, steagul nu se predă, ci pînza lui se înfășoară în jurul inimei. Inima luptei noastre a fost ideea culturală națională“.

După cutremur N. Iorga locuiește la vila sa de la Sinaia. În după amiaza zilei de 27 noiembrie un grup de șapte legionari au intrat în locuința savantului, smulgîndu-l de la biroul lui de lucru, în timp ce făcea corecturi pe șpalturile de la *Istoriologia umană*. A doua zi a fost descoperit „...corpul Profesorului, aruncat pe cîmpul dintre Ploiești și comuna Strejnic. Lîngă cadavru s-au găsit 9 tuburi de cartușe dintre care, 7 de calibru 7,65, iar două de calibru 6,35...“

La vestea odioasei crime, drapelele de doliu a 47 de universități s-au plecat în bernă. Toți savanții lumii au condamnat în presă și la posturile de radio acest asasinat mișelesc, evocînd geniala personalitate a neamului românesc, întrupată în această forță proteică : „Noi — spunea Henri Focillon — în discursul rostit la radio New York — cei care l-am cunoscut, noi cei care l-am iubit, am avut prilejul de-al vedea trăind sub ochii noștri, în radioasa ei plenitudine, una din acele personalități legendare care sînt înfipse, pentru veșnicie, în solul unei țări și în istoria inteligenței umane. El adăuga cunoașterii instinctul divinației și acea flacără poetică, ce rămîne semnul distinctiv al geniului. Nimeni nu a respirat vreodată mai puternic și mai nobil viața. De la înălțimea celor 70 de ani ai săi, el îi domina pe cei tineri, ca o stîncă scaldată în lumină...“

Cei ce patronaseră crima au interzis orice formă de protest, în afara unui anunț mortuar în ziarul *Uni-*

versul. În schimb, întregul nostru popor a primit cu durere și indignare moartea savantului român. În aula Academiei, discursul funebru a fost rostit de președintele înaltului for, C. Rădulescu-Motru : „...Nicolae Iorga a întrupat puterea de muncă intelectuală a neamului nostru în gradul cel mai înalt... Rîvna lui adîncă de a cunoaște și de a împărtăși și altora cunoștințele sale l-a făcut cercetător în cele mai variate ramuri de cultură... Creator în scris și în cuvînt, de o fecunditate fără seamăn... În cuvîntul lui se traduceau pentru toată lumea istețimea și originalitatea geniului românesc... O figură de legendă, încă din timpul vieții, și care va cîștiga în grandoare cu cît timpul va trece.”

VICTOR IOVA

I

COPILĂRIE ȘI TINEREȚĂ

I

ORIZONTURI MOȘTENITE

A scrie o autobiografie — și m-am gândit deseori la aceasta — mi-a părut, la urmă, un lucru jenant și impiu *. Cu ce drept amesteci oameni pe cari i-ai prins printr-o singură lature, într-un anume moment și a căror amintire, în legătură cu atâtea altele, a putut fi deformată de timp ? Oameni cari n-au avut o viață publică și cari nu sînt deci datori ca în fiecare clipă să stea cu înfățișarea, cu gîndul, cu fapta lor înaintea acelei opinii publice care știe așa de puțin totdeauna și judecă așa de mult și așa de tăios, creînd ea, alături de omul care a fost, unul care corespunde neștiinții și adesea invidiei și răutății sale ? Dacă vorbești de oameni încă vii — și ce răpede ne trecem, ca niște umbre triste pe ecranul veșniciei ! — atingi lucruri care-i dor — și de ce ai adăugi la durerile pe care trebuie să le cauzezi alte dureri pe care nu ți le cere nici o datorie, nu le pretinde măcar un interes care să se poată mărturisi. Atingi și lucruri bune din viața lor, al căror farmec dispare îndată ce-l află și alții. Oricum, ei ar avea un drept să te oprească. Ei, străinii. Dar ce să spun de aceia de la cari vin și de aceia cari au stat lîngă mine, au trăit cu mine, de aceia cari vin

* Nelegiuit. (N. ed.).

de la mine ? Față de oricine te-a iubit datorești cea mai de-săvîrșită discreție : acestea sînt lucruri care nu se scot în piață.

Că era altfel odinioară, aceasta se datorește unei nai-vități pe care noi n-o mai avem, unei simplități de viață tipică și unei apucături de spirit care tipiza și locurile deosebite, așa încît o viață de om se deosebea de alta numai prin nume, date și cîteva anecdote, fără a te cufunda pînă în adîncul care simte, pe care-l doare. Iar, dacă e vorba de morți, de aceia cari nu se pot apăra și pe cari, cum sînt oamenii, nu-i nimeni care să-i poată apăra, apoi cu cîtă precauțiune, pioasă și față de cei mai răi dintre cei răi, trebuie să te apropii de o viață pe care, cum de obicei se ascunde de fiecare o parte din el însuși, care, fiind cea mai smerită, poate să fie și cea mai bună, nu este deloc sigur că i-ai înțeles în adevăr ! Și, de fapt, oare în fundul nostru al tuturor, nu este același om bun, făptură a puterilor pe care, oricum le-am numi, tot nu le pricepem, care zace uneori, din vina lui și mai ales a atîtor altora, necunoscut pînă la moarte și care s-ar fi putut gîci doar, o clipă care nu se întoarce, clipă nepăzită, printr-un zîmbet sau printr-o lacrimă ?

Dar de tine poți vorbi, de tine într-o anume privință. Te cunoști prea bine ca să te poți lăuda prea mult. Ai atîta milă de tine ca să nu te înfățișezi mai rău de cum ești. Împrejurări ca ale altora, de ce le-ai mărturisi ? Împrejurări ca ale nimănui, ele sînt adesea în domeniile unde nimeni n-are voie să se uite. De ce ne-am scoate în vitrină fericirile, care și cîte au fost, de ce ne-am striga în piață cască-gurilor sfintele noastre dureri ?

Dacă ai văzut fapte istorice, ai obligația să le păstrezi în forma în care ți s-au înfățișat ție. A scrie istoria e o datorie pentru omenire, a o adăugi cu ce ai aflat e o obligație pentru fiecare, rămînînd ca acei care pot scrie să adune ce au aflat de la cine poate nu mai vorbi. Dar mai

e ceva care, pentru un anume fel de om, poate, trebuie să iasă la iveală. Anume, felul cum, din ce a văzut, din ce a cetit, din ce s-a prelucrat în el însuși, pe ce căi misterioase a alcătuit ființa lui morală. Mai ales dacă aceasta a tăiat brazde și a lăsat urme, chiar dacă acelea mai curînd sau mai tîrziu se acoperă ca valurile pe fața mării.

E, în acest caz, o istorie de idei, și ideile merită a fi știute, în originea și dezvoltarea lor.

În ce putem, în ce facem e atîta care vine din ce ne încunjură. Și cel mai mîndru, mai sigur de sine, prostul care se îngîmfă ori pretențiosul de genialitate, care crede că toate pleacă de la el, încă nu-și poate ascunde sau, dacă i se pune în față, n-ar cuteza să tăgăduiască tot ceea ce-i vine de la atîția oameni ca dînsul, mulți tot-mai cît dînsul și unii mai mari decît dînsul, cari i-au stat împrejur, de la acea vastă umanitate risipită pretutîndeni, acel eter uman umplînd toate spațiile în care oricine își lasă partea, fie ea și cît de mică.

Dar atîta n-ajunge pentru a înțelege tot ce avem în noi străin. „Străin“ e un fel de a vorbi și nu cel mai bun, căci nici un om nu e străin cu totul de tine și nici tu nu poți fi străin de nimeni, nici de acela, pe care, din vina lui sau și din vina ta, ajungi pentru cîtva timp — cine ar putea spune pentru totdeauna? — a-l desprețui ori a-l urî mai mult. Mai trebuie ceva, așa de puternic și așa de plin de mister, care e omul de'naintea ta, omul de la care vii și care, prin figuri pe care le-ai văzut, prin altele care n-au trecut niciodată înaintea ta, se înfundă în adîncul vremilor pînă se pierde în nesfîrșirea lor : părinții, moșii, strămoșii, viața pe care ai fost chemat s-o duci mai departe.

De la ei vine ceva mai scump decît toate moștenirile materiale, mai greu de purtat decît toate sarcinile, ceva care adesea trebuie înfruntat cu mai mult curaj desperat decît toate pericolele : felul lor de a fi, transmis, corectat, sintetizat cu mii și mii de experiențe, care

ajunge pînă la tine, omul de azi. Ceva care abia poți să-l înfrînezi, dar să-l suprimi cu totul nu, căci *morții nu se dau morți*. Ceva care, în ceasurile în care nu e nimeni viu care să-ți stea alături, dă puterile pe care le păstrează partea aceea singură care continuă viața lor, ca s-o păstreze măcar cum a fost, dar și s-o înalțe și, pentru păcatele lor, s-o ispășească.

Ei, înaintașii, dau aplecări, întorsături de spirit, îndemnuri și *putințe de fapte*.

I-am simțit totdeauna în mine și cu mine și, dacă am făcut și vreun lucru bun, lor li l-am închinat în partea care lor le revine, întocmai așa cum plugarul antic depunea o parte din rodul cîmpului sau al turmei înaintea icoanei zeului. Căci ei, antecesorii sînt zei, zeii noștri ocrotitori pe căi pe care conștiința noastră trebuie să le aleagă, căci ele vin de la mulți din ei și sînt așa de deosebite, adesea cum ei au fost deosebiți.

Am învățat multe lucruri pentru care nu eu mi-am ostentat mintea. Am ajuns a înțelege și a vorbi ușor limbi pentru că ei le-au vorbit, am găsit în mine, pentru idei, un fir înnodat de dinșii, pe care n-aveam decît să-l duc înainte. Simțiri izbuceau la anume momente în mine pe care ei le plătiseră prin suferințe pe care nu le-aș fi putut bănuî altfel. M-am oprit ca înaintea unor lucruri familiare în fața unor realități care erau ale mele, pentru că ei le trăiseră.

Am fost născut cu orizonturi depărtate în spațiu și în timp, cu prevestiri de străinătăți din fundul lumii și cu viziunile unui trecut din adîncul vremilor.

După mamă¹, eram și din acel Bizanț nou pe care, cînd îl batjocorim, îi zicem Fanar, dar care e tot vechiul Bizanț, cu mai multă apăsare și suferință. Arghiropolii au fost mari dragomani ai Porții și la 1818 au trecut dreptul lor la domnia Moldovei și a Terii Românești celor patru

familiei, cu mai multe drepturi, în schimbul unei pensii care i-a dus, cu toată această glorie efemeră a întregului grup de familii vechi sau adoptate prin înrudire de cele vechi, în tragedia grecească de la 1821. Fiul unuia dintre dînşii a trecut în Rusia, şi odrasla lui, Ioan, crescut în şcoala militară împărătească, a intrat ca tânăr ofiţer în Moldova la 1828. Aici a rămas, luînd în căsătorie o româncă şi întemeind o familie care, prin vicisitudinile curioase ale soartei, a ajuns să se cufunde şi să rămîie în viaţa satelor. Căci fiul din a treia căsătorie cu o săteancă de pe restul lui de moşie de la Cucii Romanului al lui Gheorghe Arghiropol, micuţul meu bunic roşu la păr, cocoşat dintr-un accident de copilărie, voluntar şi duşman al lumii, care nu preţuia pe cel fără cultură mai înaltă şi fără talente, e azi un bun gospodar îmbrăcat moldoveneşte, un boier bizantin cu suman şi iţari, pe pămîntul pe care, singur, ca un adevărat cuc, se stinsese la peste şaptezeci de ani, noaptea, de oprirea inimei obosite, cel ce mai dăduse călare o raită prin locurile care odată pînă în fundul zării fuseseră ale lui şi era acuma numai un răzeş sărac.

De la dînsul şi de la ai lui îmi vine ce e mai istoric în fiinţa mea. Prin ei înţeleg istoria aşa cum aş fi văzut-o, simţindu-mă tovarăş, rudă, prieten, uneori complice cu toţi aceia a căror viaţă o scriu. Din cauza lor am intrat în viaţa politică, deşi tîrziu, aşa cum intru într-o odaie cunoscută, fără trufie şi fără sfială. Le mulţănesc că în sufletul meu nu e nimic de parvenit, că mă uit drept în faţa oricui, că sînt gata să arunc totul pentru un scrupul de onoare, că nu îndur ofensa de la mine, că ea mă face să sînger şi-mi cere s-o plătesc. Lor, Arghiropolilor constantinopolitani, a căror spiţă merge pînă la împăratul din veacul al XII-lea, ceea ce făcea pe micul moşier de la Cucii să-şi boteze copiii : Constantin, Manuil şi Zoe.

Ioan Arghiropol luase pe o Miclescu, de la Bogdana din Tutova. Vechi neam, ale cărui origini se pot urmări pînă la 1600, neam care a dat boieri de sfat domnesc şi

mitropoliți, ca Sofronie, unchiul lui Gheorghe, și Calinic. „Iacă“, bunica mamei mele, aceea care în parte a crescut-o, era din boierimea cea mai înrădăcinată a țerii.

De la dîșii, și de la alții veniți la mine prin mama mamei mele, am acea simțire pentru tot ce se leagă de acest pămînt, făcînd din scrisul meu, în fiecare clipă cînd ating acest trecut, un omagiu lor și în același timp o recunoaștere a tot ceea ce mă leagă de iubita mie istorie a Moldovei noastre.

Gheorghe Arghiropol a luat în căsătorie pe fata frumoasă, fină, șubredă de sănătate, căci alignia cu piciorul, a marelui vornic Iordachi Drăghici, luptătorul pentru drepturile micii boierimi moldovene la 1822, promotorul, cu cumnatul său de origine munteană, Bucșănescu, al constituției de la 1822.

Împotriva unor calomnii de furioasă ură politică, care căutau să scadă pe „ciocoiul democrat“, făcînd dintr-însul nu știu ce plămădeală de armean și evreu din Focșani — și cum oare pe acele vremuri putea ajunge cineva în fruntea boierimii celei mai vechi, cum l-ar fi recunoscut public ca ramură înstrăinată din neamul lor Filipeștii munteni ? —, Iordachi, ban, spătar, vornic, sfetnic al domnului pămîntean Ioan Sandu Sturdza, venea din apriga boierime munteană, între care Filipeștii lui au fost cei mai neastîmpărați și mai dîrji.

De la aceștia simt în mine porniri de luptă pe care întotdeauna le regret : de la acești făcători și răsturnători de domni, totdeauna sinceri și fără nici un interes. Dar de la ei mai am și alte însușiri pe care nu le-am cîștigat prin munca mea.

Iordachi Drăghici a luat în căsătorie pe Maria Nacu. Dar Năculeștii, dintre care unul, colonel al lui Gheorghe Ștefan cel pribeag la Stettin în Pomerania, Teodor-Toderășco, fost vornic la Cîmpulung, a fost și sol la Ludovic al XIV-lea pentru Domnul său, sărac și singur, vin, pe

moșia lor pe lângă Podul Iloaiei, Lunganii, din Costea Viteazul, boier al lui Alexandru cel Bun, maramurășean din ai descălăcării.

Și cum să nu fiu „romantic“, precum mi se aruncă în față cu o brutalitate de rîndaș, de cine știe ce abia inițiat în istorie, care e o artă, cum să nu fiu astfel atunci cînd trece supt condeiul meu acea istorie a vechii Moldove, în care neamul meu se suie așa de sus pentru ca, și prin Arghiropoli, continuatori prin căsătorie ai Mavrocordaților, iar aceștia prin femei, mlădiță a însuși lui Alexandru cel Bun, să simt în mine zvîcniri a căror origine mă sfiesc să o spun ?

Dar Drăghiceștii au scris, și Elena, mama mamei, a tradus *Adolphe* al lui Benjamin Constant și altă literatură franceză, cu care din nenorocire s-au învelit mai tirziu gavanoasele acasă la noi.

Și astfel nu scriu din ambiție — adesea-mi ascund cărțile și nu-mi place a vorbi de ele —, ci din impulsul cu neputință de înlăturat al tradiției, care vine de la această femeie, moartă tînără, după despărțirea, voită de ea, de un soț care nu-i înțelegea nevoile de o viață culturală, cu dus la teatru, cu lecturi, cu luxul cuvenit „unei fete de Vornic Mare“ — și soțul răspundea, spune actul divorțului : „Și fată de Domn să fie, soț îi sînt și trebuie să mă asculte“.

Vin, în acest domeniu întreg despre partea mamei, care a moștenit iubirea nesfîrșită a cetitului prin care, la nouăzeci și doi de ani, cînd ochii se trudesec a prinde două slove, își mîngîie adîncă bătrîneță lipsită aproape cu totul de dumnezeiescul dar al auzului și care, cu o creștere de pension polono-francez și un singur drum împreună cu tatăl meu bolnav la Töplitz, în Boemia, s-a încumetat a traduce și din nuvelele lui Alfred de Musset.

Neamul Iorguleștilor, și el acoperit de injurii, care pesemne ni se cuvin din neam în neam, acești „bulgari“

ai calomniatorului Sion de pe la 1850, au un început pe care-l arată icoana de argint păstrată azi de fiul meu Mircea și documentul distrus de ocupația germană din casa mea de la Văleni. Oameni din Pind, de la Adriatică, și-au trimis pe la 1760 odrasla în Botoșani, ca negustor, numele românesc, de Gheorghe, arătând din ce neam se țin, iar porecla de Galeongiul, marinăr al flotei imperiale turcești, dovedește calitatea de ostași liberi, nu raiale ca grecii de pe continent și slavii.

Răsăritul, cu soarele lui cald, cu albastra lui mare, cu dumbrăvile lui de portocali, cu zîmbetul Adriatiei și cu munții unde s-a născut mitologia elenică, prin această ereditate sînt deci așa de adînc ai mei și, cum soarta a făcut ca din darul grațios al regelui Albaniei să-mi am moșioara mea la Santi Quaranta în față cu vechea Corcîră, picioarele-mi vor atinge poate un pămînt cunoscut strămoșilor.

Neamul Iorga a ajuns adînc înrădăcinat în Botoșani, Manolachi Iorga sau Gheorghiu, a cărui casă de bogat comerciant o are azi d-na Saint-Georges și în care nu o dată am simțit alunecînd prietenește umbrele alor mei, a fost efor al negustorilor pămînteni și — ciudată potrivire —, acestui „cinstit bătrîn“, spune actul constituțional al orașului, i s-a încredințat păstrarea Arhivelor botoșănene. Fiul lui, Costachi, care avea și un frate, Iancu, de o tristă viață, dar om nesfîrșit de bun, acest Costachi, avocat, cu studii făcute, se pare, la Viena, a fost tatăl a mulți fii și fete, dintre care unul, moștenind avocația săracă, iar nu îmbogățitorul negoț, a fost Nicu Iorga, tatăl meu.

Ai Galeongiului au fost buni gospodari, făcînd ceva din nimic, și iubirea mea nesfîrșită pentru orice unghi de pămînt al meu, prietenia cu fiecare mugur și fiecare colț de iarbă, patima de a răscoli țărîna, încîntarea privirii florilor pe care nu mă îndur a le culege, de la dînșii

vin, de la acești harnici și economi balcanici, care n-au iubit numai banul negoțului lor.

Dar Galeongiul a luat pe românca Ecaterina din icoana de la 1770. Fiul lui a fost soțul Zoitei Costea și fiul Zoitei a luat pe Maria Bucur, din neamul brăniștean dintre Prut și Jijia.

Răzeși, urmași și reprezentanți, apărători ai tradiției. Și, când, împotriva scrîntelii modelor și inovațiilor vane, ridic steagul unei culturi strecurate și limpezite prin sita deasă a cuminenției generațiilor, nu mă lupt eu, ci voi, Costești și București, oameni care n-ați știut decît drumul fără primejdie al experienței învățătoare și ați făcut cu gîndul vostru smerit ce ați făcut și cu brațele, ducînd mai departe prin adîncul codrilor drumul pe care l-a tăiat inițiativa celor dintîi strămoși.

II

CEA DINTII ÎNVĂȚĂTURĂ

Eu n-am învățat a ceti și scrie : sînt lucruri care mi-au venit de la sine. Nu-mi aduc aminte de nici un ceas de pregătire „pedagogică” pentru a descoperi literele și a le îmbina în silabe, care pe urmă să-mi dea cuvîntul. Poate de aceea nici cugetarea mea n-a plecat de la măruntele elemente prime ale unei desfaceri nenaturale, ca să ajungă apoi, tîrîndu-se, la ultimele rezultate. Toată această înceată alunecare spre înțeles obosește poate sufletele ; în orice caz, nu-ți dă impresia, singura care îndeamnă și asigură, că ai cucerit ceva, de o cucerire tot așa de cutezătoare ca a primelor noțiuni de natură și de viață, cele dintii străbateri dincolo de hotarele în care ai fost închis. M-am deprins astfel să încerc, să îndrăznesc și să risc. Desigur că e ceva din acest întîi pas făcut pe sama mea în toată acea însușire a limbilor străine pe care am făcut-o fără gramatică și fără dicționar, îndată ce școala m-a lăsat din ghiarele ei, care prind orice aripă și omoară.

Oricum, eu n-am avut în mîni niciodată pentru însăși limba neamului meu sau pentru cea franceză, care nu-mi prezenta greutatea la cinci ani — și franceză de carte, cum

se va vedea, nu mizerabila franceză de guvernantă ! —, acele urite cărți de învățat pe de rost care se cheamă abecedar și gramatică. Ci cartea mi-a stat înaintea, cartea întreagă, cartea pe care un om o scrie pentru oameni, iar nu îngînarea cu glas subțire a învățătorului sistematic pentru copii, ceva cu glasul fals cu care se vorbește cîinilor de manșon și pisicilor de cultuce. *

De aici a ieșit un folos, pentru care nu pot fi îndes-tul de recunoscător cui n-a alergat după mine cu ultimele metode ale științei. Am prins de la început felul de a vorbi al minților formate, al sentimentelor care s-au încercat cu viața. De aici mi-a venit desprețul, dezgustul pentru tot ce e strîmbătură, nenereală **, artificialitate. Mi s-a spus că, în anii copilăriei dintii încă, aveam groaza alintatului și gestul de netezire mă înspăimînta. Și, pe urmă, de ce sinceritate sau — una din două — calitate a trebuit să fie vorba bună ca să mă mîngîie și să-mi placă ! Pe răni nu se presară zahăr.

Românește am învățat din casa părintească, adevă din casa mamei, așa cum se vorbea : limpede, frumos și mai ales puternic și colorat, fără amestecul ziarului, discursului și cărții de succes — deși umbla prin toate col-turile *Dorul inimii* — în casele boierești ale Moldovei de Sus. Dar, cînd a fost vorba de slova tipărită, cum s-a nemerit, de am avut înaintea mea înseși *Letopisetele* ² de vechi și bun grai ale lui Mihail Kogălniceanu...

Ieșise atunci a doua ediție a acestor cronici ale Mol-dovei, data aceasta cu litere latine, căci pe cele chirilice a trebuit să le deprind pe urmă la școală, iar manuscrip-tul cu slovă veche mi-a fost o cucerire de mai tîrziu, de foarte tîrziu. Cu spiritul său format la pensionul polono-

* La această vîrstă, în balconul casei Frank din Botoșani am dovedit unei frumoase domnișoare, fiica farmacistului, că pot ceti direct în românește un text francez (N.a.).

** Alintare. (N. ed.).

francez al domnișoarelor Wiwocki din Iași, nu mama era să cumpere aceste trei volume de format mare, în care se cuprindea altă poveste decît a literaturii curente, foarte mult căutată în societatea feminină a Botoșanilor. Dar umbla pe atunci din casă în casă, mușafir cu vizite foarte lungi, aproape interminabile, dar bine primit totdeauna pentru frumosul său nume boieresc, pentru bună-tatea sa nemărgenită și marea plăcere de a fi de folos oricui, pentru infirmitatea sa fizică și simplitatea sa de spirit, un om între două vîrste, întunecat la față, cu ochii mari și blinzi, mai totdeauna înfășurat într-o imensă blană — vara trebuie să fi fost la țară, la Vereștii lui —, cuconul Alecu Canănaș. Din vechi neam grecesc mutat la noi în secolul al XVIII-lea, rudă de aproape cu Callimachii, cari au dat trei domni Moldovei și al căror Stănțești de origine era și marginea orașului, el, care purta povara cocoșei sale și, mare calculator din memorie, nu putea să lege ideile tot așa de bine ca oricare cifre, ducea darul cărților de la o familie la alta, — căci cred că și aiurea, nu numai în casa mamei, căreia îi făcea naive complimente, puțin cam întîrziate, venea aducînd acest prinos sufletesc.

Se crede că un copil nu poate să înțeleagă decît într-o biată formă topită, spălăcită, vulgarizată și trivializată povestea de vitejie și de cîrmuire grea, de suferință lungă și de puțină bucurie amestecată în atîta amar, care alcătuiește istoria țerii și a nației sale. Încercarea făcută, fără nici o intenție și nici un plan, cu mine, dovedește că nu e așa. E sigur că din foile cronicii pe care am cetit-o după plac, cînd ici și cînd colo, n-am tras nici o provizie de nume, nici o cantitate oarecare de date. Ceea ce se impunea minții mele, care se deschidea unor zări mai largi — și ce largi în timp și în spațiu erau acestea ! — era întimplarea, scena, și dintr-însa nu amănuntele, care pentru poveștile nescrise se înfig atît de adînc și

trainic în memorie, ci impresia de total, senzația de viață. De viață trăită întocmai ca viața pe care o trăiam eu, dar aceea cu atîta zgomot și praf și sînge ! Mă mutam pur și simplu în ea, în acea lume trăită cu un veac, cu două, cu mai multe în urmă. Din colțul odăiței cu tavanul jos și ferestrele mici de la cucoana Marghioala Vздогеаса eu priveam încăierările și luam parte la judecățile Divanurilor ; din Scaunul lor pecetluit cu zimbrul, Vodă vorbea de așteptau cuvintele pînă la mine. Nu eram pârtaș, dar că eram și eu un martur, de aceasta nu mă puteam îndoi. De atunci, de cînd stătusem cu Dabija-Vadă cel care nu bea decît din oala de lût, cu Alexandru Iliș, care nu știa românește, dar era așa de bun, cu Duca bogatul, ale cărui pietre scoase din rinichi le-am privit de atîtea ori, cu Dimitrie Cantemir, prins, cu muscalii lui cu tot, în cursa de la Stănilești, am căpătat puțința de a trăi aiurea, oricînd și oriunde, cu aceeași realitate ca și aceea de la care plecasem și la care, bogat de amintiri ciudate și rare, trebuia să mă întorc. Nu m-am făcut istoric nici din cărți, nici de la profesori, nici prin metodele seminariilor ; eram așa de cînd îmi aduc aminte și poate din ceea ce au lăsat în mine alții care pe vremea lor au văzut larg istoria țerii, și au și făcut-o.

Tot prin blajinul bătrîn, în veșnică rătăcire, cu „menajera“ lui Mărgărinta, țiganka așa de asemenea cu dînsul, de să juri că-i era fată — și cred că puteai jura —, am căpătat cărticica galbenă, frumos tipărită la Socec, în care, fără a-și pune numele, același Kogălniceanu³, din nou introducătorul meu în trecutul Moldovei noastre, pusese cu cîteva pagini de caldă înfierare zvicnită din sufletul lui cel mare, povestea răpirii Bucovinei. Un colț din această Bucovină l-am găsit și eu cîndva, mergînd cu mama și fratele pentru nu știu ce rugăciune sau mulțămită de îndurare, la Sfîntul Ioan de la Suceava, negru și lucios de mir în racla

lui de argint și aud încă în urechi adâncile răsunete ale străvechiului pod de lemn acoperit prin care ajungea cineva în orașul domnesc, a cărui sfântă taină nimeni nu venea să mi-o spuie. Dar simțul pentru o bucată de țară pierdută, pentru un Domn omorît așa cum zicea Kogălniceanu, pentru o mare nedreptate pe care a suferit-o neamul meu de la oameni lacomi și răi, acesta pătrundea în mine prin cetirea, ușurată de un atât de frumos tipar, a foilor în care se făcea și socoteala banilor cu care se câștigase de nemți îngăduința grecilor cari trebuiau să tacă. Am avut astfel, fără să știu ce va trebui să fac cîndva cu dînsa și noțiunea materiei istorice imediate, a cunoștinței directe.

Dar cartea care mă aștepta și mă ispitea, care mi se îmbia în fiecare clipă era alta : cea franceză.

Tatăl meu, avocat al librarului ieșean Petrini, care lichidase, fusese plătit pentru serviciile sale cu unele din obiectele unui magazin unde se vindeau și acele lucruri de artă, care multă vreme au rămas pe rafturile etajerelor noastre și din care, cîte unul și astăzi se află la mine, dar și cu cărți. Frumoase cărți franceze din editura Calmann Lévy, avînd flori în relief pe legătura lor multicoloră. Nimeni nu făcuse o alegere ; veniseră în bloc, și astfel stăteau înaintea mea, bucuros de atîta viață ce se cuprindea într-însele și răsărea în fața mea cu același vechi și depărtat adevăr ca și isprăvile moldovenilor din alte timpuri.

Pot face lista lor și acum, deși a trecut de atunci atîta vreme, o jumătate de veac și încă mai mult. Cu puțină sfortare le cunosc și coloarea legăturii acestor cărți de mult vîndute în lipsa mea la școală. Unde n-am mers eu cu dînsule, păreții de vâlătuci ai umilei căsuțe pierind ca o perdea de fum la cel dinții avînt al imaginației trezite ! Cu un călător englez m-am dus în India și m-am așezat în căcoarea vililor ascunse în tamarini, pe cînd servitorii aramii se aplecau adînc înaintea senioriei mele. Cu o călăuză care cunoștea Antilele spaniole m-am plimbat în palanchin pe străzile Havanei, uneori stropite cu sînge, stri-

gînd și eu ca și creolii cu care făcusem cunoștință : *A la derecha, a la izquierda* *, cele dintîi cuvinte spaniolești care mi-au sunat în ureche. George Sand ⁴, frumoasa doamnă cu ochii mari și părul negru încrețit pe tîmple, m-a dus în Veneția lui Orio Soranzo și am netezit și eu, ca și iubitul Giovannei, ogarul cel alb al patricianului, dar uneori tot cu dînsa, în *Simon*, am intrat în satele din bogatul Berri al nașterii sale. Alsacia cu evreii ei superstițioși — ce frică-mi era, și de aceea receteam pasajul — m-a făcut să mă înfior de strigătul la spate care anunță, cum spune Daniel Stern, moartea apropiată și de fantele albe în care se prefăceau pe malul gîrlii cămășile atîrnate. Mă scuturam de frigul viscolelor scoțiene care fac să piară cu grămada turmele și uneori și păstorul împreună cu dînsule. Émile Souvestre ⁵ îmi deschidea interioruri de provincie franceză în care era atîta liniște și măsură și frică de orice lucru nou. În povești de marinari am ajuns să cunosc toată mecanica vasului amiral și m-am ferit și eu să nu calc teribilele porunci ale căpitanului. Champfleury ⁶ m-a condus în sălile de gimnaziu francez, pline de învățătură pe de rost și de multă obrăznicie copilărească, de care suferea de-mi era așa de milă — și-mi este și pînă acuma — bietul profesor Delteil, și în Dijonul burgund de alaltăieri, în care sînt cămătari așa de nemiloși ca Blaizot, de trebuie ca un biet dogar să-și culce copiii cei mulți într-o biserică părăsită, făcîndu-le paturi din poloboace, dar, după o masă bogată, Dumnezeu l-a pedepsit — și-mi părea bine și mie —, făcîndu-l să urle în visurile rele cînd pisici fioroase se aruncau asupra lui și-l sfîșiau. Împreună cu același camarad de rătăcire am mers în colțuri de țară franceză unde răutatea de Madame Brodard „la mère“ tortura bătînd cu vergi copilul, care s-a vădit o copiliță, al organistului german, pentru o muzicuță dată în apă de alții și mica ființă blondă

* „La dreapta, la stînga“. (N. a.).

a murit în chinuri, iar tatăl, acum cu totul singuratec, și-a luat lumea în cap. Ba pînă și în mansarda lui Chien-Cailou am mers cu acest călăuz ca să văd cum trăiește așa un tînăr foarte de treabă, cu talent, dar fără căpătii.

Multe drumuri am făcut eu pe atunci, și oameni mari au fost uneori aceia care m-au îndreptat la dînsele ! Prin Victor Hugo din *Orientale* am văzut pierind în flăcări Sodomă și Gomora, cînd îngerul a spus focului neștiutor : „aici“ ; prin el, zburînd pe aripile unei mărețe poezii, am intrat în palatul lui Ali-Pașa, „lumină a luminilor“ pe care numai dervişul vagabond îl poate face „cîne“ și „blăstămat“, am văzut cum fata din Răsărit cearcă apa cu piciorul, am compătimit cald pe vizirul care-și vede toată oastea sămănală pe cîmpul de măcel, am auzit cum vuiesc în jurul casei „*djinnii*“ * neastîmpărați ai nopților, am strigat de bucurie cu Kanaris cînd a sărit în aer galera Capudanului, ba îmi pare că am ajutat și eu să i se pună fitilul, drept supt camera prafului de pușcă.

Trăiam mai mult în aceste zări decît în căsuța a cărei îngustime îmi era așa de indiferentă cînd eu eram stăpîn pe atîta lume ! Fără nici o îndrumare și fără nici o oprire — mama dăruindu-mi chiar, cînd nu era mijloc de alt dar, de ziua mea, aceeași carte pentru încă o dată — am străbătut această literatură pe care nici o teorie nu i-ar permite-o unui copil de cinci ani. Și nimic din ea nu m-a putut îndrepta unde nu trebuia, n-a putut să tulbure un suflet rămas cum se cădea să fie. Și totuși erau în această mică bibliotecă și *Poezii amoroze ai Angliei*, înșirați pe rînd, de la Chatterton înainte, erau și cîntecele de iubire ale lui Corradini, poetul francez pierdut fără urme al Moldovei din epoca Renașterii, cîntece pe care tatăl meu le cumpărase în două exemplare pentru că mama avea același nume de Zulnia al iubitei nenorocitului romantic.

* Spirit binefăcător sau răufăcător, inferior îngerilor, în credința musulmană. (N. ed.).

Cu astfel de lecturi se face un „mie om“, cu mult înainte de vreme — eram în stare, în materie de fabule, să prefer pe La Fontaine cel cuminte lui Florian cel ușurel —, și sănătatea lui suferă atât de puțin încît mă află gata de muncă în al șaptelea deceniu al vieții mele...

Dar vremea-mi va aduce înainte o altă literatură. În cămăruța de din dos a casei mari a lui Budachievici unde stătea unchiul meu Manole, avocat și om cu influență politică, soția lui, Tinca, din neamul Bontășeștilor, dar fiica unei polone exilate acolo fără nici o legătură cu ginerele, mă puneă să cetesc pentru amîndouă, în fumul țigărilor care se succedau răpede, romanele în fascicule, care au stăpînit și încîntat o întreagă societate pe la 1880 : *Dramele Parisului* cu „domnul de Morley luptîndu-se cu lupii“ și nemuritorul *Rocambole*, *Misterele casei aurite*, *Contesa palidă și Marchiza sîngerîndă*, *Eugenia, împărăteasa francezilor* și *Isabela, regina Spaniei*.⁷ Dar sufletul copilului, lăsat o bucată de vreme, în timpul unei boli a fratelui, în această casă de rudă, unde supravegherea putea fi mai rea decît lipsa de atenție, nu reținea nimic din aceste lucruri de o copilărească grozăvie. Locul în domeniul imaginației era prins acuma — și pentru totdeauna.

Numai marea stricătoare de gust, școala, m-a putut face apoi, la treisprezece ani, să schimb romanul de Eden al lui Lamartine, *Évenor et Leucippe*, și suferințele, pe jumătate înțelese mie, ale lui Abelard și ale Heloisei din micuța bibliotecă Hetzel, așa de dulce la cetit, cu acel *Dor al inimii* unde erau totuși și Alecsandri și Bolintineanu, și cu fioresii haiduci al lui N.D. Popescu⁸, pe care l-am cunoscut apoi, funcționar grăsului, cu căsuța ciștigată prin literatura *Calendarelor istorice*, în strada Icoanei, ai lui Panait Macri și ai concurenților lui. Dar ce s-a prins din aceste povești de putere, de cîrc-serdari, de gazde, de frumoase cîrcumărițe inspirînd pe Tunsu, pe Bujor și toată

seria vitejilor de drumul mare care luau prețul de răscumpărare al negustorilor, se prefăcea într-o lecție de istorie care se lega, cât de cât, de nobila povestire a cronicarilor și stătea alături cu istoria strălucită a Franței culeasă din mărirea improvizație neglijentă a lui Alexandre Dumas-tatăl, cu scenele de conspirație de pe vremea lui Napoleon a studenților din *Burschenschaften* *, culese în alte romane din vremea franceză, și cu înfiorătoarele torturi și pîrjoluri din Spania „invizibilului” luptînd sălbatec contra invaziei franceze.

Îngust, foarte îngust întîiul meu orizont. Abia în două licăriri, de bucurie sau de mare durere, îl deosebesc.

O casă străină, groaznicul lucru care se cheamă casa altuia, în care vii după alții, care au trăit, s-au iubit și s-au urît, au petrecut, au suferit și au murit acolo, vii pentru un timp, îți plătești adăpostul, încarci apoi totul pe mîni aspre, grăbite, care pătează și strică și te duci aiurea, iar pentru un timp numai și iar plătindu-ți acoperișul. Se pare că m-am născut undeva în „casele lui Cuza”, pe care nu le-am văzut niciodată pe urmă și care nu s-au înscris în mintea mea. Pe atunci tata era avocat cu clientelă, și stăruințele prietenului său politic, șeful liberal pașoptist Gheorghe Hasnaș, copie botoșăneană a lui C. A. Rosetti, cu păr lung, alb, de vechi revoluționar, cu barbișonul plin și cu ochii mari, roșii, înlăcrămați, supt care vrîsta făcuse pungi mari, — ce foc era soția lui, cocoana Lența, sora Pîlăteștilor, ce femeie de inteligență, voință și pasiune ! —, îl silise a fi subprefect la Ștefănești. Post mare pe atunci, cu uniformă de general de administrație, trei trăsuri la scară și escortă de călărași cu petlițe albastre pe cămașa

* Corporații studențești. (N. ed.).

albă, cu drept de a face școli și datoria de a prinde hoții — pentru ca, la retragere, să fie rugat în scris să mai rămâie pînă se va găsi altul tot așa de vrednic.

Acuma stăteam într-o casă cu un lung șir de odăi avînd fața spre curte : mai tîrziu s-a așezat acolo un meșter polon Ușlainschi : văd cheia lui de aur mișcîndu-se la vînt. Două odăi și o săliță, în fund o grădină care pentru mine era mare ca o pădure fără fund. Trebuie să fi fost dincolo de zaplaz locuința unui Buicliu ; o căsuță armenească era în față, cu bătrîna Manana, fata Opisica și voinicul ei fiu, Mihai. Acolo m-a speriat cea dintîi javră și de atunci nu le pot suferi la alții, iar cînd au numai două picioare, nici la mine. În fund, două odăițe, unde stătea, ori venea, o bătrînă, cocoana Balașa, cu o frumoasă fată, Victoria, care a murit de piept pentru că îmbrăcase rochii dăruite după moarte. Chipul frumos, fața rotundă, ochii vioi mi-au rămas în minte ca și fețele de mironosițe ale armencelor și voinicia prietenoasă a lui Mihai. Uit ce e urît : orice element de frumuseță fizică sau morală rămîne nedespărțit de mine. Umbre simpatice, de departe, dincolo de moartea lor, mă urmăresc și mă vor urmări pînă ce eu însumi voi trece în amintirea altora ca o umbră de trecut.

Ani de întăie copilărie cu totul goi de alte amintiri. Numai din cînd în cînd picură cîte un moment rămas adînc înrădăcinat în minte. Moment de bucurie — pentru lucruri de nimic, dar de nimic era, în marginile acelea strîmte, și însăși viața mea —, moment de adîncă durere, a cărei urmă niciodată nu se poate șterge. În căsuța aceea cu șirul de trei odăi în lungime : două unde n-am fost niciodată și care sînt deci dincolo de orizontul meu, cu lucrurile neștiute și la urmă grozave, pe care le-au cuprins, iar cealaltă plină de puțina mea viață de atunci, în căsuța cu lungul cerdac în care mă văd purtîndu-mă cu scaunul de sprijin și odată căzînd, desperat, în imensita-

tea lui, acolo s-au strecurat patru ani din viața mea, din viață atîta cît trăia tata.

Tot ce se mai prinde de mintea mea din cele de atunci e legat de dînsul, tatăl cu care nu-mi era dat să schimb un singur gînd.

L-am știut numai din ce mi s-a spus de dînsul. Tînăr student și medelnicer de birou, prieten cu frații mamei. O căsătorie pe neștiutele cu o fată de șaisprezece ani, fără părinți, căci bunica murise, lăsînd copii fără sprijin, fără îndreptare și sfat, iar la moșioara lui, cu a doua ori a treia soție, țerancă, bunicul închisese după dînsul porțile lumii în care trăise și care nu fusese înțelegătoare și plină de cruțare pentru metehnele și lipsurile ei. O slujbă pe apucatele într-o biserică ; înscrierea grăbită și fricoasă în matricole. Pe urmă nôte răzlețe din viața lui de avocat corect, de funcționar cinstit. Mai în fund aprige scene de tînețeță, cu un rival de dragoste lovit la mînie și așteptarea pînă-n ziuă cu calul la scară, pentru a trece peste Prut dacă i-ar fi aceluia să moară : la Moara Grecilor, unde aga Costachi Iorga era arendașul, „posesorul“ ; din aceea violență nestăpînită a omului puternic, în stare să ridice scaune în aer pînă-i plesnea pielea între degete, pasiunea norocului, nopțile petrecute în dîrză, desperată luptă, nu pentru banul care, o dată cîștigat, cu fișicurile de galbeni, se topea pînă-n ziuă, ci pentru plăcerea, pentru suprema voluptate de a birui. Tot sufletul prins în luptă, oricare ar fi aceea, toată averea, toată sănătatea puse în joc fără o clintire, o îndoială, o părere de rău după hotărîrea sorții : moștenire care mi-a rămas și pe care am dus-o pe alte drumuri, și eu îndîrjit în apriga întrecere, în lovitura pe care o urmăresc, dar fără să țin la îndemînă calul sîlbat al mîntuirii, ci stînd îndărătnic la locul meu, unde am dat bătălia, gata să înfrunt toată răspunderea.

Nu pentru a mă opri uneori — căci e așa de greu, mai ales cînd ținta ți-ai ales-o de sus ! —, ci pentru ca, o dată stabilită aceasta, să nu mă despart niciodată, orice m-ar, amenința acolo, orice m-ar ispiti aiurea, e disciplina cărturărească, boiereasca măsură din partea cealaltă, sufletul chibzuit în lucrurile o dată alese, cumpăna de minte a bătrînului vornic Drăghici. El m-a sfătuit totdeauna, din locurile care nu se văd, la un lucru : a fi față de oricine, pînă în clipa cînd războiul neapărat pornește, plin de cuviință, gata de întîmpinare cu un zîmbet și, după ce s-a isprăvit încercarea, să nu mă înverșunez asupra învinsului, asupra aceluia pe care eu îl simt învins, chiar dacă n-o recunoaște el.

Dar căsuța aceea dintre Podul de Piatră, Podul lui Harbuz și „Medeanul” cu lemnele mă cheamă iarăși înapoi, pentru a vrăji în fața mea trecătoarea ivire a părintelui pe care așa de tînr îl pîndea moartea.

O odaie umbroasă ; s-au tras „transparentele” de la ferești. O masă rotundă în mijloc. Două paturi care se taie în unghi drept : unul e „crevatul” nostru de fier, cu ocrotitoarea rețea care închide cușca de păsări zburdalnice. Ceva scaune risipite. Un om înalt, drept se ridică. A adus pentru noi o cutie de halva de Adrianopol. O întinde. Nu văd fața : fața aceasta, odată plină de tinereță și voioșie, cu ochii mari, umezi, dulci ai mamei sale, ai Mariei Bucur, cu favoritele nemțești fluturînd pe obrajii delicați pînă la bărbia deosebit de mică, de blîndă, gata de iertare și după zguduirile celei mai oarbe minii, apoi prelungă, devenită tristă de oboselile pasiunii, de prevederea bolii, aceea ră sare numai în fotografii ; prietenul anilor lui tineri, doctorul Isac, istețul, spiritual și binefăcătorul refugiat polon, mi-a dat o a treia viziune, din anii încă senini, cu aceeași expresie în ochii care parcă rid în lacrimi. În vedenia mea se vede numai umbra înaltă și dreaptă și mîna care, alintător, se întinde spre mine.

Mîna care, mai tîrziu, lovită, la o trezire din somn după-amiază, de trăsnetul unei premature și neexplicabile paralizii, a trecut stîngii puțința de a scrie, pentru ca, un timp, amîndouă să se poată pune deopotrivă la acest lucru. Mîna blindă și bună, cu care, în lunile de suferință, de-prinsese ca un copil pe canarul său favorit.

După un drum la Töplitz, după o aparență de completă însănătoșire, după o undă de soare cald — acela e ceasul nașterii mele, în noaptea de 5 spre 6 iunie 1871 și, în curînd, a fratelui —, norul nenorocirii s-a întors răpede asupra casei cu cerdac. Prin ce vom fi trăit atîta timp, nu știu. Sau știu prea bine : din ceea ce astăzi nu se mai poate regăsi, nici acolo, în Botoșanii copilăriei mele, nici aiurea, într-o lume sfărîmată, îmbucățită, redusă la indivizi care se pîndesc și se sfișie. Nimic din solidaritatea elegantă și discretă a familiei întinse din care făceai parte, a întregului cartier al unei mici boierii, care în toate se simțea una singură.

Îa patul lui îl simt acum fără a-l vedea. Îa patul pe care nu-l va părăsi niciodată. Deși bunicul avea o bibliotecă franceză destul de întinsă și variată, din care la unchiul meu Gheorghe, la „moșul Gò“, mai rămăsese ceva, mergînd și pînă la studii asupra marinei franceze, pe care le păstrez, nu cred ca tata să fi fost atras vreodată către lectură, deși limba franceză, ca oricărui om de sama lui, nu-i era necunoscută. Dar la năcazuri așa de mari, cineva care se simte menit morții, cetește în cartea de aur a fericirii pierdute și pe cîmpiile ei înșorite se alină și se mîngîie. N-aud vorbindu-se. Și se va fi vorbit puțin în cu-prinsul odăii de umbră, unde se prelungea agonia. E ceva religios în amintirea acestei dureri prin întunerecul căreia mi-am făcut drumul în viață.

· Dar mîna cea iubitoare și bună dă din nou. Peste cele două speteze ale paturilor alipite, ea-mi întinde copertile colorate de pe hîrțile de țigară ale fumatului cu care-și

alina uritul. Le văd încă : scenele franceze din 1870—1871, cu lupta de la Bazeilles din *Les dernières cartouches*, în care, rănit de moarte, soldatul cu chipiul roșu se razimă de ușă în mijlocul flacărilor, cu sprintenul *voltigeur*, copilul voios supt chivăra mare, modele pentru ce va fi mai târziu la noi *Dorobanțul* din războiul de dezrobire, apăsînd cu opinca pedestalul de tunuri.

Pe urmă, oricît am căutat în fundul păstrător al minții mele, nimic. Nimic decît două alte vedenii, care sînt tot legate de dînsul, dar fără părintescul gest al minii care mă caută iubitoare.

Mama se aruncă făcîndu-și cruce spre odaia aceea dinspre stradă unde n-am intrat niciodată. O furtună de durere șuieră lîngă pațul unde mă odihnesc. Dincolo, cineva e gata de drumul cel fără întoarcere. Îl gîcesc ; nu-l văd.

Ne-am dus undeva, la o familie prietenă, la Mădița Davidel, soția remăritată cu un palid avocat cu favoritele lungi și ochii șterși, a lui Alecu Iorga, fratele bunicului și mama unui fiu, Costică, de care odată m-a apropiat viața mea de școlar, ca preparator al unei mai mici și zglobii vere cu părul blond. O casă lîngă Sfîntul Spiridon, cu multe odăi, mai multe decît la noi, unele în fund pentru a se ascunde trágice figuri, sfioase de lume : bătrîna Botez, mama d-nei Davidel, purtîndu-și nemîngîierea ochilor orbi, frumosul ei fiu brun cu mințile pierdute bătînd neconținut același drum. În față, grădina întinsă cu tufișurile de „pomuşoară“ în care ne zbenguiam cu Natalia, fiica lui Davidel, apoi colegă de universitate, profesoară cine știe unde, moartă tînără.

Dar, din toată această casă, care-mi va impune apoi prin proporțiile ei și mă va fermeca prin comorile de verdeață și prin ispita roadelor ascunse, eu văd atunci, în acea clipă neuitată, o singură fereastră, o fereastră mică dînd

asupra străzii care se suie sus, tot mai sus, — nu știam eu spre ce se suia și mai ales spre ce punct, unde s-a risipit de mult, supt zidurile Sfintei Paraschive, cenușa morților cari s-au uitat. Nici un zgomot, nici un cuvânt. Toate amintirile mele vechi sînt cuprinse în tăcere, în tăcerea absolută. Îmi pare bine că aceste rînduri și ele tac. Pe strada aceea fără capăt pentru cît orizont mă cuprinsese pînă atunci, trec cruci înalte și prapuri se mișcă în vînt și, înainte de a vedea ce trebuie să vină în urmă, un braț milos mă trase violent în urmă.

Trecea tata...

III

CEL DINTII MEDIU : ORAȘUL

Astăzi, cînd copiii umblă pe toate drumurile și cînd visul fiecăruia e să se desfacă pe cît se poate mai iute din casa părinților, a căror vedere singură pare că le stăvilește libertatea și înseamnă o umilință, nu-și închipuie cineva din generațiile noi cît de pe încetul ajungea un copil de atunci să cunoască lumea din jurul său.

Am cunoscut deci străzile mai puțin prin drumurile pe care, gătiți în rochițe de pichet alb cu brandenburguri albastre, gătite de talentul în croitorie al mamei, le făceam cu prilejul necurmatelor vizite care se obișnuiau între „boierii“ localnici, pînă la ultimul copist de la Primărie, vizite în care timpul nu intra în socoteală și fiecare venea, în voie, cu cîtă familie îi dăduse Dumnezeu și stătea cît găsea cu cale, între dulceți și cafele, ci mai mult prin mediul cel nou pe care-l crea orice mutare de la o casă cu chirie la alta.

Cea dintii a fost o completă deșterare, într-o altă parte a orașului și în altă încunjurime de natură, tocmai la vrîsta cînd mintea copilului, după ce a lăsat, ca într-un farmec,

să treacă toate, începe a prinde unele lucruri, numai pe acelea, dar cât de bine !

O stradă larg tăiată, strict aliniată, cu casele albe, mici, şindrilită, în mijlocul vastelor grădini cu pomi îngrijiți, fără un salcîm lipsit de rod și dacă e un oțetar, apoi nu e din paraziții puturoși ai curților și drumurilor muntene, ci acela care poartă la trupul său floarea roșie în spic care dă oțet. Aici nu mai e ca în cea dintîi stradă a vieții mele conștiente, de la răscrucea Podului de Piatră pînă la „Medeanul“ cu lemnele, un amestec de case modeste, din vechia mahala patriarhală, de oameni cuprinși, avînd pe alocurea și cîte un atelier ca acela al ciubotarului“ Baraboi, plin de ciocăneala uneltelor, și numai rareori „curți“ ca a doamnei Chiriac, văduvă, destul de frumoasă și de voinică pentru a se mărita la peste cincizeci de ani cu cineva de departe, din celălalt capăt al orașului, sexagenarul Tăutu, cu părul alb colilie, ori „curtea“, de al doilea rang, fiindcă era numai a unui negustor îmbogățit, a lui „Tudorache covrigarul“ — care nu mai vindea covrigi. Ci aici e dumbrava grădinilor, din care abia se ițesc cerdacele pe stîlpi supțirăteci, înaltele coperișuri de zale neagră constelată de mușchi din toate spețele, ogeagurile văcsuite de fumul mai multor generații. De la „Biserica nemțească“, a polonilor refugiați, dintre care se alege și preotul, căsuța de rugăciuni a unor pribegi cărora încă nu li s-au stins visurile și cari stau și așteaptă pînă ce românismul dimprejur i-a prins în caldele lui îmbrățișări, clădire curată de piatră goală, străină, prin podoabele-igotice, de tot ce se găsește împrejur, pînă sus, la bariera, la „rohatca“ spre Curtești, unde așteaptă de cu noapte evreii [...] precupeți, zăpăcînd pe țeranii greoi, cu cizmele mari, și pe femeile legate îngrijit la cap cu tulpanele negre, e numai o lume din acelea care nu se pot numi nici bogate, nici sărace, colț de sat cuprins în marginea orașului care s-a tot întins de-a lungul vremilor.

Ce nu se găsește aici ! Liceul nu și-a împlintat încă masiva clădire pe care, într-un ceas de încurcătură a soco-
telilor, la ofițerii cu aprovizionarea, vor pîrjoli-o rușii. Pe
locul unde va începe să se deșire nesfîrșita bondăneală
chinuită și obosită a lecțiilor învățate pe de rost — o, po-
vară de stîncă a copilăriei mele, foc de iad în care au ars
toate pornirile unei sprintene libertăți ! — este casa mă-
runțică a familiei Stroja : un bătrîn foarte alb, foarte cu-
rat și sever, o bătrînă care se stinge de boală, un tînar cu
favorite care-și tușește sfîrșitul plămînilor și o domni-
soară, o „duducă“, slabă ca o umbră, de o gingășie fri-
coasă pînă la ridicul, ferindu-se de orice i se pare că ar
putea-o atinge și care va isprăvi mușcată de un cîne tur-
bat — ce tragedie la sfîrșitul a ce viață ! Odăi umbroase,
cu mirîsme de sulcină, tablouri istorice, care mi-au dat
întîia oară, mai mult decît ale noastre de acasă : Carol I
al Angliei cu scutarul, Leonardo da Vinci în fața Giocon-
dei, interioruri flamande, Sf. Vincențiu de Paul cercetînd
prizonierii supt ochii unui dulău ciudat întors de spate,
căci aici, la „Lența Strojăi“, Maria Stuart își punea gîngă-
șul gît pe trunchiul călăului fioros și un Napoleon cu vița
rebelă pe frunte și cu dominatorii ochi albaștri stăpînea
pe toți și pe toate. În fața „Bisericii Nemțești“ crenелеle
casei Ciolac, zidită în impozantul stil mixt de pe la 1850,
venit, cu germani, cu poloni imigrați, în orașele Moldo-
vei-de-Sus, lasă să se vadă, lingă adîncurile grădinii fără
soare, solemne chipuri boierești deprinse cu huzurul :
cine ar fi crezut că în saloanele cu perdele grele și oglinzi
lungi în cadre de aur, cu fotelurile îmbrăcate în creton
peste catifeaua lor scumpă se vor așterne în cîteva zeci
de ani, după ce proprietarii, închiși în viața lor de o bogă-
ție sigură, ca pentru toate vremurile, se vor fi împrăștiat
în largul lumii pînă la cotiturile strîmtorărilor materiale,
paturile de fier și lavabourile de tinichea ale unui inter-
nat pentru copiii țeranilor din satele vecine !

Îndelung se întind grădinile celor două clase care nu se cunosc, nu vor să se cunoască, în stricta osebire de ranguri care hotărăște cercurile sociale și le împiedecă, nu numai de a se amesteca, dar de a se și atinge. Apoi, din ce în ce mai mult, coperișurile se fac joase, pridvoarele se îngustează. Numai grădinile, livezile, acelea rămân neschimbate.

Grădinile de flori din față, al căror dor, în orașe îngră-mădite, banal croite după același plan, purtat din țară în țară, l-am dus toată viața, urmărit de miresmele lor, pe cînd albine îngreuiate de nectar îmi bîzîie la urechi și toate colorile curcubeului îmi joacă înaintea vrăjiților ochi întorși departe în urmă. E acolo nalba mare, roșie, triumfător deschisă, scoțînd în față spicul semințelor albe, mărunte, cu mirosul lăptos, este condurașul care-și scoate înainte ciuboțica de un roșu-brun pătat cu galben palid și trimete o aromă vie, proaspătă, este nemțisorul albastru șters și roz palid care tremură între frunzele mărunte ca a mărarului din toți clopoțelii ciorchinelor sale, este floarea de piatră a portolacului, care între foile cărnoase deschide ochiul mare, nevinovat, al florii multicolore, ce ar părea făcută din ceară de mîile măiestre ale unei zîne capricioase, sînt bujori care te cheamă din toate foile multe ale florii-cărnoase și rujele învoalte care le stau și mai mîndre în față. Sînt garoafele cu-sepalele ca niște trompe de fluturi, floarea potirelor profunde care îmbată, și micșunele rotunde, micuțe, între foile uscate ca de hîrtie. Și e atîta — mai trebuie oare ceva mai mult ?

În fund sînt cireși și vișini, mai ales vișinii cu frunza lucioasă și roșul transparent al fructelor acre ; sînt zarzări cu carnea galbenă, moale, dulceagă, pline de mireasma de floare și mai ales nalții, impunătorii nuci cu întinsele ramuri creatoare de umbră, al căror miros puternic, iute, răspîndește în jur ca o atmosferă de profundă religiozitate păgînă.

Abia dacă o cârciumă evreiască s-a putut strecura, înșirînd în ferestruicile chioare colorile aprinse ale tuturor rachiurilor, în care zac înseși materialele vegetale din care sînt alcătuite : acolo este un Bercu mic și o Feigă cu ochii mari, melancolici, pe care toată ziua o cheamă de pe drumurile unde își plimbă neocupația mama, toată din valuri de grăsime și din rufe care flutură : Feigălă !

În casa lui Grecu din față, doamna zîmbitoare la apropierea bătrînețelor, despre care știu că a fost la mănăstire și că a furat-o soțul, alb acuma, cu căutătura serioasă și cu un fiu mare, meșter în a zugrăvi trăsurile și caii. Încolo, casa lui Placă, teribil polițai cu capul de apostol, bărbos și pleșuv, la care ultimul haiduc botoșănean, Codău, venise cu colinda și nu fusese cunoscut, dar care a isprăvit totuși în beciurile poliției ; „cuconul Costachi Placă“, al cărui fiu Otto se întorsese din străinătate cu cel dintîi cilindru pe care l-am văzut, iar pe altul, Iancu, mi-l aduc aminte cum, nebun, cu cuțitul în mînă, urmărea prin marea curte goală pe nenorocitul său tată, apoi casa „Mișoloaiei“, bătrîna văduvă a lui Mișolu, Mișoglu, cu numele turco-macedonean, a fiicei ei, Natalia, măritată cu măruntul, vioiul Toderiță Boian, cu ochii vii de șoarec și musca supt bărbie, care, cu banii strînși de la fiecare proprietar, a prefăcut Botoșanii băltoacelor, în care se înfundau trăsurile, în orașul bine pavat, cu trotuarele de asfalt care nu stătea în urmă decît doar Iașului. De partea cealaltă, casa lui Mavromati, cu amenințătoare lătrături de javră din desişuri și, între copiii mai tineri, printre pomi, marii ochi verzi ai vecinului Hulubei. Dar dincolo de gard nu era voie să te joci cu nimeni și cei dintîi ani ai unei copilării fără soare n-au cunoscut, afară de întîlnirea cu caracterul, nu întru toate asemeni, al fratelui, tovărășia cu nimeni, așa încît și pentru viață m-am învățat a umbla singur. Mai departe, începea necunoscutul, taina, lumea rurală, aceea unde cine avea tată sau frați mai mari mer-

gea să facă, la 1 Mai, armindenul *, pe verdeată, cu friptura de miel înainte, în zilele când aerul îmbălsămează și fiecare ascunziș de frunză cuprinde un glas de pasăre. Locul „rădiurilor“, idila vechilor vremuri păstrată întreagă pînă în vremea când natura nu era încă un teren oarecare de străbătut pe roata ciclistului, în bătaia de motor a motocicletei ori în sofrăitul automobilului...

Cucoana Marghioala Vîzdogeasa părea una cu casa din care ne închiriasă o jumătate, adică, potrivit cu un venit de familie compus din patruzeci de lei pe lună ajutor de la Primărie, un „salon“ în față, care era, după mutarea „crevatului“ de fier, și odaia noastră de culcare și, cu aceeași sobă pentru două odăi, — pisica, „mița“ casei venind, cu firida cu tot, în care-i torcea filosofia, de partea noastră —, odaia de culcare a mamei. Antretul, pe jos cu lut — și tot așa-mi pare că era și „apartamentul“ nostru —, era comun. În teritoriul străin din față, în care pătrundeam cu sfială și cu tot respectul pe care-l impuneau iepurii de casă făcuți cu iglița și multe alte podoabe ale unor mini harnice, trăia neatinsă provincia botoșăneană, așa cum se continua de secole. Dar copiii cuminți și bine crescuți, deprinși a nu vorbi mult, a nu face zgomot niciodată și a ciripi franțuzește, nu se riscau decît foarte rareori în asemenea ținuturi necunoscute, unde totuși rareori apărea pentru pază o tînără ființă bărbătească.

În balconul la care duceau trei trepte tremurătoare eram cu toții în domeniul nostru. Seara, pe laviți ne așezam alături cu buna bătrînă, așa de mărunțită de ani supt turbanul care-i ascundea mai cu totul rarele vițe albe, ușoare, și cu cele două fete. Văduvă, cucoana Voichița, pe moldovenește Vochița, ștearsă și stinsă, trăind fără să știe cum și de ce, nu se gîdea că păstrează peste patru sute de ani numele muntean, pe care l-am mai întîlnit, între cei de pe lingă noi, la o Vochița Iamandî, al însăși fru-

* Nume popular al zilei de 1 Mai. (N. ed.).

moasei soții a lui Ștefan cel Mare. Cu pieptănătura înaltă, slabă de așteptarea, acum fără nădejde, a soțului visat, cu glasul suptiat de atingerile vrstei, duduca Natalia, a doua fiică, își cînta aprins în tăcerea nopții, în mireasma florilor îngrijite de dînsa, pe care n-avea cui să le dea, întîrziate cîntece de iubire, acelea cu care se mîngiau inimile unei societăți simple și bune.

Iar dumineca, de acolo de sus, ne coboram cu mănunchile de flori în mînă, flori din grădina noastră, de pus alături cu multe altele pe tetrapodul icoanei de hram, pe lîngă casa cu podoabe de fier colorat a Kuglerilor, spre marea, puternica biserică de zid a Ovideniei, a Vovideniei, unde slujba, după străvechea rînduială, în cea mai mare atenție, tăcere și cuviință, se făcea de un vajnic preot cu două imense bărbii albe, dintre care una pusă, pentru „a fi mai comod“, supt anterior și de un diacon căruia o teribilă lovitură hoțească îi strivise nasul, lăsîndu-l așa, schilod și fornăit, ca să ridice cîntările întru slava Domnului, care dă viață și frumuseță, dar îngăduie, fără ca mintea noastră omenească să poată pricepe aceasta, și ce e mai urît între slujeniile ce cad asupra noastră, și ce e mai nenorocit în mizeriile ce se abat flămînde asupra-ne.

Pentru viața mea sufletească, atîta mi-a mai rămas de atunci, și unele momente legate de cîte o durere care mă fulgera și de vreo rară plăcere. Astfel, cînd un țipăt din odaie și un lighean cu apă sîngerată mai înștiința că mama și-a scos o măsea, cînd am simțit și eu umilința din scri-soarea vecinei din fund, care chema pe „Madame Zulnie“ să-i facă o rochie, cînd pentru o vorbă aspră spusă mie a fost muștrată o femeie de serviciu sau cînd înaintea oglinzii de riolt, pentru o petrecere pe aproape, mama-și atîrna între „zulufii“ făcuți cu drotul motoceii de mătasă roșie asemenea cu ciucurii de la fotelele de salon în casele bogate.

Așa eram, cu caietele și cărțile mele înaintea, cu locul de foarte smerită joacă tăcută ca a unor orfani de tată de pe prispa unei bucătării minuscule, iar ca orizont, cu misterul de aspră mireasmă a nucilor imenși a căror umbră otrăvită mă făcea să visez noaptea fantasme grozave în ascunzișul lor, așa eram în acei cinci ani ai copilăriei mele, cu multă disciplină și mai puțină mîngîiere, cînd, după cine știe ce socoteli neștiute de mine, mama se opri înaintea mea și-mi aduse la cunoștință că pentru mine se deschid, dincolo de o poartă pe care era s-o trec îndată, alte zări, pe care, cu toată temerea de necunoscut care m-a cuprins instinctiv, le bănuiam mai puțin tulburi și triste.

IV

PRIMII ANI DE ȘCOALĂ

În fundul unei pieți largi și goale, o clădire frumoasă cu fațada severă, fără un pic de grădină — n-am apucat o școală cu grădină, ci numai de acelea cu ogrăzi, prăfuite ori pietruite, murdare de obicei, cu latrine infame stînd cu ușile date în lături, iar, undeva într-un colț, cofa cu apă și cana de tinichea ruginită și strîmbă din care beau toți pe rînd. E școala Marchian, darul arhiereului Marchian Folescu, de la mănăstirea Vorona, mi se pare, care a închinat toată averea sa pentru a se face acest lăcaș cu săli mari, luminoase, bine împărțite, în care desigur călugărul fără copii ar fi dorit și puțin din cea mai clară și mai sfîntă lumină : a sufletelor.

Dar în acea după-amiază, cînd porțile de la casa cucoanei Marghioalei Vizdogesei s-au dat la o parte pentru ieșirea timidă, dacă nu îngrozită, a celor cinci ani ai mei, cărora pînă atunci nu le vorbise de școală decît Champfleury, descriind iadul unde s-a istovit profesorul Delteil, eu n-am văzut fațada, nici nu mi-am dată samă de împărțirea claselor, nici nu mi s-au oprit ochii asupra chipului frumosului călugăr așezat în dreapta catedrei în vasta sală a clasei I-a, ci, prin curtea cu cofăielul de apă, în care,

la acest ceas, din fericire, nu era nimeni, am pătruns în odaia d-lui director Bălășescu.

Patru ani l-am tot văzut : un om frumos, încă tânăr, cu o barbă mică, cu fața plină, bună, cu vorba care încerca numai uneori să fie aspră ; el însuși era, cred, fără copii, dar cu un oarecare simț pentru copiii altora, încredințați îngrijirii sale, chiar când indignarea pentru păcate mai mari sau mai mici îl făceau să exclame : „Ticălos, blăstămat“, dar stăpîn cu totul pe tot personalul școlii sale desigur că nu era și nu în spiritul lui de indulgență mergeau toate. Deocamdată, cu o privire de zîmbitoare politeță către mamă-mea, el mă luă de mină și, în cea mai largă odaie pe care o văzusem în viața mea, aceea a celei prime clase, mă puse să dau dovada putinței mele de a ceti și de a scrie. Era prin april sau mai și trebuia să fiu înscris numai pentru apropiatul examen. Nu-mi aduc aminte să fi auzit o vorbă bună și m-am încredințat răpede că ele nu erau obiceiurile acestui așezămînt model : desigur pentru că nu se găseau în programul recomandat de „Onor Minister“.

A doua zi eram în bănci, drept, în fața unei mobile prăfoase pe care n-o văzusem pînă atunci niciodată acasă, ori la biserică, ori prin saloanele cu care „eram în vizită“, singurele case cu mobile pe care le cunoscusem pînă atunci. Pe o platformă uzată de picioarele care o suiseră și o coboriseră, un fel de ladă deschisă, așezată cu partea fără capac către scaunul pe care stătea un om care se chema „domnul“. Însăși făptura acestei alcătuiți neobișnuite îmi fu antipatică și am urît-o totdeauna, ca un brutal mijloc de osebite, ca o piedecă la comunicarea sufletelor, chiar atunci cînd eu eram acela care avea dreptul să se folosească de scaunul din fața ei.

Pe acel scaun din clasa I-a a școlii Marchian se găsea un om de vreo treizeci de ani, blond spălăcit, cu umeri obrazului foarte slabi și roșii, cu o mustață suptire deasupra gurii care nu zîmbise poate din anii copilăriei. Tusea

des și vorbea aspru. „Domnul“ era, între colegii săi și în lume, institutor Istrati și între tovarășii mei de școală se afla un băiat cu exact aceeași înfățișare, în a cărui copilărie veselă și zburdalnică nu se amesteca nici o prevestire a morții înainte de vreme, care, în aceeași tuse și cu aceeași amărăciune a inimii, îl aștepta și pe dînsul.

Numai prietenie n-a primit pe copilul deprins a-și măsura fiecare gest și fiecare cuvînt, a evita orice vorbă aspră — pe cînd aici sudălmile cele mai ordinare se revărsau larg, continuu, asupra străzii —, care, în rochița-i albă cu albastru, își luă discret un locșor pe băncile în care săpaseră iscălituri, date, porecle și injurii mai multe generații de școlari. Erau lîngă mine fiii întregii mahalale, a căror tumultuoasă intrare și ieșire putea să sperie un întreg cartier bogat cu casele curate, pașnice, îngrijit închise, care cuprindeau o lume foarte aleasă. De o parte, mai în margene, bătrîna doamnă Buzdugan, o fină, albă aristocrată, trăind ca într-un cartier parizian de veche nobletă și fiii ei, tot așa de distinși, avocați, magistrați; mai în fund casa în care trăia tatăl poezilor Stavri, Arthur⁹ și Raul, om bun de toate glumele și bucuros de toate năzbitiile, într-o locuință încăpătoare, cu întinsă livadă: de cealaltă parte, bogatul Hermeziu, rudă cu episcopul din vremea Unirii, un om micuț, blond, cu aparența bolnăvicioasă și tristă, al cărui fiu unic, din căsătoria cu o sorocencă, de loc din Basarabia, privea de la fereastra unui apartament înzestrat cu tot ceea ce belșugul poate da pentru învățătura, distracția și fericirea unui copil, viața năcăjită din școala noastră prăfoasă; mai departe, și mai bogatul Sofian, de origine balcanică, a cărui avere destinată pe urmă unui scop filantropic, era socotită fără margini. Biserica Sf. Dumitru, a lui Raciș, zdravănă, înaltă, aduna la slujbele și hramurile ei toată această lume înstărită. Mai încolo, cotind spre dreapta, în altă parohie, același cartier boieresc urma spre grădina lui Vîrnav, familie

cu amintiri cărturărești : de traducători din secolul al XVIII-lea ¹⁰, de oameni din al XIX-lea de valoarea d-rului Constantin Virnav și a fratelui său, călugărul democrat și naționalist Sofronie, apoi spre casa cocheta a colonelului Pisoschi ¹¹, fostul adjutant al lui vodă-Cuza, răsărind arare cu marșalul lui barbișon alb pe terasă, spre gospodăria pitită în fundul curții a mărunțului, vioiului avocat Arapu, oacheș ca numele său, spre vila de o arhitectură distinsă a bunei d-ne Văsescu, statornica noastră ocrotitoare, văduva unui ministru al aceluiași Cuza și mama colonelului Gheorghe Văsescu, atașat militar la Paris și apoi, mult timp, deputat liberal în Dorohoi unde-și avea moșia Coțușca, apoi spre colțul unde una lângă alta erau casele înrudite a Nastasiei Cocută și a bătrânei evlavioase „Anica Băltoaia“, cu multe rude basarabene, meștera sigură a doftoriilor de ochi pentru săraci, a surorii ei, Profira Borșoia. În sfârșit, a cartierului grupului de lângă Primărie : cu d-na Gavrilăș, cu Roseteștii, boierii închise și oarecum ascunse, cu Miliuța Stroici, vara bunicăi, care cetea la optzeci de ani istorii universale franceze, la care era abonată, și fiicele ei. Maricica, măritată cu Virnav Liteanu și apoi cu talentatul muzicant, arhitectul Saint-Georges, de fapt un Sîngiorz ardelean, și Tincuța, care a fost apoi d-na Văleanu, cu casa lui Nicu Pilat, fratele generalului, văr de al doilea al tatălui meu, și în fund cu o soră, Tudosica, măritată cu aprigul boier Toderița Pisoschi, casă de oameni hotărâți și tari care nu-și îngăduiau și nu-și iertau nimic, afară de simpatica fată infirmă, Lența, și atît de frumoasa Henrietta, plecată așa de tînără din mijlocul vieții pe care o iubea. Acolo era cartierul Sfintei Paraschivei, cu oasele tatei, de mult împrăștiate apoi, supt streășina ei.

În mijlocul unei astfel de societăți, mult mai aleasă decît cele de astăzi, capriciul binefăcătorului arhiereu așezase acest viespar de zgomot și de total nesupravegheată destrăbălare, în care se aduna, cu fiul pitarului

grec Befă, splendid băiat, ca din monumentele artei elenice, cu acela al vizitiului de la Hermeziu, Morăreanu, un adolescent de dus la miliție, toată sărăcia materială și lipsa de orice cultură morală a copilăretului mahalalelor. Cea mai mare parte erau cu mult peste vrîsta mea și însăși priveștița hainelor ciudat bălțate, însuși auzul strigătelor sălbatice, viforul de fiecare ceas al cutremurătoarelor injurii erau de ajuns ca să mă înspăimînte. Astăzi încă groaza față de mulțimile amestecate și zgomotoase, răspingerea față de manifestările lor brutale nu fac decît să continue aceste dintii impresii ale copilului, atît de jignit în fiecare clipă, atît de absolut izolat.

Căci n-am avut acolo un prieten, un om care să se lipească de mine, un tovarăș să mă ia la jocuri despre care pînă la această vrîstă nici n-aveam vreo idee. Un imens pustiu se făcuse deodată în jurul meu. Și singur mă duceam, și mă regăseam singur, la întoarcerea acasă, pe cînd ceata de mici barbari se ducea, dincolo de unghiul din dreapta al străzii din față, să bată cu pietre, în tencuiala nesfîrșit găurită a casei Holban, imenșii draci zugrăviți cu cărbune ori, mai departe, se încăierau în „Medea-nul” cu lemnele, cu evreii de la pităria vecină, stricînd geamurile coreligionarului din față, care nu putea trăi decît în cămăruțele din fund.

Numai răutatea omenească mi se înfățișa pretutindeni, la vrîsta cînd închipuirea pedagogiei sentimentale pune desăvîrșirea fragedelor suflete nevinovate.

Profesorul nu era un sprijin pentru cine se simțea așa de pierdut în mijlocul unei atît de largi dușmăanii instinctive. Cînd pentru întîia oară fui „scos la tablă” pentru a face primul exercițiu public, în acel domeniu al matematicelor, în care m-am simțit ca într-o încăpere goală, din care să se fi scos tot aerul și obiectele să-și fi pierdut toate contururile și toate colorile, cum legam

între ele zerourile unei lungi defilări de cifre, o vorbă aspră de pe acea catedră a comandamentelor mă opri în loc.

— Fă-le dezlegate ! De ce le legi ? — Așa m-a învățat mama. Și muștrările căzură atunci grindină asupra mea : ele mă atingeau însă nu numai pe mine, ci și pe cine îmi dăduse învățătura care acum, înaintea tuturor, se decreta vrednică de răspingere și de pedeapsă. Așa se înțeleg prea adeseori în școală, de oameni făcuți pentru altă meserie decît cea de învățător și, pe lîngă aceasta, înăcriți de boală, înrăiți de necazuri pe care nu le pot ascunde, și cele mai firești și mai sfinte sentimente.

Și, astfel, nu știu cum, copilul care nu știa să „răspundă“ și a cărui împotrivire la ce nu era drept nu îmbrăca niciodată forma revoltei, se văzu pedepsit. „Mi s-a luat căciula“ — ceea ce înseamnă că, oprit de a mă duce acasă la dejun, căciulița mea cu brandenburguri s-a găsit supt catedră, în picioarele „domnului“, împreună cu mormanul de căciuli și de pălării ale tovarășilor de învăție. Avui un sentiment ascuțit de nedreptate în fața căreia nicăiri nu puteam găsi un sfat, un ajutor, un sprijin. Ceva răsună în mine și pînă azi, din acea înjosire pentru care întru nimic nu mă simțeam vinovat. Sînt aproape șaiszeci de ani de atunci și mă doare încă pentru „luatul căciulii“, în clasa întîia primară de la Școla Marchian. Ca o girbovire precoce aplecă fruntea, pînă acum dreaptă, a copilului deprins a judeca —și, la întîmplare —, a se și pedepsi, fără milă, pe sine. Începeam să am senzația aceasta : că nenorocul meu mă osîndise a intra într-un gang de întunec, plin de șerpi de pe catedră, de broaște și șopîrle ca aceia din bănci și că, neconținut, an de an, pînă la o îmbătrînire morală înainte de vreme, trebuia să mă zbat în lipsa de lumină și umezeala lui.

Clasa făcu mare haz de pe urma nenorocirii mele. „Cocenașul“ se confunda supt această osîndă cu ceilalți. Și, cum erau, printre ei, de aceia cari puteau să-și puie

în versuri răutatea, mi-am auzit cîntecul — cîte mai eram să aud pe urmă, tot așa de meritate !

— Hai la joc, genunche goale.

— Las' la dracu, că mi-i foame.

Și să se mai spuie că poezia populară a încetat la nația noastră...

Nu-mi dau samă cum am trecut examenul, cumplită clipă de încercare și pentru cine știe mai bine și are să răspundă acum, cu curajul ignorantului și al obraznicului, înaintea atîtor ochi care căutau a-i pătrunde în suflet, a-i scociorî gîndul, gata să ridă de cea dintîi prostie ieșită de pe urma chiar a atmosferei neprietenoase care i s-a creat — și cu cîtă voluptate am desființat, plătindu-mi polița, după o întreagă viață de om, acest mijloc de tortură, dacă nu și, pentru cei ce știu manevră, de corupție !

Clasa a II-a mi-aduse materialul inutil de care și azi au rămas pline programele noastre, împreună cu metode a căror amintire n-a dispărut cu totul și pretunindeni.

Pe cînd ceteam cu pasiune frumoasele bucăți din *Cartea de cetire* a învățătorilor asociați, uitînd cu totul și unde sînt și ce se face, de colegi, supt ochii profesorului, în jurul meu — memoria ne zăcea împovărată de numele tuturor fiilor lui Iacob potrivit cu lecțiile de istoria sacră —, lacrimile-mi veniră în ochi ajungînd la clipa cînd mama care plîngea neconținut pe fiul mort îl visează îndoit supt greutatea unui vas plin și, întrebîndu-l de ce suferă, i se răspunde : „Sînt supt povara lacrimilor tale“. Asprul glas al fiorosului preot care conducea clasa și pe care băieții căutau să-l facă a ieși mai răpede atrăgînd sunetul clopotului prin firele de păr înfășurate în hîrtiuțe care i se aruncau înainte ca să fie călcate în picioare, mă întrebă : „unde-i ce ?“, adecă unde se cetește. Cum eram incapabil să arăt, mîna părintelui îmi smulse „căciula“ pentru „oprire“ și, cum mîinile mi se întindeau rugătoare

după dînsa, mă trezii învinuit că am vrut să mă ating de respectabila barbă și osîndit să stau cîțva timp în genunchi și să intru în „banca afurisită“, alături de Verdeanu, zis „babița“, pentru că în gîtul lui lung se mișca osciorul ca la un pelican.

Era o „bankă afurisită“ și profesorul-preot o punea în fiecare an supt blăstămului său. Scoși din stagiul ingenucherilor, cînd creta azvîrlită cu dibăcie le făcea un „ciuchi“ în frunte, ei stăteau acolo supt hotărîrea religiei de iubire și de milă și intrau în viață prin poarta osîndelor ei solemne.

La sfîrșitul anului avui un „accesit al treilea“ în ordinea vredniciei, ceea ce nu mă putea încuraja peste măsură și trecui în clasa a III-a ca să văd un excelent profesor, impozant și simpatic, blond și gras și vesel, plătind cu linia pe palme și pe degete vinovațiile unor colegi cari de altfel aduceau toate grosolăniile mediului în care se născuseră și în care continuau să trăiască, fără ca școala să încerce nimic pentru purificarea lor sufletească. De zor, mă trudeam să dau unei scrisori rebele liniile drepte și rotunde ale caietului de desemn și învățam la teorie cum Botoșanii își trag numele de la „Batus-Han“, Hanul Tata-rilor, care... a distrus orașul.

Un sentiment că aș putea ceva și eu îl avui numai în a patra clasă, a directorului Bălășescu. Aici se întrebunțau cărți frumoase, cea de cetire, pe velină, bine ilustrată, a învățătorului Ionescu din București, cea de istoria românilor, cu frumoase chipuri de domni, a lui Miron Florențiu. Bălășescu învățase probabil după sistemul lancasterian, alilo-didactic, din anii 1830—50 și astfel el se lăsa înlocuit de cîte un elev : atunci, la nouă ani, numit „monitor“, am făcut de pe catedră înțîlia lecție de istoria neamului meu. La sfîrșitul săptămîinii, duceam fiecare, dintr-un carnet de note, cu foi адаuse, galbene, verzi, roșii, pe lîngă nota învățăturii noastre, și coroana zugrăvită pe

acele foi dedesuptul căreia se cetea măiestrita iscălitură a dascălului, pe care noi o ceteam : „Balafsessimus“. O singură dată am auzit o vorbă rea de la dînsul, atunci cînd, venit în toiul iernii cu picioarele în cizme pînă la genunchi, pusesem degetele înghețate la sobă, ca să le ridic ca fripte, străbătute de dureri insuportabile, și, cînd, la țipetele mele, directorul adusese confirmarea sa la sentința bunului preot din clasa a II-a, că sînt „fermecat“ și deci fac parte din șirul lung al „ticăloșilor, blăstămaților“.

„Fermecat“... Eram desigur „fermecat“, dar lumea farmecelor mele, singurele care mă sprijineau, era în fund, tocmai în fund, în comoara mîngîierilor cu ajutorul cărora singure lupta copilul palid și șubred, asupra căruia, crescut bine de o mamă plină pînă la cea mai înaltă jertfă de simțul datoriei, nu se cobora nici una din razele care încălzesc sufletul și-l întăresc pentru viață.

Dar, acum, în apropierea celor zece ani ai mei, împrejurările-mi dăduseră un alt orizont, la care școala nu contribuise cu nimic : acela, mult peste orașul ale cărui colțuri și taine era să le descopăr unul după altul, în măsura rătăcirilor noastre casnice : orizontul țerii în care trăiam al țerii și al neamului meu.

Mă văd încă învățînd prima mea lecție de gramatică după manualul lui Manliu¹². Se lasă seara în grădinița pe care în curînd era s-o părăsim, întorcîndu-ne în strada celor dintîi amintiri, în încăperile de jos ale casei fostului negustor Vasiliu Pîrgaru și, învărtindu-mă pe tăpșanul din fața cerdacului, încerc a face să-mi intre durabil în minte definiția gramaticii. Repet fraza, aleg grupe, stărui îndelung asupra unui cuvînt. Și vîntul care bate ia cu

dînsul ceea ce părea acum definitiv cîştigat. Neuitată inițiere în tainele unei științe pe care neconținut am căutat s-o fac mai puțin ursuză pentru ca, la orice prilej, zăvozii ei să se arunce asupra-mi, furioși că țin meșteșugul lor la dispoziția orîșicui.

Acasă, nu mai găseam grădina cu flori și livada cu tainele. Cu toată strașnica strîmtoare a mamei, pe care o sprijinea, mai mult decît pensia pînii din toate zilele, ajutorul rudelor legate prin acea solidaritate a unei întinse familii boierești, mergînd și pînă la cel din urmă, cel mai sărac și cel mai nenorocit, izbutiserăm a găsi o locuință mai bună, dar fără nimic din poezia înflorită a patriarhalei case bătrîne supt coperișul de șindilă. În locul unde ne strămutasem, chemați pare că înapoi, în strada celor mai grele suferinți — văd încă înaintea ochilor crucea adusă dincolo pentru un mormînt pe care-l gîceam, dar nu voiam să mi-l spun —, era și o frumoasă zidire cu mai multe odăi și un balcon de fier în fața străzii, erau și straturile unei mici grădini, dar acestea nu erau ale noastre. Din vechea burghezie liberă, politică, a Botoșanilor trăia acolo proprietarul, fost băcan, acel Vasiliu care, cu amintirea orașului autonom, cîrmuit de ai săi, își zicea cu mîndrie Pîrgaru (eu nu știam că neamul meu era acela al unui episcop al aceleiași libertăți); omul mic, slab, cu țacălie avea ca soție pe fiica unui argintar, al cărei frate, devenit inginerul Argenti, călătorește, nu totdeauna cu cinste, prin străinătăți italiene și adusesese de acolo o soție venețiană. Teresa, roșcovană, blondă, cu splendidul păr al femeilor din lagune, așa de iubitoare și de bună, într-un mediu care n-o înțelegea, mergînd pînă la brutalizare. Aici îmi apar, pe lîngă un băiat mai mare decît mine, de care nu mă apropia nimic, două fete pe care dulcea alintare a mamei le prefăcuse în Pupuica și Floricica. O dată, Floricica n-a mai apărut în curte; ferestrele casei mari stăteau închise și mai tîrziu am aflat că fetița grăsuță și

veselă, sugrumată de anghină, plecase unde nimeni nu era s-o mai vadă.

Trai aspru și trist. Piri de la școală, crezute acasă, și sentimentul sfișietor al pedepsei nemeritate, din mîni pe care le respectam și le iubeam: planuri de căsătorie nouă, care aduceau în cele două odăițe pline de amintirea tatei epoletelă de metal greu ale unui bătrîn maior cu fața osoasă, înroșită de oftică, pe care o păstrez în minte, cu teama de ce putea să dărîme în mine o lume de evlavie fiască, alături de figura unui tînăr frumos cu barba blondă răsfirată pe care alt refuz îl îndepărtase, în casa cea veche; apoi îngustări într-o viață și așa atît de îngustă, nevoia de a instala un atelier de croitorie, o asociată, tînără, dar gîrbovă și acră, care n-avea un cuvînt pentru noi — mi s-a săpat în ochi anunțul care unea pentru o clipă numele mamei cu al Ruxandrei Simionescu —, apoi cea dintîi boală grea a mea, cu vedeniile din focul gilcilor care sugrumă, anghina fratelui, care mă trimise departe, în casa negospodărită a moșului Manole. Iar, ca mîngîiere — Doamne, ce n-ajunge pentru un suflet de copil! —, Ițic cel bărbos, corogit și bun, care o dată pe săptămînă ne dădea să alegem din panerul lui plin de miresme, între palidul pandișpan cu mirosul boieresc și vulgara turtă dulce brună, fiartă în miere, aromind a piper. O dată, ca o curiozitate exotică, o caracatiță de post, care se adăugea avantajos la salepurile și supa de tahîn a lungilor posturi religioase observate — dar biserica o văd încă foarte neclar — și supremul dar al celui dintîi pesmete cu pecetea leului belgian pe el, element de unică distincție față de cozonacii care de Paște se desfăceau în lungi felii moi supt căciula prăjită, sămănată cu migdale, și față de paștile rotunde, late, cu orez, cu brînză, cu smîntînă pe care le smălțau așa de apetisant marile stafide moi, umflate.

Materialism copilăresc, pe care singur mi-l aduc aminte. Cartea, cu viziunile și farmecele ei, nu mai era. Doar corecturile de la tipografie pentru traducерile mamei, care și astfel își crea un mic venit, din *Convorbirile unei mume*, din *Petru și Camila*¹³ a lui Musset, din colecția de anecdote și zicale, adunate ca *Flori literare*. Lectura deschizătoare de zări rămăsese în urmă. Manualul școlii, care trebuie cetit, „învățat“, reținut, acela înlăturase, pe mulți ani, pînă la pubertatea care caută instinctiv frumuseță și poezie, sufletul copilăresc. așa de doritor să plutească în lumile irealului.

Călătoream, mînați din urmă de biciul nevoii, în căutarea casei celei mai bune, care să fie și ieftină. Am ajuns astfel, în părțile de pe la bariera Suliței, la o casă cu două apartamente de cîte două odăi cu săliță la mijloc, unde două armenice fără bărbat stăteau în veșnică luptă, mama și fata, aceasta din urmă rotundă, grasă, brună, lucioasă, mare distribuitoare de zahăr și creatoarea neobosită a celor mai bune prăjituri, din care mustea o îmbelșugată grăsime. Erau dulci însă și mi se dădeau cu atîta prietenie : poate cel dintîi lucru pe care l-am primit din mîni cu priință, și aceasta nu se uită. Cum, în domeniul primelor tragedii, nu pot uita scena sălbatecă a jertfirii porcului armenesc de Crăciun, vînat cu cuțitul în mînă de specialistul care i-l împlînta grăbit, cu sete, în coastele grase. Și, iarăși, vizitele dese la băcanul armean din colțul Podului de Piatră, unde coarneau de mare roșii, cu aroma ciudată, se puteau cumpăra cu cîte un rar gologan rătăcit în buzunarele noastre.

Pe urmă, cum într-o mare casă din fața bisericii Sfîntului Ioan, dintr-un cartier dominat de cazarma gărzii civice, de livada mare a lui Teodoru și mai ales de luxuosa casă în care sta consulul austro-ungar Szinvel, bună figură de imitație a împăratului și regelui său, dădă bătrîn dat

pe brazda românească, el și toți ai lui, murise un bătrîn și odăile stăteau goale și erau un rost de așezat ieften pentru o mică familie cu mijloacele noastre, iată-ne în locuința unui boier cu moșie : curte largă care nu se putea îngriji de noi, stobor pentru cerealele pe care nu le cultivam, bucătărie părăsită pentru oște bogate, odăi văpsite cu flori mari verzi, multe și mari-odăi, din care și eu aveam una : o odaie anume pentru mine, unde ascundeam supt perină romanele franceze din nou trezite la viață o dată cu dreptul de a trăi puținel și pentru mine. Seara, pe scări, la capătul cerdacului — și sînt altele de jur împrejur —, în pacea care se coboară, orașul depărtat vuieste de lătrături confuze, de zgomote nețarmurite, pe care le taie din cînd în cînd clopotul bisericii gheboase unde slujește „popa Ili“ cel cu dar de beție și dar de minuni...

Și nu sîntem singuri: cum sînt atîtea odăi, mama a închiriat la două familii.

Ofițerul spițer Voiculescu, mic, blond, pleșuv, cu favoritele rare, nervos, de se ceartă toată ziua cu clopotele care, în turnul lor, avînd atîta de lucru cu viii și cu morții, nu mai tac, e înșurat. Frumoasa femeie, naltă, voinică, bălaie și-a adus un piano și un glas puternic și dulce ridică în fiecare seară peste tot cuprinsul notele cîntecului în care e vorba de Carpați, de „steaua nopții care da lumină“, de un suprem adio dat munților în adîncă singurătate a pribeagului. Tirziu, stau fără ca somnul să se apropie de mine și ascult. Am nouă ani și nu e numai muzică în urechile mele. Undeva e o altă lume, care nu e nici realitate și nici slovă scrisă și acea lume mă cheamă cu un glas pe care nu-l auzisem pînă atunci niciodată.

Același simț îl am și cînd, pe prispa bucătărioarei părăsitate, ȧes cununi de flori și mă îngîn în alte cîntece, dintr-un cristalin glas copilăresc al unei fete ceva mai răsarite decît mine, care privește drept înainte, și ea, spre

astfel de noi vedenii, cu ochi mari negri, în negura serii. Profesorul Grigoriță, muntean și el, adus de pe alte plaiuri, ține altă odaie, cu soția, o doamnă înaltă, foarte oacheșă și foarte slabă, foarte tristă, și Alexandrina, cu sora ei, Aurelia, sînt fetele lor.

Dar, acumă, zăream, dincolo de casă și de școală, și alte lucruri, așa de mari, de zguduitoare întii, apoi pline de o bucurie care întrecea nevoile noastre de toate zilele, încît nici sufletele care abia încep a trăi nu se pot desface de influența lor.

V

ATINGEREA CU VIAȚA DIN AFARĂ

Astăzi, cînd și copiii cetesc ziarele, oprindu-se, e adevărat, mai mult la pagina, încălcătoare, a sporturilor, nu-și poate închipui cineva cît de puțin contact avea lumea de acum vreo cincizeci, șazezi de ani cu viața politică.

Gazeta populară nu exista, ci numai foile de partid, pe care le cumpărau oamenii din cluburi, le străbăteau cu privirea înainte de a adormi și apoi le dădeau pe dulăpio-rul de lîngă pat. Mult mai tîrziu, le-am găsit și cetit cu cîtă pasiune! — în odaia de dormit, cu vastele divane și splendida lampă grea, cu care, răsturnînd-o, era să aprind toată casa, la „moșu' Manole“. Avocat și el, era mare adorator al lui Ion Brătianu, a cărui viața a și scris-o într-un manuscris pierdut și, prin politică, dar și prin firea de pașnic om bun, doritor de prieteni și neconținut cu o „codiță“ după dînsul, a bătrînelului potolit și de berea „burcuturilor“ permanente, devenit ajutor de primar al Botoșanilor.

Ziar în casa părintească n-am văzut pînă la 1877 și, Ța să spun adevărul, nici chiar atunci, în clipa de zbu-cium, de neliniște și de îmbătător triumf după veacurile fără război. Gazeta nici nu se vindea, cred, cu numărul,

necum să se strige pe stradă, ca înghețata pe care o ducea pînă la barieră splendidul fabricant cu șorțul alb și putinica sprijinită strîmb pe cultucul-șapcă. Singur puternicul lui strigăt prelung de „înghețatoo“ mi-a rămas în ureche, doar cu și mai prelungitul strigăt pentru apă — în dialect „oos“ !, *Wasser* — al aparului evreu, cocoțat pe marginea butoiului și ciocănindu-și mecanic biata rablă cu coastele ieșite afară. Încolo, cum toți negustorii erau la tarabă și așteptau ei, în loc să-și caute mușteriu, *muștereul*, cum se zicea la noi, „cel cu gazetele“ ar fi trebuit să aibă un sălaș al lui, pe care nu mi-l aduc aminte. Poate să fi vindut și o astfel de marfă băcanii din piața cea mare lîngă biserica Ospeniei, în fruntea căroră stătea vestitul armean Măgîrdici.

O zi trecea ca alta, fără „senzații“. N-am auzit vorbind bărbați, căci „moșii“ nu apăreau în casa văduvei decît pentru vreo amenințare contra greșelilor noastre care, în ce mă privește pe mine, — fratele meu fiind mai puțin fericit, dar și cu mai multe păcate, — se terminau cu un „înțelegi“ al lui moșu' Manole, care arunca, în semn de pecetluire a destinului meu, în caz de recidivă, tabacherea răspînditoare a miresmei celui mai scump tutun de calitate întîia cu învelișul galben (al doilea era cu albastru, cel prost, cu învelișul brun-șters). Cînd veneau la cărți — și unde nu se juca !, și în salonașul nostru, cînd se deschidea masa de mahon cu postav verde și se aprindeau pe dînsa luminările de spermanțetă, fără mucări, miros, dar și fără trandafirii înflăcârați ai mucului ars — „boieri“ și „cucoane“, fetele singure neamsetecîndu-se, toți erau prea ocupați cu plesnitul bucățelelor de carton în care un naționalism romantic pusese și chipurile Domnilor și Doamnelor noastre, trecute prin cromolitografia vieneză și astfel nu se ajungea decît la oftăturile discrete ale celor ce pierdeau ori la mîrîiturile înăbușite ale ciștigătorilor ; iar eu, cu lecția mea în minte (dar acestea sînt lucruri din vremea liceului)

strecuram doar o privire în odaia pe care o îneca fumul țigărilor afecționate de ambele sexe. Iar, când erau numai femei, lângă cronică vieții de familie a altora, atinsă, mușcată sau sfișiată cu totul, se auzeau numai nesfârșitele discuții asupra rochiilor făcute, asupra celor ce se vor face ori și asupra celor ce nu se pot face. Jurnalul de modă, cu tiparul pe suptire hîrtie galbenă, se tîra pe toate mesele.

Frumoasa carte de citire a „învățătorilor asociați“, la care colaborase și Odobescu, cuprindea, desigur, dar cu atîta discreție !, și articole despre țară și despre neam, dar ele nu ne fuseseră tilcuite printr-un singur cuvînt, și astfel ele rămîneau pentru noi literă moartă, toată luarea-aminte îndreptîndu-se asupra bucăților duioase, atingînd sentimentele general umane care mijeau în sufletele noastre. Nici în clasa întâia, nici în a doua, nimic care să privească sîngele nostru și pămîntul nostru. Conștiința de noi înșine n-o puteam căpăta nici prin comparația cu cei deosebiți de noi, căci evreii umblau la școlile lor confesionale ori poate și la școli de Stat din alte cartiere decît acesta, rămas curat românesc ; ne reunea pe toți rugăciunea, care era numai de formă, la școală ca și acasă. O ortodoxie fără însuflețire, care nu trezea nimic în ființa noastră morală, care era stăpînită mai mult decît de dumnezeiasca Treime, așa de colorat înfățișată în icoane, ori de sfinți, în cinstea cărora se făceau lungile slujbe, cu obligația de a sta în picioare, neînțelegînd și nesimțînd, pînă ni se întunecau privirile în greoiul, grasul miros al lumînărilor de ceară, ci de vedeniile pe care le trezea povestea spusă pe întunec, de pe cuptor sau de pe patul din bucătărie, de femeia știută în a vrăji zmeii cumpliți, ferecați în butoaie din care-i scot proștii neprevăzători, dihăniile informe ale codrilor pustii în care numai copiii foarte cuminți pot să-și găsească drumul înapoi, dracii cu coarnele bîrligate și

coada sfredel, care sînt totdeauna pe urma noastră și al căror nume eram și noi obișnuți să-l avem neconținut pe buze, — toată această porodiță fantastică și infernală. care ne făcea să tremurăm în întunec, nu pentru că în el era ceva, ci pentru că era el însuși, marele, adîncul, fiorosul întunec.

Da, nici „sentiment religios“, dar mai ales deloc „sentiment patriotic“ și „sentiment național“. În zădar, pe părășii clasei a III-a, în care ne îngrămădeam pe puținele bănci, trăgînd cu ochiul, mai mult decît la catedra bății la palmă, la curtea, vai ! așa de uscată și de goală, din care, cînd, rareori, se deschidea o fereastră, vîntul trimetea praf și duhori de latrină, în zădar pe acel alb vid se întindea largă hartă, îngrijit lucrată în străinătate, probabil la Viena, a *Daciei* lui Treboniu Laurian [...]. Ea nu-mi zicea mai mult decît Botoșanii, „numiți așa după Batus-Han, Hanul Tatarilor, care l-a distrus“ și însemna doar, pentru un viitor tot mai plin de învățătură, tot mai greu și mai apăsător, asemenea cu piatra de moară ori cu stîncă pe care, cînd aveam fierbințele de gîlci, o simțeam cu neputință de mestecat între fălcile înțepenite, încă un număr de nume proprii care trebuie neapărat reținute. Dumnezeu singur știe pentru ce.

Așa, zile goale, un fel de bătrîneță școlară precoce aruncată asupra avîntului, acum definitiv zdrobit, al copilăriei mele. Asupra acestei copilării mai ales, căci ceilalți știau să scape din cînd în cînd din temnița înăbușitoare, „umblînd fugari“, „bătînd mingea“ pe „țolocă“, între nuci, răpede curățîți de rod, ori mergînd să se desfăteze în apele tulburi ale „iazului lui Vasiliu“, de unde, din cînd în cînd, se afla că s-a înecat cite unul, pedeapsă meritată din partea cumplitului zeu al învățămîntului primar „gratuit și obligatoriu“.

Istoria românilor din clasa a patra ne dădea chipuri și povești. Atîta. Sentimentul nu era sugerat de o minte dibace unită cu o inimă în adevăr iubitoare.

Și totuși noi trecuserăm printr-un război și „repur-taserăm o victorie“, deveniserăm „independenți“...

Viața singură mă pusese în fața acestor realități nouă. De două, de trei ori avusesem senzația netedă, înfiptă adînc în minte, de să se păstreze și pînă astăzi, a lucrului neobișnuit care sta să se petreacă ori care își începuse, își isprăvisse rosturi pe care nu mi le puteam închipui cu atîta trudă, suferință și cumplită vărsare de sînge.

Pe harabalele lungi cît răbdarea săracului, treceau oa-meni de la țară, dintr-o lume pînă atunci cunoscută numai prin vierul care ne aducea daruri de la rude ori prin calicii rătăciți pe străzile orașului, zdrențe mai mult decît oameni, cîntîndu-și cererea și mormăindu-și satisfăcutul „bogdaproste“, cînd nu li se zicea simplu și scurt : „să vii altă dată moșule“ sau „femeie“. Pe cămașa lor albă nu erau semne de uniformă, dar capela dorobanțului ne arăta că ei merg la oaste : nu la obișnuita oaste din curtea cazărmilor, ci la altceva, la un misterios lucru de departe. Oastea era puțină și chemare supt steag culegea numai ici și colo militari activi, dintre care nici unul n-avea vreo legătură cu noi.

Am știut pe urmă în ce triste împrejurări, lipsite de spiritul necesar, indispensabil, am început acest război, care era pentru noi și o strașnică încercare, plină de atîta risc, la un popor care de mult nu-și pusese viața în primejdie pentru un scop mai înalt. De atunci, nu-mi aduc aminte de nici o manifestație în legătură cu acest lucru crud care se petrecea pe atît de depărtatele cîmpii ale Bulgariei. Ținta, de o natură politică așa de abstractă, n-o puteam vedea, iar pornirea contra „inamicului“ nu putea să existe : pînă la trecerea mea în jos la București, nu cunoșteam alt turc decît pe acela, așa de nelămurit, legat de un trecut despre care ni se spunea că s-a isprăvit de mult, din cronicile de acasă și din cărțile de școală.

Armata noastră n-am văzut-o ; n-o văzusem nici-odată. Marșurile ei nu se desfășurau prin cotloanele

modestei noastre locuințe, iar drumurile mele erau bine hotărâte și foarte scurte. Dar împrejurările m-au făcut să văd oastea cea mai străină, venită ca să dea lupta de câpetenie, la care se alătura, pentru alte scopuri, și lupta noastră, mai târzie.

Nevoia de a economisi asupra mizerabilei pensii de milă ne făcea să cutreierăm rudele cari, bineînțeles, ne poșteau foarte puțin — și de câte ori am simțit-o, din privirea care se oprea, aspră, asupra bucății de hrană care ne revenea, din lipsa de orice interes pentru noi, ba, mai târziu, târziu de tot, când toată mindria tinărului se formase în mine, când mă stăpîneau gînduri înalte, din impunerea unor acte pe care conștiința mea nu le putea primi astfel, din insultă și din amenințarea cu loviturile ! O, teribilul sentiment de a te simți miluit și de a nu putea să scapi din lumea care se uită la tine cu silă sau cu o compătimire care doare și mai rău !

Și eu am „mîncat pînea altuia“ și „am suit scările casei străine“. Mama avea frați cari trăiau, fără a fi bogați, ba măcar cu totul asigurați de veniturile lor, totuși în împrejurări înlesnite, îngăduindu-și chiar a cheltui mai larg pentru aplecările și plăcerile lor. Erau mai simțitori și mai în măsură de a ajuta decît frații tatălui, dintre care numai „moșul Manole“ primea cu plăcere, în casa lui așa de dezordonată, de pe urma lîncedei vieți vegetative a frumoasei și cochetei lui soții, pe cei doi nepoți, botezați de dinsul „Bandraburcă“ și „Papăfus“, după nu știu ce mitologie personală : o singură dată am văzut la noi, jenat de sărăcia pe care o găsea și îngrijorat de ajutorul ce i s-ar fi putut cere, pe al doilea frate mai mare al tatei, „moșul Go“, adevărat Georges, avocat, efort la Sfîntul Spiridon, om mîndru, a cărui plimbare boierească pe Strada Lăpușneanu era un eveniment, mai ales pentru el însuși. Iar, cît despre bietul „moșu' Iacob“, fost cadet în vechea armată, plecat de acolo după conflictul cu un ofițer pentru o femeie și pe urmă impro-

vizat picher, bun om bolnav, care se chinăia de conștiința ofitei rozînd dintr-însul, o dată numai l-am văzut, burlac, negricios, cu mustățile mari și ochii focosi, căutînd o așezare în Botoșani, unde apoi de atîtea ori am fost întîmpinați cu înțelegere și iubire de largul suflet omenesc, lipsit de mîngierea copiilor, a soției sale, frumoasa „tața Aspasia“, fată crescută la Școala Centrală din Iași în vremile ei bune, a unui bulgar, trecut apoi ca vameș în țara lui liberată, Gheorghiev (pentru români : Gheorghiu), și a unei Livezence de neam bun.

În ce privește pe acei frați ai mamei, cel mai mic din doi, Manole, purtînd numele bizantin, ieșit mai mult din instinctul decît din cunoștințele tatălui ascuns la țară, cu soția lui țerancă, pe care o dată l-am văzut, aplecat de spate, pistruiat, cu ochii mărunți, înăcriți, era avocat la Roman și ziarist. Biet ziarism de provincie, la care se cere abonamentul pe la ușile oamenilor — și mi-a rămas în minte trimiterea neconținută, ca să se întoarcă adesea cu buzunarele tot goale, a „secretarului de redacție“, Iacob Riven. Despărțit de mult de o „femeie“ de o mare frumuseță, pentru greșelile ei, pe care le-a continuat pînă la o sfîntă ispășire ca pedagogă la Școala Centrală din București, ca și pentru ale lui, pe care le-am aflat și pe acelea, năpădit de o obezitate care-i îndoia urechile și-l făcea așa de greoi încît îi era un chin și dusul la tribunal, de care se mutase alături chiar, al doilea „moșu' Manole“, iubitor pentru sora sa, iertător pentru pretențiile noastre de mai tîrziu, o ducea foarte greu. Ne-a trebuit timp ca s-o înțelegem noi și nu cred s-o fi înțeles vreodată fiul, Cezar, frumos băiat, splendid ofițer de artilerie, așa de bine înșurat, care a isprăvit mai tîrziu, părăsit pornirilor sale neorînduite, în cele mai triste și mai părăsite împrejurări.

Am cunoscut mai tîrziu pe alt „moș“, la Negreștii lui din județul Vasluiului, unde era avocat cu clientelă,

ajungând primar de mai multe ori, odată cu regimul liberal și cu șeful său. Neron Lupașcu și, pe lângă aceasta, om de energie vitează, de spirit întreprinzător, de mare putere de stăpânire, care-l făcea iubit de femei, temut de bărbați, — pînă la hoții cari, pătrunzînd prin săpături supt gard, peste șirul de teribili cîni păzitori, cu venerabilul Leiba în frunte, pînă la ușa odăii de culcare, neîncuiată ca de obicei, se opriră îngroziiți cînd nedeschizîndu-se deodată, și-au închipuit vă vor vedea în fața lor statura impunătoare, mîndra față rotundă, străbătătorii ochi deasupra mustăților grecești încîrligate și vor auzi formidabilul glas de comandă —, am cunoscut mai tîrziu pe fratele mai mare al mamei, „moșu“ Costachi“, la ale cărui întîmplătoare strîmtorări zic, cînd griul nu se vindea bine, am contribuit din destul și noi, fără ca ingerescul optimism al mamei s-o fi simțit vreodată.

Dar deocamdată, în acel an de război, 1877, culcușul trecător, pentru a nu face cheltuială, ni-l aflasem aiurea, într-o casă plină de vechi miresme boierești patriarhale și de acre socoteli contemporane : casa care se chema că este încă a fostului postelnic, președinte de tribunal, traducător de cod comercial, cronicar întîrziat al Moldovei sale iubite, dar cu grijă literară și pentru cartea de rugăciuni și pentru acatiste, Manolachi Drăghici.

Nu știu de cînd datează cea dintîi icoană a Iașului, pe care aș crede-o puțin mai tîrzie. Din ea îmi rămîn două lucruri : luciul asfaltului pe care pocănesc copitele cailor de la birje, neavînd, ca acelea de un cal din Botoșani, țărănescul jug rusesc deasupra animalului, care ar părea aici de o altă rasă decît bunele noastre mîrțoage deprinse a frămînta „glodul“, și apoi puternica lumină a străzilor centrale, așa de deosebită de fumuria rază tulbure din „finarele“ de la noi, terminate deasupra cu paranteza în-

înlipă a tinichelei ruginite. Văd iarăși o întâie adăpostire în marginea vechii Curți domnești, atunci arsă și pustie ; cazarmile bătrîne sînt încă în picioare și noi stăm pe undeva pe acolo, la buna soră a tatei, Zinca, măritată cu ofițerul de administrație Ioanidi, bun de mîncare, de vorbă, de glumă și darnic găzduitor. Altă dată, în marginea Bahluiului, tot la Ioanidi și la „tața Zinca“, în casele cele mici ale Tăculeștilor, pașnici moșnegi, a căror fată, mîndra solemnă, blajina „tața Mari“, e soția lui „moșu' Go“. Acolo mă cheamă din trecut, afară de o tragedie casnică la vecini cu o aruncare feminină în fîntînă, din fericire fără urmări, gaita cu penele albastre-sure care latră ca un cîine, scîrțile ca un ferăstrău și vorbește ca oamenii, și biblioteca lui „moșu' Ioanidi“ care și-o cataloghează înaintea mea dăruindu-mi mărinimos niște poezii editate de Petrini, acela care a fost clientul tatălui meu și i-a dat atîtea din cărțile sale. Ba încă o dată, pe șesul Bahluiului, pentru plăcerea noastră, un zmeu balaur zboară, pe care l-a făcut „moșul“ cu mijloacele superioare ale vîrstei sale, ca să deprindem încă un meșteșug.

Dar atunci, la 1877, îmi aduc aminte, la bătrînul, foarte bătrînul Postelnic, în Păcurari, o casă largă cu geamlîc în fața și, jos, cu un fel de girlici întrebuițat ca sufragerie, și ca odaie de dormit pentru oaspeții mărunți, care erau lăsați în sama unei enorme populații de nesățioase ploșnițe, a căror cunoștință mai de aproape am făcut-o mai tîrziu, într-o a doua ședere, pe care n-o pot așeza cronologic. Bătrînul avea iatacul său inaccesibil, cu icoane invizibile, cu candelă care licăreau după geamuri și cu o întregă colecție, completată cu îngrijire, de cîte ori se știrbea, a unei ceramice cu o întrebuițare foarte particulară. De acolo răsărea în salon, unde-l aștepta vastul fotoliu îmbrăcat cu piele, lîngă fereasta pe al cărei prichici, alături cu ochelarii, erau, cînd Lamartine, cu care-și îmbălsămase tinerețea, cînd atît de modernele, de revoluționarele *Convorbiri li-*

terare. Dinții căzuseră, limba se împleticea puțin, se apropiau de pacea veșnicei închideri ochii obosiți supt ochelari ; urechile încetaseră de mult sarcina de a-l pune în atingere cu lumea din afară. Dar părul alb, barba creată, rotundă, lungul halat de tăietură arhaică făceau din acela care așa de greu se putea face înțeles o venerabilă înfățișare răzleață, rămasă dintr-o întreagă societate dispărută, afară doar de tot așa de bătrînul său amic Ghica Chefal, cu care, în anume rarisime zile, ambii în haine de pielea dracului, sure cu puchiței albi, ieșeau pentru o plimbare la Copou, care, cu pașii lor mărunți, împiedecați, putea să ție cu ceasurile. Dar vremea cînd, prins din fugă, deveneam pentru cîteva momente lectorul fratelui bunicii mele, de ațiția zeci de ani răposată și mie necunoscută, e încă departe.

Dar e sigur că în acea casă din Păcurari, unde porunceea de fapt — și cît de aspru ! — soțul, funcționar la „starea civilă“, al fiicei postelnicului, femeie fără însușiri fizice, tîrziu și greu măritată, un Mircea, dintr-o familie de boiernași de la Tîrgul Frumos, am fost întii atunci, la 1877.

Din dosul geamlîcului priveam șesul Bahluiului, pe care treceau vagoanele de marfă de unde răsăreau ca o perie deasă baionetele soldaților țarului.

Pe acești soldați i-am văzut pe urmă, cu ocazia celui dintîi drum la „moșu' Manole“ din Roman. În vagonul de clasa a doua, căci nimic nu ne-a putut desface din amintirea a ce fusesem, a ceea ce ne cerea numele și legăturile noastre, în fața mamei stă un ofițer superior între două vrîste, cu barba în două părți ca a împărătescului său stăpîn. Are nevastă —și vorbește duios de casă — și are și copii rămași acolo, acasă, cu dînsa. De dorul și în dragul lor, el ne împarte mărunta monedă rusească de argint, al cărei nume îl aud încă în urechi : *malenchi*. Apoi, în lungul drumului, la stațiile unde portarul sunînd din clopot strigă numele stîlcit cu indicații

nemțești, flăcăii bălani, roșii și grași se răped să taie cu spăngile harbujii cu care li se mai ostoaie setea.

Apoi, într-o zi, un strigăt de bucurie al mamei : „S-a luat Plevna !“

Pe cei cari au luat-o, cu așa de puțină deprindere și pregătire, cu un așa de mărinimos sacrificiu al tinereții lor, i-am cunoscut pe urmă de aproape : un ofițer și un soldat.

În cerdacul de fier al caselor lui Vasile Pîrgaru stă într-un jeț, cu cîrjile pe care le va purta apoi supțioară cu anii, îngrijit cu o nesfîrșită iubire de femeiușca mărunță, slabă, cu imenșii ochi calzi, căpitanul rănit Dimitrescu ; doi copii se zbenguie lîngă tatăl scăpat ca prin minune de la moarte : Romul și Ema, el un băiețaș blond, neastîmpărat ; ea, icoana însăși a mamei sale. Zile întregi, nemișcat, ofițerul privește în zarea unde-i mijesc poate încă scenele de sînge de unde a venit. Mai tîrziu, cînd cu greu își poate mișca din loc piciorul străbătut de glonț, el povestește ziua de zbucium sălbatec, lovitura pe care a simțit-o numai ca o izbire surdă, ceasurile de torturată așteptare însetată în valea sămănată de morți.

Servitoarea noastră, bălaia Lisaveta, are și ea lîngă dînsa un luptător al războiului care abia s-a isprăvit. Uneori uriașul țeran e în odaia învățaturii noastre și ne povestește, simplu, ca și cum n-ar fi vorba de dînsul și de o clipă ca aceea, de asalturile de la Grivița, de obrazul rătezat de schijă, de noroiul moale cu care ai noștri își acopereau din goană rănile — și tot nu mureau.

Undeva, în nesfîrșite depărtări, mijeste o lume înclăștă în trînte sălbatice, în care baionetele împung și pumnii lovesc, gurile, în înclăștări supreme, mușcă în carnea de om...

Acești doi profesori cu carneă sfîrtecată fac mai multă geografie și spun mai multă istorie decît toți dascălii de la școală împreună.

Din partea ei, școala, devenită patriotică numai în această formă, serbează. În piața cea mare, unde de obicei lipovencele grase vînd sîmburi de floarea-soarelui și de bostan sau umplu aceeași linguriță, ștearsă pe șortul roșu, cu înghețata de lămîie (*alămîie* la noi) sau de vanilie, pe cînd precupețele sporovăiesc lingă ulcele și grămăjoarele de „verdețuri” din grădinile lor, s-au aprins butoaie cu smoală și, înaintea lor, pe cînd undeva se petrece desigur o paradă pe care n-o vedem, noi, copiii, cîntăm. Cum cîntăm, numai Dumnezeu știe — din partea mea, cînd fenomenul acestei producții muzicale se prezintă de mama în salonul lui „Madame Văscu”, mi se dau toate bomboanele din casă numai să tac! —, dar cîntăm din răspuțeri „Fiii României, toți voinici de frunte, șoimi de prin Carpaați, șoimi de prin Carpați”. Poezia lui Alecsandri, cu *Sergentul* și *Peneș Curcanul*, va veni pe urmă numai, în primii ani de liceu, cînd ochii noștri se deschideau mai largi la lucruri pînă atuncea neștiute.

Iar pe străzile pașnicilor Botoșani, de-a lungul artelor evreiești pline de zgomot, de „harbătul” micului comerț, prin fața caselor boierești, de o așa de îngrijită ținută, treceau strașnicii ostași de imitație și de contrabandă ai gărziilor civile, fiecare cu centironul negru în jurul hainei de toate zilele și în cap cu pălării de tot felul, dar purtînd pe umăr cu mîndrie puștile ieșite din uz, pe cînd muzica țigănului Balica, purtînd un așa de mare nume boieresc, o barbă corespunzătoare și o formidabilă căciulă de grenadir, sună din toate alămurile sale și cutare avocat sau funcționar ridică în soare o strălucitoare sabie neascuțită.

Seara, într-una din casele noastre, răpede schimbate, sună prelung duioasele accente ale rugăciunii și, la o mare paradă, la care am apărut, trimiși de mama, dar răpede înapoiți acasă de „moșu’ Go”, în uniformă cu fire-

turi de aur și cu două decorații pe piept, generalul Călinescu, „eroul de la Costangalia“, cu alba bărbuță napoleoniană, își trece în revistă voinicii.

Din patriarhalismul ei vechi, a cărui fantomă se stinge în casa din Păcurari, această societate de provincie românească se trezea la încântarea încrezută, neștiutoare de primejdii, a romantismului „independenței“ și „victoriei“.

VI

LICEUL

Dacă trecerea de la libera viață de copil la îngustarea băncii de școală primară era o cumplită schimbare de orizont, un nor gros, tăind vederea fundului albastru al zărilor neprihănite, o și mai mare prefacere trebuia să intervie în momentul când am pășit pragul liceului.

De fapt acesta ar trebui, cu profesorii săi multipli, fiecare avînd altă înfățișare, alte obiceiuri și alte metode, într-un caleidoscop uman cu care nu se poate învăța cineva dintr-o dată, să aibă un caracter deosebit, vizibil mai înalt și cu adevărat mai impresionant decît cea școală începătoare prin care n-ar trebui să se iasă din deprinderile de acasă. Mai mulți profesori cari predau aceeași materie în mai multe clase și cari au în sama lor sute de elevi nu pot să ție față de aceștia atitudinea pe care un profesor părinte o poate păstra față de micul grup încredințat îngrijirilor sale, dincolo. La liceu — căci pe atunci termenul de gimnaziu, reprezentînd prin orașe mai mici un liceu incomplet, era puțin cunoscut —, materia capătă o individualitate, ea se deosebește, se precizează, pe cînd în clasele elementare toate materiile se amestecă, se confundă și se pot armoniza în singură ființă,

pricepută sau nepricepută, simpatică sau antipatică, a unicului profesor, a „domnului“. Dacă în această școală nu strică o foarte bună înțelegere între profesorii de clasă, care nu trebuie să facă a se zgudui revoluționar sufletul copiilor când trec de la unul la altul, sarcina directorului fiind din această cauză așa de mare și așa de grea, în școala secundară fiecare dintre profesori, în cea mai perfectă frăție de suflet cu colegii, trebuie să știe și ce se petrece la fiecare dintre aceștia, iar „dirigintele“ să nu fie un simplu suprapedagog, chemat când se petrece un scandal și când sînt de pedepsit vinovați, ci acela care, armonizînd lecțiile în atîtea domenii, să îndrepte învățămîntul către acea cultură generală care pe această treaptă de învățămînt e singura de avut în vedere.

Pentru a căpăta bursa dădusem un examen, la care venisem supt influența răspunsurilor proaste date la examinarea acasă de profesorul Grigoriță. El nu mă lămurise unde și pentru ce mă duc. Totuși, poate că instinctiv îmi voi fi dat samă de ce mă așteaptă, cu toată marea mea dezorientare, în care intra poate și puțină frică, dar desigur nici o mîndrie și nici o iubire, cînd am intrat în prima clasă a liceului botoșănean, care pe atunci nu cred că se chema încă după numele celui hirsut, aspru, „roman“, profesor și scriitor, istoric, filolog pentru afirmarea nației care a fost Treboniu Laurian, despre care însă în atîția ani de studii nimeni nu ne va vorbi ca despre un model și nici chipul lui dominator nu va răsarî pe pînză sau în marmură și bronz înaintea noastră.

Întîi, ce nepotrivită casa în care era să sorbim de acuma înainte din izvorul unor cunoștinți mai înalte : veche locuință boierească lîngă biserica Sfîntul Gheorghe, fundație a lui Ștefan cel Mare, încă nerăzăluită de Comisia monumentelor istorice și mai impunătoare în tenacitatea groasă pe care vremea aruncase mari umbre negre, biserică în care profesorul de religie, frate de episcop și figură fină, blondă, ca a lui Ștefan însuși, în chipul de

imaginație creat de Asachi, părintele Moisiu, nu ne-a dus o singură dată pentru a ne vorbi de Dumnezeuul tuturor, de Hristos cel bun și de domnul marii noastre glorii trecute. Această construcție, în vechiul stil frumos, dar potrivită numai pentru viața și activitatea unei singure familii bogate, trebuie să fi aparținut unei familii armenesti. Căci armenii, cu excepția casei d-rului Ștefanovici, gospodărită după tradiții bucovinene, erau în tot lungul acestei străzi. De la băcanul cu coarnele de mare, pe lângă negustorul de ghiuden, tărcat și îndesat de la „Ghereta verde” și pînă la casa din fața liceului a unei respectabile familii armenesti, cu lung trecut la noi și, pe urmă, în față, cu un întreg cartier locuit de aceiași oaspeți, armenimea se întindea pînă departe. Pe cînd, înainte de strada perpendiculară a școlii noastre, care ducea spre centru, cu întortocherea dublă de la librăria lui Ivașcu, dintr-o formidabilă clădire cu temelie proastă, *skyscraper*, pentru ochii noștri deprinși cu zidiri modeste, în dreapta bisericii și în fața ei se mai întîlneau locuinți armenesti răzlețe sau șiruri întregi : la Grigore Goilav, a cărui casă, totdeauna închisă și tăcută, era un model de gospodărie occidentală — și o a doua stradă a acelorăși armeni pornea de la dînsul —, ori la alți Goilavi, cu legături austriece în aceeași Bucovină, de unde va răsări colegul nostru nalt, blond, cu ochii albaștri, Goilav Gustav, merit să fie apoi un elegant ofițer de cavalerie.

Liceul, cu o urîtă firmă mare la poartă, cuprindea, cu o „sală” la mijloc, în stînga o mai vastă clasă întîia, o clasă a doua îngustă — căci numărul școlarilor descresștea răpede — la spatele ei avînd în față cancelaria și undeva în dreapta clasele superioare, prin chichinețe ca pentru o școală care scotea, la sfîrșitul atîtor osteneli, în cea mai mare parte cu totul, zădarnice, doar doi, trei absolvenți din clasa a VII-a. Cîm frecvența era încă destul de mare în cele din urmă două clase ale cursului inferior, ele fuseseră exilate în fosta bucătărie, compusă

din două odăi, dintre care una păstra un dulap în părete la spatele tablei exercițiilor noastre, dulap căruia se va vedea ce destinație i-a dat ștrengăria noastră din clasa a IV-a.

O curte mică, pavată, în care nu era rost de stat; în fund, neapărata livadă de pomi, deasupra căreia, ca niște uriașe spînzurători cu funiile atîrnînd erau aparatele de gimnastică, pregătite ca pentru acrobați, acrobați veritabili de speța miss Vandei cu tricoul verde, pe care o văzusem în anii copilăriei ținînd în dinți pe partenerul ei, înainte ca prin cercul Sidoli să fim inițiați, cu bileț, sau, pentru copiii necrescuți, prin spărturile pînzei, la elegantele prestații ale familiei Sidoli: bătrînul, important ca un șef de stat în exercițiul funcțiunii, Cezar, rubicond și zîmbitor, melancolicul lui frate, Franz, Teresa Strackay, fata cea mare a familiei, încordînd un trup bine nutrit, iar îngereasca Medee bălaie, mezina, atrăgînd după dînsa tot stolul suspinătorilor între doisprezece și cincizeci de ani. Cu o sfîntă groază era să privim noi, neputincioși, crescuți în recea religie a cărții, care face timid și stîngaci, pe tovarășii ieșiți din fundul zdravenelor mahalale cari se aruncau la trapeze, de pe unul pe altul, prin formidabile salturi în gol, întru nimic mai prejos de ce făceau, acolo, la cercul rîvnirilor noastre, artiști în toată forma. Jos, mic, rece, sever, profesorul Radu contempla fără să-și arate satisfacția, dresor emerit, folosul evident al ostenelilor sale.

Cea dintîi cunoaștere a profesorilor a fost confuză. Nu-i puteam măcar deosebi: mult timp stam nedumerit înaintea celor doi purtători de bărbi care erau G. Costin Velea și Ionescu. M-am deprins mai răpede cu profesorul de științi naturale, Săvinescu, fiu de preot ieșean, ajuns la catedră în momentul cînd își termina clasele secundare, fire de autoritate, al cărui glas, întovărășit și de unele manifestații mai drastice, în care piciorul nervos avea un rol, umplea de zgomot culoarele înguste ale închisorii noastre.

În fața unei mase școlare în care se întâlneau vlăstarele tuturor profesorilor din oraș, cu un număr de solizi fii de țerani din împrejurimi, vrîstele fiind și acum destul de amestecate, pînă la frumosul, voinicul adolescent Iacovache, pe care boala de piept era totuși să-l smulgă din mijlocul nostru, profesorii și-au făcut apariția. Una cu totul nepregătită, noi neștiind nimic despre dinșii, ei neștiind nimic despre noi, fără să aibă măcar o fișă de proveniență și de studii : profesorul, abstract, pe catedra lui, elevii, abstracti, pe băncile scrijelate de alte generații, trecute cu un folos relativ prin aceleași vechi metode ; îndeplinirea funcției plătite de o parte, sila impusă de cealaltă, cu urmări care, firește, nu sînt grele de gîcit.

Îi văd încă așa cum erau atunci. De la cei mai bătrîni la cei mai tineri, cuconul Costachi Severin, care abia ieri și-a încheiat ca foarte bătrîn pensionar rostul pe pămînt : un gospodar gras și gros, puțin bărbos, cu bunii ochi albaștri, aplecați spre somn cînd elevul știa prea bine lecția învățată pe de rost ; profesor de latină pînă atunci ; el luase acum istoria, și obrăznicile capitulau înaintea acestei bunăvoinți somnoroase, incapabilă de a porunci și de a pedepsi, dar contra căreia, în dușmănia cumplită și jocul de-a pînda și de-a lovitura dintre stăpînitori și stăpîniți, nimenea nu se gîndea la un atac, notele fiind pe lîngă acestea așa de pîrintește distribuite.

Latina trecuse acum asupra profesorului Tokarski. Interesantă figură de revoluționar, de refugiat polon, care avea în urmă un întreg trecut insondabil, cu petreceri în Egipt, cu experiența multor ocupații, spirit enciclopedic, în stare a examina cu tot atîta competență la latina sa, la franceză, unde a funcționat în clasa a IV-a după dispariția profesorului francez, dar și la fizică și chimie, și o legendă de profesie medicală fiind legată de taina lui. Suflet adînc și foarte simțitor, de o bunătate fără margini, de o dreptate care nu admitea favorizarea, dealtfel puțin obișnuită, și pri-

gonirea, mai deasă, el se ofilea tăcut, închizîndu-și misterul în mijlocul unei societăți în care, poloni, ca Merjvinskii, ca Trembicki, nu lipseau, dar care n-aveau față de dinsul o înțelegere, lăsîndu-l să-și cîștige pînea cu lecții date pînă tîrziu noaptea, prin noroaie ; [...] soția lui, o nepoată a lui V. A. Urechia, rotundă ca o brînză de Olanda și roșie ca acoperișul ei, purtînd pe capul, de o frumuseță de mult stînsă, o vizibilă perucă, întrebuița pe acest om de o mare valoare ca pe animalul care trebuie să tragă, pînă va rămînea jos, la carul îndestulărilor casnice. Și se vorbea de stăpînirea în casa lui a colegului tînăr de la matematici, de mîncările amestecate, turnate una peste alta, care-l așteptau la obosita întoarcere acasă, în care mai găsea și zburdăciunea elevilor ținuți în gazdă, așa încît, din supunerea lui la o soartă așa de grea se desfăcea numai tînguirea mucenicii așteptate : „Müsü Ionescu, müsü Ionescu“, sau „Mijivinski, Mijivinski“... Lui „domnu' Tokarski“ nu i se făceau obrăznicii mari, copiii înțelegînd mai mult, din instinct, decît oamenii maturi : doar în clasa a IV-a, gazda obrăznicilor, cînd copiii nu mai sînt copii ca să asculte și nu sînt nici adolescenți cu cunoștința răspunderii lor morale și cu grija viitorului în viață, se punea puțină cretă în saltarul unde obositul profesor își așeza lungă barbă sură, sau supt catedra răsunătoare anume bombițe de plumb pe care le manevrau în momente mai solemne sforicele ce se strecurau după cuie bine plasate și ascunse de-a lungul pereților și cînd, răsturnîndu-se pentru cercetare lada profesorală, mecanismul miciei răutăți ieșea la iveală, același glas de supunere la toate nedreptățile se auzea fără ca din blinzii ochi negri, deasupra cărora se lăsa aripa sură a suviței revoluționare să iasă un fulger de minie : „Bombaluit-ați d-voastră pînă acum, bombalui-vom și noi la examen.“ Sau, în sfîrșit, la lovituri mari apăsate cu creta răsăreau de pe polițele din perețele clasei găinile pe care cu greutate le instalaserăm acolo.

Dar aceste apucături față de dascălul care nu strigase niciodată la nimeni, care nu pusese în genunchi în fața catedrei, care nu lovise, care, cu atîta delicatețe în suflet și cu atîta suferință în viață, nu era în stare să jignească pe nimeni, erau o moștenire din ceea ce generații întregi, de o rară cruzime față de cellalt străin, care însă pe departe n-avea însușirile alese ale omului de mare cultură Tokarski, se credeau datorare să facă față de profesorul de franceză, „domnu’ Mateiu“.

Mettey, emigrat din vremea lui Cuza-Vodă, în epoca eroică a liceului, cînd se puteau organiza rezistențe ca aceea contra ciudatului ministru de Instrucție, generalul Tell, căruia i se prezentase ca protestare demisia tuturor profesorilor, era un francez din Nord, care zicea „septante“ și „nonante“, un pribeag fără studii deosebite și fără nimic din ceea ce se desface dintr-o anume înălțime a culturii în adevăr umane ; sînt sigur că acela care într-un moment de supremă desperare ne spunea în chinuitul său jargon : „Dechit profesor la asemeni buet, mai bin’ pastor la porc“, era un om fundamental bun, că se găsea bine în țara adopțării sale, unde-și măritase fata după un avocat român, că el ar fi dorit ca din lecțiile sale să iasă cît mai mult profit, spiritul de datorie și de onestitate al rasei sale neputîndu-i fi străin. Dar apucăturile pionului francez, ale inexorabilului pedagog formalist îi rămăseseră, și vrista înaintată, suferința bolii care-l făcea să răsufle greu, cu neexplicabila pană de gîscă în colțul gurii chinuite de astmă, întăriseră încă aceste dispoziții care duceau în chiar Franța lui la dureri ca acelea pe care Champfleury le-a descris în *Suferințele profesorului Delteil* și pe care le află și în amintirile din *L’armoire aux souvenirs* ale poetului Jacques Normand ¹⁴, cu pocnitorile pe treptele catedrei și cu scaunul ei uns cu clei. Metoda lui era cu totul învechită și era greu să faci pe flăcăul de la sate, care de aceea stătea adeseori în genunchi, să deosebească între *ba-guet-te* și

românescul *bagă-te* de acasă. Când rezistența minții sau dispoziției elevului îi stătea în față, omulețul gros, cu figura rotundă și ochii supt ochelari ca ai lui Gorceacov, se supăra și începea lupta care, se spunea, dusesse odinioară până la lovirea profesorului. Epitetele zburau de zor, începînd cu *bourrique*, care, înțeles de chinitori ca *buric*, i se striga de cei de afară prin ușa răpede deschisă și închisă; minile mici, grase se întindeau peste catedră ca să apuce de păr pe ingenucheați și uneori trupul bondoc lua cu asalt băncile ca să scuipe pe acela care făcuse cel mai mare păcat. Iar „inimicii“ făceau muzică în bănci din instrumente nevăzute, a căror căutare putea să ocupe fără rezultat o oară întreagă, sau, stînd cumiți în genunchi supt privirea pînditoare a profesorului, îi trimeteau cu oglinda drept pe virful nasului o pată de arzătoare lumină. Dar cu toții cei cari l-au chinuit au trebuit să aibă o simțire de remușcare cînd, ceva mai tîrziu, am dus pe „domnu’ Me-teiu“ la cimitirul catolic, unde țerna era tot țernă românească pe care, punctual pînă la istovirea puterilor sale, el o călcase, pentru a-și îndeplini la școală obligații atît de rău răsplătite.

O tragedie e cuprinsă în viața profesorului de română, G. Gr. Băleanu, o tragedie cu afunduri obscure și respingătoare. Plecase de undeva din Bucovina, unde ajunsese, ardelean de origine, prin împrejurări neștiute, și trăia în Botoșani, ascuns, fără prieteni, servit numai de un băiat de la țară, coleg al nostru, nalt, slab, galben, bolnăvicios la înfățișare. Pentru motive care nu se puteau spune a plecat mai tîrziu, mult după ce mă strămutasem aiurea, și de aici din Botoșani, și într-un tîrziu, am auzit de o moarte misterioasă, cînd se scălda în Siret, la țară, unde dădea instrucție copiilor unui moșier. Dar ce om de energie și ce om de înțelegere! Între profesorii pe care i-am găsit la intrarea în liceu, el reprezenta autenticul produs al satelor de unde venea. Nu era numai dascălul care avea interes pentru elevii săi, care făcea tot ce era cu putință ca să-i învețe, nu

numai a scrie, cu o ortografie oarecum proprie, pe care a expus-o în *Convorbiri literare* — singurul dintre învățătorii noștri al cărui nume a apărut în vreo revistă —, călăuzul care mi-a vădit existența unei literaturi românești alta decît a cărților de școală, nu numai că era un gospodar, care-și va ridica, după datina strămoșilor țerani, în singurătatea sa, o casă chiar lângă liceul cel nou, de care va fi vorba pe urmă, dar el avea o credință, și credința aceea și-o manifesta, hotărît, necruțător, brutal, oricînd și înaintea oricui. Avea scîrbă de „coconașul“ care, în puterea situației sociale a familiei, înțelegea a fi tratat altfel decît ceilalți și, la apariția alintatului de acasă care venise tirziu, glasul lui de batjocură, întovărășit de risetele clasei, se auzea tăios : „A, coconașelul ! Ți-au dat cafea cu lapte ? Ei ? Cafea cu lapte...“ Și figura de Heliade Rădulescu cu părul sur, uns, lăsat strașină, se lărgea într-un zîmbet larg, răutăcios, supt mustățile tunse ca la moșnegii din satul lui și din ochii spălăciți ieșea o scînteie de batjocură, pentru ca apoi un scuipat printre dinți să puncteze observația. Era în același timp un ireductibil naționalist * pe o vreme cînd în localitate, afară de rarissime exhibiții școlare, din ce în ce mai părăsite, naționalismul se manifesta doar prin poeziile lui Scipione Bădescu, largă figură ardelinească, străbătută de mustața cu sfîrc, care, înfășurat în cravată înfioată, părea că e gata oricînd să declame, după o petrecere cu vin bun, versurile înflăcărate ale primei sale tinereți. Acasă, trăgeam la mașina de înmulțit, din însărcinarea lui Băleanu, *Panegiricul lui Ștefan cel Mare*, pe care, primă încercare de comerț, îl vindeam colegilor.

Băleanu nu era naționalist așa, ci credința lui, ascunsă, adîncă, gata de fapta pe care împrejurările nu i-o îngăduiau, se rostea la întîmplări numai, abrupt, ca o izbucnire fără a doua zi. Odată am fost marturi, noi, din întîia clasă,

* Iorga dă cuvîntului „naționalism“ un sens larg : tot ce derivă de la *național*. (N. ed.).

la apariția propagandistului antisemit și ultranaționalist, Polihroniade ori, cum se scria el Polychroniade.

Răsărise la Botoșani ca să agite doctrina lui, din când în când servită prin foaia *Deșteptarea*, pe care multă vreme am primit-o gratuit, mama ajungând a-l cunoaște la Argenti, considerat ca șef al antisemiților locali. Văd încă seara luminată de scînteierile de aur roșu ale venețianei Teresa : Polihroniade, încă tînăr, rotunjour la față, puțintel bărbos, cu ochii unui om căruia nu-i displace viața, cetea poeziile sale, între care, în primul rînd, aceea închinată stăpînului casei :

Un amic cu suflet mare se uita la noi :

„Tot cuvîntul fu de țară și d-ai săi eroi. [...]

Și, pe cînd declama, ca la București, ceea ce uimea sfiala noastră septentrională, cu gesturi care nu se pome-neau la noi, aceste încrezute versuri neroade, o mișcare a minii răsturna păharele de pe tava pe care servitoarea adu-cea nelipsitele dulceți.

Polihroniade vorbise la școala Marchian, unde i se dă-duse voie să ție o conferință. Foaia lui Bădescu a însem-nat fără îndoială acest eveniment. Undeva, într-un colț, ascultam cea dintîi expunere de acest fel. Sala clasei întîia, unde făcusem o așa de tristă intrare în studii, era plină de public supt lumina mării lămpi de gaz prinsă în tava-nul înalt. [...]

Spre marea noastră mirare, Polihroniade a răsărit și la liceu, în clasa întîia, unde-și făcea lecția Băleanu, foarte bucuros să poată primi pe ilustrul poet și ziaristul de București — o, ce departe, în ce luminoasă aureolă, se făcea acest București, capitala, nouă numai de vreo douăzeci de ani, a unei țeri a cărei facere o necunoșteam cu totul ! ; din ciți erau în mediul acestei copilării a mele, așa de puțini fuseră pînă acolo, așa de puțini veniseră de acolo, vorbind altfel decît molfăitul nostru dialect ascuțit în i la sfîrșit

și cu sușuiala unui c muiat slavonește, și nimeni nu ne vorbea de ce este la București, cu mult mai mare, cu mult mai înalt decît Botoșanii noștri ! Cîteva cuvinte întîmpinără pe oaspetele rar, al cărui meșteșug de vorbă făcu să se cutremure fereștile odăii. Apoi, după o îndoctrinare din care nu mi-a rămas nimic, o sărutare apăsată pe obrazii mei, cunoștință personală, îmi dădu pentru cîtva timp un prestigiu deosebit.

În total, era o rară ocazie de a vedea oameni din afară, — o altă vizită, afară de cîte un părinte îngrijorat sau de „popa Moisiu“, venit să-și pedepsească odrasla înaintea noastră a tuturor, fiind aceea a neamțului cu fonograful de pe al cărui sul se desfăceau cuvintele, pe atunci neînțelese pentru noi, afară de Aizenberg din fruntea catalogului, viitor birjar cu un singur cal :

Der Graf von Luxemburg

Hat viel Geld verjuckt, juckt, juckt !

Ca urmare politică pentru noi — cari știam acum ce e politica, pentru că era de notorietate școlară că Săvinescu e liberal, dar că Severin, Băleanu și alții sînt conservatori —, nimic. Numai școlarii de la „Marchian“ continuau să se bată întîi cu dracii de pe zidul casei pustii a lui Holban pentru ca, la doi pași de acolo, să se desfășure spectacolul din fiecare sară al marelui duel între cel mai voinic școlar (de la șaisprezece ani în sus) și campionul israelit de la pităria vecină, înaintea unui numeros grup de mărunți spectatori, cărora din cînd în cînd, pentru variație, li se arunca vreo carte ca s-o rupă cînele holbănesc ori dintre cari, cîte unul, cum am pățit-o eu în acești primi ani de școală, își mai scrîntea cotul sau umărul pe gheață. Care era mai îndrăzneț și mai mehenghi trecea dincolo de aceste Olimpice și înșela pe cîte un negustor din strada vecină, lăsînd să lucească în noroiul frămîntat cu paie un leu nou (eu am apucat încă socoteala cu parale, pe

care o făceau toți țeranii), un „franc“, cum se zicea, pentru a trage pe urmă înapoi, cu sfoara, piesa de argint cu sau fără efigia încă tânărului Carol I, intitulat „Domn al Românilor“.

Dar acestea erau senzații ale nevrăstnicilor de la școala primară. Ele erau supt demnitatea noastră studioasă. Cu cei câțiva foarte puțini, evrei de pe aceleași bănci, relațiile noastre erau de o bună camaraderie ; poreclele lipseau și nu se pomeneau loviturile. Dacă Aizenberg nu știa nimic, Simion Sanielevici, figură prelungă, palidă, fină, cu părul creț și ochii de o nobilă privire, lupta cu mine prin matematica lui, neinteligibilă mie, pentru locul întâi în clasă. Părechea de băieți mari, grași groși, cîrlionțați, greoi a Joldeștenilor — Joldeșter Iancu și Joldeșter Bercu, gemeni și așa de asămănători încît unul putea să „spuie lecția“ pentru cellalt, pentru ca o dată, unul din ei să zburcească în mărturisirea sinceră : „Nu sînt eu e frate-meu“ — nu stîrnea nici o dușmănie ; cel mult, cei în vrîstă de a se uita la femei făceau cîte o glumă din cele mai grosolane la adresa roșiei lor surori cu ochelari de aur, pe care o zăreau la casa lor în față cu liceul.

Nu, predica lui Polihroniade, cu tot naționalistul sprijin al lui „domnu' Băleanu“, răsunase în pustiu. Nu văzuserăm nici o „havră“, de care erau destule, prin locuri mai dosite, dar ne îngrămădeam cu toții, la ieșirea din clasă, în jurul jidănașului rufos care vindea excelente „plețale“ de turtă întinsă și uscată, înțepată cu puncte ca acelea care, la pasca lor, însemnau, după opinia populară, atîtea înțepături date de strămoșii, așa de îndepărtați, și mai ales așa de nesiguri, Mîntuitorului însuși.

Dar iată unde m-a dus frăția de ideal dintre „domnul de română“ și apostolul totdeauna fără bani al unui antisemitism care vagabonda căutînd abonați la *Deșteptarea*. Să mă întorc la cercul învățătorilor noștri...

Între profesorii bătrâni era și cel de fizică și chimie, Lupașcu. Cumnat cu bunul Severin, dar între dinșii nu era nici o asămănare. Cu tot aerul său somnoros, Severin știa istoria, și la un moment a apărut și un manual al lui, cu litere mărunțele, cuprinzînd o sumă enormă de fapte mici cu privire la evul mediu, singura carte ieșită din cercul învățătorilor noștri, pe cînd, cu toate studiile făcute, se pare, prin vreun loc nemțesc, căci zicea „ținc“ și „țăru“ (zero), roșcatul nostru inițiator în ale tainelor naturii, — pe care, ca științe naturale, ni le predă după cartea lui Ion Nădejde, o îndrăzneată inovație, însuși directorul Săvinescu, care nu cerea decît învățarea pe de rost a stamineilor, pistilelor și altor elemente, pe care le urîtea știința, ale florilor noastre iubite, — nu știa, după modesta noastră părere, chiar nimic. Îmi pare rău că trebuie s-o spun despre acela care la zece ani ai mei mă declara gloria clasei, deși tezele mele la fizică erau simple amplificatii literare în jurul unei materii pe care n-o cunoșteam pentru că nu mă interesa. Lupașcu avea aparate pentru materia sa, dar se ferea să le atingă, declarînd că „sînt periculoase“, interzicea să se atingă sarea cu limba, această substanță putînd fi și ea „periculoasă“, din moment ce se găsea în camera secretelor divine, care pot avea urmări fatale ; abia dacă, din cînd în cînd, o roată de sticlă se învîrtea cu cele mai mari precauțiuni. Experiențele nu reușeau niciodată ; cînd, după o anume tratare prevăzută în frumoasele, dar nu și ușoarele cărți ale lui Poni, substanța trebuia să devină albastră, ea rămînea roșie, iar, la explicarea telefonului, profesorul nostru ne credea cînd din odaia vecină-i răspundeam că nu se aude nimic, deși el striga de se aduna lumea în stradă. O dată am luat cu toții o notă slabă fiindcă am întors cum trebuia clișeul viziunii din manualul nostru de fizică, unde era pe dos.

Dar, ca om, „domnu’ Lupașcu“ trebuie să fi fost greu de înfruntat și de biruit. Roșul mustăților sale umflate deasupra buzei anunța aplecarea la luptă, și partidul con-

servator trebuie să fi avut în el pe unul din cei mai teribili combatanți. A vrut s-o arate și cu prilejul vizitei cu care Ion Brătianu¹⁵, însuși Ion Brătianu, a onorat liceul nostru când eram în clasa a IV-a.

Văd încă scena pe care, să mi se îngăduie a o intercala în această galerie de portrete ale profesorilor care, oricum să fi fost în ei înșiși — și rău nu era nici unul — și față de alții, față de mine au fost binevoitori pînă la îngăduința pentru materiile pe care nu le iubeam și deci nu le puteam învăța.

Pe neprevestite, căci bătrînului prim-ministru, care n-a uitat niciodată anii săi de răzvrătire și care, apoi, n-avea nevoie de mijloace artificiale ca să se impuie, nu-i plăceau pompele într-o vreme care avea dreptate să le păstreze pentru o societate nu destul de educată ca să poată respecta pe cineva și, în lipsa lor, ușa cămăruței noastre s-a deschis pentru ca să pătrundă în ea un val de lume, în care nu puteam recunoaște decît figura de profet bărbos și chel a polițaiului Placa. În frunte, un om mărunt și cărunț, bărbos și cu părul creț înfioat, îmbrăcat în haine simple de „pielea dracului“ cu puchiței albi, care te chema și te stăpînea prin strălucirea extraordinară, plină de vioiciune, de bunătate părintească, de neastîmpărată ghidușie copilărească, într-un cuvînt, de farmec, a ochilor în care nu pricepeam noi cîtă putere de voință și de creațiune se cuprîndea. Fiindcă aveam înaintea noastră, neînștiințați, pe cînd ar fi fost așa de firească, în toate clasele, o lecție pregătitoare, în care să se fi povestit, în legătură cu dînsul, care aducea atîta trecut de suferință, de luptă, de întemeiere și de glorie, în faldurile hăinuței ca a oricărui evreu zaraf din piață, întreaga istorie a creării, atît de mult și printr-însul, a patriei pe care o personifica mai elocvent decît toate frazele din manuale — iar noi învățam în acea clasă a patra după Treboniu Laurian, care începea de la zeul Marte și de la gemenii romani ai divinelor lui zburdă-

ciuni ! — pe însuși Ion Brătianu, președinte al consiliului de miniștri și adevăratul stăpîn al țerii.

Pe catedră, Lupașcu, membru al partidului conservator, stătea neclintit. A nu ieși înaintea primului-ministru, a unui astfel de prim-ministru, i se părea, după cine știe ce măiestre combinații de club, o datorie de partid, neîndurător față de tiranicul „vizir“. De acolo, de sus, pe cînd Brătianu stătea modest în picioare înaintea băncilor noastre mutilate și a fetelor noastre mai mult curioase decît speriate, și deloc respectuoase, profesorul voi să „facă lecția“, „Fiindcă ești profesor, e de presupus că știi“, fu observația care-l opri de la ceea ce era să vie, adică : desemnul pe tablă și neconținută întoarcere la cartea de pe catedră ca să se vadă dacă în adevăr unghiul cutare e A și altul B. „Cheamă un elev, și nu unul din cei mai buni“.

Și, astfel, printr-o inocentă înșelare a ministrului, am avut prilejul să-i dovedesc, în calitate falsă, că nu sînt „unul din cei mai buni“, cum că, dacă în tubul AB faci vidul de aer, obiectul C și obiectul D, deși au altfel o greutate deosebită, își pierd cu totul diferențierea.

Un semn din cap și, forma o dată îndeplinită, alaiul extraordinar, unic, s-a desfăcut pentru a întîlni în alte clase alți profesori, din fericire în adevăr alții, ba poate chiar din clubul lui Ion Brătianu, ceea ce, firește, putea să schimbe tot ceremonialul inspecției.

Își poate închipui oricine care era atenția din oara de fizică și chimie, mai ales cînd frica de curente făcea pe profesor să apară cu o neobișnuită tichie protectoare pe cap...

Altfel erau, firește, profesorii mai tineri, cu toate că ei aparțineau unei epoci de studii care dădea fiecăruia, oricare ar fi fost posibilitățile și pornirile lui, aceeași înfățișare, oarecum seacă, uneori dură, fără nici un contact sufleteș.

față de un public școlar ținut în frâu ca o ceată de fiare gata să se arunce la orice slăbire a vergii de fier.

De fapt tinerii erau numai doi, aceia ale căror bărbi le confundasem atîta de deplin la început: Velea și Ionescu.

Cel dintîi, profesorul de geografie, era un om frumos și mindru, de o dîrză autoritate, de o eleganță voită și exagerată, purtîndu-și sus bărbia, dînd sonorități artificiale glasului și, pentru a trage cîte o palmă după buna tradiție, puind mînușă pe mîna obișnuită a învîrți filele cărților. Pentru Velea, un asiduu cetitor, nici un manual nu se potrivea cu intențiile sale și astfel el dădea coli manuscrite, scoase la centigraf și, însărcinat cu aducerea lor, am putut să descopăr cea dintîi locuință a zeilor noștri, mai mult temuți decît adorați, și m-am ales cu un sentiment de mirare că partea de Olimp a „domnului Velea” se reducea la o căsuță de mahala, cam ca a Vîzdogesei mele și că, în loc să văd în jurul lui pe slujitorii înaripați ai divinității, ușa mi se deschidea de o frumoasă fată cu ochii mari, negri, sora nemăritată a geografului.

Foarte îngrijit și el, dar fără pretenție aparentă, cu părul lung, mătăsos, cu barba pătrată de cea mai îngrijită potrivire și asiduă pieptănare, slab de boala care-l rodea și-i măcina sufletul, rece pînă la intimidare, cu privirea neexpresivă și obosită, era profesorul de matematici, al cărui fel de viață în casa bunului Tokarski îl cunoșteam; dar n-am fi putut bănui că în acest trup șubred, cruțat cu atîta îngrijire și în aparență incapabil de orice spontaneitate, se ascunde clocotul de căldură și de iubire a aventurilor care, cîțiva ani după aceea, îl va face să ia drumul oceanului, cu una din cele mai aprige în pofta de viață din colegele mele la Universitate, pentru ca amîndurora să li se piardă urma pentru totdeauna.

Cu Ionescu, respectul era absolut: ajungea o singură privire severă ca să-l amintească și să-l impuie. Față de mine, care am început cu dînsul a nu înțelege matematica și am continuat așa pînă la sfîrșitul studiilor mele, grațiat,

pentru alte aptitudini, în ce privește însușirea acestor cunoștințe și îndemnări, răceala lui era și mai glacială, și pe carnetul de note recomandat de V. A. Urechia¹⁶, ca ministru, pe „libretul” meu, împodobit cu calcomaniile la modă, pelițe de clei înfățișînd tot ce poate fi în univers, mîna osoasă însemna cu un fel de ciudă pentru inaptitudinea pe care nu căutase niciodată să o corecteze acel șase, rareori înlocuit cu un opt dureros smuls efortărilor mele, o clipă mai fericite, care pecetluia o iremediabilă inferioritate. În schimb Sanielevici era mîngîierea profesorului, și se putea prevedea viitorul științific care-l aștepta.

Caligrafia și desenul erau încredințate unui ardelean de origine, cum o dovedea numele lui, Mărgineanu, al cărui fiu a avut un rol așa de frumos în bine pregătita bătălie de la Mărăști. Om de pace, cu toată dîrza-i mustață roșie aplecată a război, el a găsit oarecare gust în aplecarea mea către scrisorile neobișnuite, ronde și batarde, și sfaturilor lui îi datorez, dacă nu personala, fără intenție, linie a scrisorii mele de mai tîrziu, un fel mai sănătos de a ținea condeiul, pe care pînă atunci îl prindeam cu o încredare nervoasă care strica degetul arătător. Mai puțin l-am putut mulțami cu planurile de grădină, înverzită la pajiște și pătată cu negre rotocoale în locul copacilor, cu arhitecturile de o geometrie aspră și cu seaca reproducere a unor desemnuri de nasuri, urechi și nuduri — văd încă un moșneag gol, crispat spre rugăciune, ca într-o pînză de martiriu a lui Ribera. Pe urmă ne-am împăcat iarăși, cînd, cu lungă trudă, am copiat o odioasă cromolitografie a luării Plevnei, în care-mi plăcea că recunosc pe generalul Miluță Cerchez, rudă prin mamă-sa, cocoana Ilenuța, cu mamă-mea : odiosul amestec de culori stîngaci așternute a avut locul său în expoziția de sfîrșit de an. Și în jurul nostru, din vasele livezi, erau atîtea lucruri de prins cu interes și iubire, potrivit cu felul de a vedea al fiecăruia...

Nu pot uita, și pentru partea pe care a avut-o în desemnarea viitorului meu peste cîtva timp, pe profesorul

de muzică, autorul caietului centigrafat de teorie muzicală, care începea cu vechiul imn medieval de unde vin numele notelor (atunci îl învățam și nu-l înțelegeam) :

Ut queant laxis
Resonare fibris
Mira gestorum
Famuli tuorum etc.

domnul „Victor conte de Fleury“.

De loc francez, de o vagă origine poionă, iar conte, cred, și mai puțin, fost capelmaistru și acum „maestru“ al artei sale la noi, omul frumos ca un coafor, pudrat, cu mustața mică sucită, cu ochii visători de femeie romantică, de fapt ne făcea foarte puțin, sau deloc, să cîntăm, așteptînd ca apoi, în cursul superior, de pe urma cine știe cărui sta-giu în cine știe ce armată străină, să devină și maestrul nostru de scrimă, cu sabia și cu floreta. Oara lui era un pri-lej de conversație la care luau parte mai ales cei mai mari, mai purtați prin lume și mai „stricați“, cu Cristea Manea în frunte, dintre elevi. Pentru că întreaga conversație pri-vea teatrul, reprezentațiile lui Teodor și mai ales Adelinei Popescu, la care nu toți aveau plăcerea să asiste — eu nu i-am știut decît după afișuri — și, în teatru, în special actrițele. Însurat, întovărășit totdeauna de două doamne surori, domnul profesor-conte nu credea în succesele lui Cristea Manea și ale altora dintre școlarii precoci sau mai copti, și, la povestirea unor isprăvi pe care le socotea ima-ginare, el tăia vorba, în jargonul său special, care nu era lipsit de haz, cu acest refren : „Ciș mată ghindesc ? ; la mată nici mirosul...“ La muzică, aveam cu toții note bune.

Și colegii ? Se spune că marele avantaj al școlii publice e cunoașterea de timpuriu a oamenilor în deosebitele lor înfățișări și acțiuni și că sufletul copilului caută o indispen-sabilă hrană în tovărășia cu cei de aceeași vîrstă. Poate fi adevărat, mai ales în obișnuința cu brutalitățile și uriciu-nile de care e plină, în tot lungul ei, viața. Pentru a fi mai

mult decît atîtă, ar trebui generalizarea în toate clasele a unei anumite educații a sentimentelor. Și ar mai trebui ca vrîstei aparente, însemnată prin numărul anilor, să-i corespundă o vrîstă sufletească — dar eu eram, în multe privinți, așa de departe peste anii mei ! Și, iarăși, mijlocul de apropiere, de colaborare, de întrecere, care nu trebuie să devie prea ascuțită și dușmănoasă, al exercițiilor fizice, de dezvoltare trupească, de antrenament, de libertate și armonie, ne lipsea cu desăvîrșire, înlocuit prin acrobăția de care am vorbit mai sus.

Între colegi, erau aceia cari nu existau pentru inimă. Întîmplarea te punea pe aceeași bancă, și atît. Niciodată nu ne-am povestit nimic, n-am avut ceva să ne spunem. Nici pentru un act de revoltă, pînă mult mai tîrziu, nu era cu putință să ne înțelegem. Ne simțeam fiecare din altă lume : recreațiile erau absolut goale, și, după cît îmi aduc aminte, tăcute, în culoarele întunecoase, în curtea pietruită, așa de îngustă. Nici unul nu vorbea de părinții săi, de frații săi, de surorile sale, care, acestea, o dată numite, ar fi devenit obiectul batjocurii celorlalți, ca și mamele, de altminterea, în corul de înjurături obișnuite. În casa vreunui coleg nu-mi aduc aminte să fi intrat. Ajutoare nu ne dădeam la nici un prilej : cutare-și făcea o plăcere să aducă de-acasă zahăr, bomboane, bani, să ne arăte ce are, să pară că e gata a ne împărtași, pentru ca apoi să mînințce ori să puie în buzunar ce adusese.

Grosolănia unor ordrasle ale mahalalelor întrecea orice închipuire. Ca și azi, din nenorocire, păreții se acopereau de cele mai scirboase inscripții și desenuri, iar latrina era în toate privințele ceva infernal, pe care-l puteai înfrunta numai renunțînd la orice sentiment de demnitate umană. Un folclor special era adus și tipat în urechile fiecăruia de acești reprezentanți ai decăderii orientale ; versuri răsunau, din acelea de care s-ar fi înroșit cei mai înveterați dintre bețivi în cea din urmă dintre cîrciume. Cine le știa mai multe era mai mîndru și ceilalți îl priveau cu un deosebit

respect. Sentimentele cele mai firești ale colegilor erau terfelite. Exhibarea trupului în formele cele mai dezgustătoare constituia o distracție obișnuită. Mă mir cum nu se ajungea și la acte de cea mai vinovată rătăcire a simțurilor, deși nu lipseau clienți mărturisii ai caselor de prostituție ! Unul din băietanii cei mai spurcați la gură începea orice lecție, orice răspuns printr-o mîrșială care făcea să izbucnească băncile înaintea profesorului, nelămurit asupra motivului acestei zgomotoase ilarități : elevul își înjura profesorul și se aștepta cu nerăbdare momentul cînd izbutea să strecoare înjurătura, cu care n-a fost prins, dealtfel, niciodată. O asfixie morală corespunzătoare a celei fizice în odăile fără aer, în care se comunica tuberculoza, și atîția au dispărut dintre noi de pe urma acestei contaminări ! Alții se infectau de boli rușinoase și aflam cum încetul cu încetul li se desface corpul otrăvit.

La experiența dezastruoasă pe care o dădea școala, înfundînd în tainițele cele mai ascunse ale sufletului ce mai rămînea bun — și, cu atîta îngrămădire de lecții, care trebuiau mai toate învățate pe de rost, nu mai rămînea o clipă familiei, dealtfel obișnuit bucuroasă că a scăpat de orice grijă, ca să panseze rănille adînci care, în această ticăloșie, supurau —, se adăuga pentru mine și altă experiență, din care e mirare că am putut ieși teafăr, viu și curat sufleteste. În nevoia de bani a gospodăriei, cu șaizeci de lei pe lună, nu ajungea bursa mea, de care rîdea cutare, care, pe urmă, mi-a devenit un așa bun prieten, cîntînd în versurile, pe care atîția se pricepeau să le facă, pe „Tatar Burechiță“ :

De Pel Grosa Tatar fiu,
Zornăind prin buzunare
Leafa de fanaragiu,

ci trebuia să dau lecții.

O, chinul de umilire și de oboseală al lecțiilor acestora, începute aproape de la zece ani ! Unde nu m-au dus ele,

prin străzi întunecate și pustii, cu groaza zăvozilor lăsați liberi, străbătînd cimitire în care crucile păreau că se mișcă de zguduirea morților doriți să iasă din nou deasupra pămîntului ! O dată, lingă biserica Roset, în fața tuturor gropilor îngrămădite, învățînd pe o vîioare verîșoară, căreia i-am transmis o caligrafie pe care eu însumi am pierdut-o, în odaîța foarte încălzită, în care era atîta lume, pentru ca „moșu“ Costică Iorga, vărul primar al tatei, să mă răsplătească la fiecare lună cu o largă piesă de cinci franci. Apoi la o familie în care, lingă tată, inginer străin, era o femeie de veche familie românească, pentru al cărei nume mama avea atîta respect. O dată, fiul, care va ajunge poet, avea nevoie de o lucrare scrisă și, cum era datoria mea, am făcut-o. A doua zi, indignată, nobila doamnă m-a invitat să nu mai vin niciodată, fiind un băiat neonest, care pot infecta pe unica odraslă a familiei : lucrarea fusese declarată de profesor copiată, fiind prea bine făcută... Mai în fund, undeva mai în fund, n-am putut rezista teroarei pe care o răsîpîneau haitele de cîni între care se ivise și turbarea. Apoi, lingă biserica Sfinții Voievozi, în casa cuiva pe care situația lui în învățămînt trebuia să-l împuie respectului meu, ca și încă o însușire, și mai nobilă și mai înaltă, în odaia supra-încălzită în care pregăteam la latină, la greacă, răsfoind dicționarul lui Quicherat și stufosul volum grecesc cu litere cirilice al lui Ioanid, din care gîlgiau ploșnițele, eram neconținut invitat să ating pe o frumoasă femeie grasă, care se zbenguia fără rost între fiii casei mergînd pînă la douăzeci de ani, pentru ca la fiecare zece minute clopoțelul s-o cheme sus în odaia de culcare a tatălui. Și casa bogată a lui Hermeziu, unde am fost chemat ca tovarăș — ce splendori răsăreau înaintea mea ! — și unde, după inspecția ochilor unui unchi al colegului, am fost trimis acasă, cu o piesă de cinci lei în buzunar, ca primejdios prin sănătatea mea șubredă pentru odrasla casei...

La zece, la unsprezece ceasuri începea, adesea în frig, — examenele de iarnă, le pregăteam în fundul micului

pat, acoperiți cu pături care înlocuiau focul —, supt raza chioară a lumînărilor de său neconținut curățite cu mucă-rile, mai târziu și supt aceea a lămpii de porțelan portocaliu cu flori violete, luată de pe vechea masă înleiată, legată, tremurătoare, cu scene chinezești, a mamei, pregătirea lec-ției. O groază... Excepțiile latine din gramatica lui Ba-dilescu învățate pe de rost, pentru ca prin somn, în cele câteva ceasuri dintre unu și șase, să mă ridic cu ochii în-chiși îngînînd inconștient :

Ante, apud, ad, adversum

sau

A, ab, absque, abs și e

sau, iarăși,

Lintor singur nu mai ține
De vorbele feminine.

Pe masă se întinde *teul* cu care trag meridiene și paralele. Coastele țărilor se lucrează cu cerneală într-un amănunțit zigzag. Munții se fac migălos, ca niște omizi în-tortochiate. Culoarea de creion sau cea de pastel zugrăvește deosebit țărilor. Numele se scriu în litere de tipar. Supt fe-rești se aude în marea tăcere a căsuței lătratul depărtat al cînilor pustii. Supt aceeași lumină tremurătoare, pe cînd sluga încotoșmănată suflă în cenășă ca să aprindă primul foc, tremurînd, copilul nedormit trage cizmele de glanț ori lungile cizme de piele cu tureată pentru ca prin atîtea noroaie ori prin nămeții de zăpadă să se tîrască la izvorul învățăturii.

Și, o bucată de vreme, nevoile unei familii așa de strîmtoare ne-au impus conlocuirea frumoasei doamne Băjescu pe care — fata lui Uhrinovschi „cel sărac“ — o apucasem sănătoasă, stăpînă în casa ei și care acum, pără-sită de soț, despărțită de copiii meniți a sluji, tulburată la minte, aiura nopți întregi prevestindu-și moartea, care era s-o prindă mai târziu, din fugă, pe cîmpiile înghețate unde o dusesse bolnava des-pere...

În cetire, în vechea mea carte iubită dacă măcar mi-aș fi găsit mîngîierea... Acea carte pe care o găsisem în biblioteca lui „moșu' Manole“ prin săptămîinile adăpostirii mele la dînsul. Volume franceze din rafturile bunicului Aga Costachi Iorga și calendare ca al *Chimpelui*, în care G. Dem Teodorescu¹⁷ își rîdea de Austria învinsă, pe care „o măslea o-nveninează“, și de Carol I „Hop-în-țol“, căruia-i cînta : „*Ja-ți lădița și domnița / și treci iute Dîmbovița*“, precum și colecția foilor războiului, *Războiul Weiss*, *Războiul Grandea*¹⁸ al poetului macedonean, cu chipurile celor căzuți, cu scenele de asalt, o atît de impresionantă lectură, încît, la atentatul contra lui Ion Brătianu¹⁹ am întrebuintat stilul de jurnal ca să-l anunț prin scrisoare anume mamei.

Dar unde era timp pentru cetire ? Și apoi întrebuintarea manualului, a vechiului manual cumpărat de la alții, zdrențos și slinos, pe care-l legam singur, ajungea ca să dezguste de carte, ca să desființeze orice simț al frumuseții literare... Doar cîte o carte de premii se adăugea la moștenirea părintească, trecută în mare parte unchiului de la Roman pentru biblioteca circulantă cu care-și mai creștea veniturile. Cu ce grijă îmi numerotam volumele, așezate pe două policioare lîngă fereastră între ale cărei geamuri, prins acum de pasiunea păsărilor, botgroși, cîntețe, stigleți, așa de bine îngrijiți că mureau pe capete, ascundeam o oiță, adică o vrabie cu un punct roșu pe gușă (furnizam cu păsări și pe casierul Codrescu, fratele căpitănului cu burta străbătută de glonte, care era cel mai mare mîncău din Moldova, pe Iancu Codrescu, cu tinăra și frumoasa soție, Maricica Nacu, care, el, creștea și canari și făcea cuiburi pentru odraslele lor, mestecînd ghiudenu de care-i era plin buzunarul).

Era, în această bibliotecă, un vechi calendar franco-român al lui Asachi²⁰, din care mi-a rămas în minte po-

vestea lui Luminărică, bunul cerșetor ctitor și răspîditor de milostenii, și discursul lui Alexandru Hasdeu²¹, la școlile din Hotin, ca și cutare baladă a poetului moldovean. Fabulele lui Nichitachi, *Maestrii Mosaici** ai Georgei Sand traduși în românește. De la librăria lui Ivașcu prindeam uneori cîte un volum cu legătura de hîrtie aurită, din acelea pe care le răspîndea larg editura franceză Mame pentru copii ori de la Marcovici și Sassowski, broșurile, des tipărite, ale lui Riureanu sau și cîte o încercare românească, puternic colorată, de a imita acest exemplu.

Pînă ce, într-o bună zi, supt influența mediului, am prins patima *haiducilor* lui N. D. Popescu și a imitatorilor lui, Tunsul haiducul, Bujor haiducul, Ghiță Cătănuță, cu ororile măcelurilor, cu stupiditatea dialogurilor, cu copilăria reconstituirilor istorice, din care totuși se desfăcea o atmosferă de viață rurală, cu lelițe cîrciumărite, ibovnice și trădătoare ale voinicilor codrului, o întregă istorie, fie și pe jumătate falsă, de cîrc-serdari și de poteri, de lupte în marginea pădurii, de prinderi și evadări, de judecăți la curte și spînzurători. Oricum, era mai bine decît *Contesa palidă* și *Marchiza sîngerîndă*. Și, în *Dorul inimii*, pe lângă canțonetele curente :

Sînt Herr von Kalikenberg,
Tocmai din Berlin alerg ;
Avut mult protecțion,
Acordat conțesion,
Dai la mine mult parale
Și eu face dumitale
Trum de fer *alles gut*
Cum nimenea n-a văzut,²²

și tot felul de neroade cîntece de inimă albastră, erau și bucăți, iscălite de cei mai aleși poeți ai noștri, de care se

* Titlul exact : *Les Maîtres Mosaïstes* (1837), roman în care este evocată Veneția și maestrul ei mozaicari. (N. ed.).

alinta un sentimentalism începător. Și astfel, la bătrînul Kupermann, tatăl celui din Iași, așezat lîngă Ospenia cu ghereta lui, unde am cumpărat un Xenofont din secolul al XVIII-lea, pe care-l mai am încă, și o hartă a Orientului european de Rigas, pe care am pierdut-o de mult, am dat pe Lamartine în *Evénor et Leucippe* și alte frumoase cărți franceze ale primei copilării, în schimb, pentru colecția tîlharilor și a cîntecelor.

Era prima inițiere în literatura română. Frumoasele ediții Socec, legate ca în Germania, cu portretul autorului în medalion, erau să mă îndrepte, mulțămită lui Băleanu, care mi le împrumuta, — și care ne-a dus odată, în clasa a IV-a, la biserica din Popăuți a lui Ștefan cel Mare, făcîndu-ne s-o descriem —, vor corecta ceea ce era greșit în această lăcomie de cetit în limba noastră.

Pacea sufletului venea numai odată cu vacanțele cele mari. La Roman aștepta marea bibliotecă a unchiului de acolo, cu cărți franceze de știință popularizată, cu splendide volume ilustrate despre tainele mării, cu nuvele ca acelea rusești ale lui Solohub. Fără a pomeni scrierile înseși ale lui Emanuel Arghiropol : versuri, nuvele, amintiri din războiul de la 1877. Pachetele de ziare veneau zilnic, aduse de Iacob Riven, secretarul și cu ce lăcomie mă aruncam asupra hîrtiei proaspete ! Oprit o clipă înaintea primejdiei științei și filozofiei fără Dumnezeu din *Contemporanul* ²³ lui Ion Nădejde, am ajuns să mă cufund într-o lectură care mi-a răpit toată evlavia lungilor așteptări în picioare, în fața stranelor de la Sfinții Voievozi, lîngă casa cucoanei Balașa, cu nuci bătrîni și prunii bogați în gol-dane dulci.

Cînd nu rătăceam pe malurile Moldovei largi, unde se scăldau simbăta întregi tabunuri de evrei, cari nu se sfiau să-și expuie goliciunile de ambe sexe, cînd nu atacam broaștele care-și scoteau din mlaștini boturile sure și ochii

de aur, cînd nu dădeam vinovate tîrcoale cabinelor unor băi improvizate — și ce goană am tras noi trei, fiind și un tovarăș ocazional, care el ne învățase, înaintea unui frate care voia să răzbune onoarea familiei ! —, cînd nu primeam peștișorii care se zbăteau în valuri, cînd, cu șapca de gardă națională a unchiului în cap și în hainele de dril ale verii, nu rupeam ciorapii prin scali deși în care-și pieptănau mițele de păr galben murdar porcii mahalalelor, stăteam la masa lui „moșu' Manole“, care, cu ciubărul în care-și răcea vinul supt masă, îmi dicta pentru ziarul, pe care apoi, proaspăt venit de la tipografia lui Kubelka, îl pătuream și-l timbram, foiletonul tradus dintr-un Moléri pe care mă îndărătniceam să-l scriu Molière, ori, retras în colțul meu, redactam anecdote pentru pagina a patra sau judecam politica generală a Europei, nu fără a mă lupta crunt cu conducătorii ei, în articole pe care „moșu“ le găsea vrednice de a fi publicate în fruntea ziarului său *Romanu*, fără l, ca să nu se confunde cu *Romanulu* ²⁴ al lui C. A. Rosetti.

Ori vacanța deschidea și mai largi orizonturi. O trăsură cu zurgălăi, a „moșului Costachi“, ne lua în zori de ziuă de la Roman și, de-a lungul unui drum bogat în păduri, cu popasuri la fîntînilor în a căror zamă se zbăteau fluturii albaștri, și hanuri curate și răcoroase, treceam, după multe ceasuri de răcoare și de cer senin, la Negrești, unde am deprins și alte ocupații decît ale cumintelui copil de văduvă, croind puternice zmeie, bine încleiate și corogite, capabile să zboare vuind și la capătul a trei păpuși de sfoară, să capete bilete trimise în vîrtecuș pînă în slava cerului, să fluture imense cozi multicolore de care am prins o dată și un nenorocit de liliac, care a rămas sfișiat în spinii unde căzuse. Și ce nu era acolo, afară de carte, care nu pasiona pe unchiul și pe nimeni ai casei... Erau cele două rînduri de case, cele de sus, cu tablouri despre tragedia lui Maximilian, împăratul Mexicului și cu lămpi prezentînd pe moștenitorii austriei: Rudolf și Ștefania, cele de jos

unde se îngrămădea buna mătușă armeană, harnica ei soră, băiatul pe care-l va sugruma anghina și fetele. Era orașelul însuși, cu șiragul de case evreiești mărunte, era ziua de târg strângind țăranii voinici, adevărați ostași ai vremilor eroice, din împrejurimi, era casa doctorului Vilară, mic, vioi, prietenos și a plăcutei lui soții, fata „Lăsculesei“ de lângă noi, și era fetița lor, Valeria ; era vechea curte pustie a Mavrocordaților, în legătură cu moșia arendată de Aslan, cu nepoții mai mici ai vechiului Grigoriu, a cărui fată mai tânără, Agripina, așa de dulce, zăbovea o fetie întârziată. Străbătând prin coridoare de mult nelocuite, sfărîmăm ușile încuiate de stăpînii dispăruți. La capăt, băcănăia blondului Alexe, fiul vitreg al cocoanei Aglaia, proprietăreasa din împrejurimi, comerciant român unic, cu barba ca a lui Maximilian al Mexicului, care vindea tot felul de marfă, de la stafide și rahat pînă la cele mai tari lichioruri. În grădina plină de țîriiții greierilor neobosiți ascultam cîntînd cele trei verișoare, Aglaia, moartă apoi ca mireasă, Eugenia, a cărei viață, prelungită cîțiva ani, n-a fost mai veselă și Lucreția, măritată la Huși cu casierul Brighiu. Tot șesul vecin era o mare de flori, un zbor de fluturi pe care aveam cruzimea de a-i înțepa pentru colecție.

De jur împrejur se întindeau pădurile dese ale Vasluiului, în care am văzut o dată scînteind baionetele unor manevre, care se întindeau pînă la vechile „grajduri“ domnești. Lîngă biserică, gîrla ne aștepta cu undele ei reci. De jur împrejur erau urmași ai răzeșilor de pe vremuri, P.P. Carp²⁵ însuși făcînd parte, cu toate ideile lui de nobleță lituaniană, dintre dînșii, prin Carp Lungul ; erau cei de la Oșăști, cei de la Alexești, gospodării largi, primitoare, în care o petrecere ținea trei zile și vinul de după sobă, alături cu prăjiturile, m-au făcut să dorm două nopți și două zile ; erau Motășeștii, era bătrînul Negrea, de a cărui familie, oarecum înrudită, m-am apropiat mai tîrziu. Mai aproape, dincolo de velnița părăsită, era moșioara ținută

în arendă de „moșu' Costachi“ și via pe care o păzea, cu un câine bătrîn și un motan stingher, uscat, drept, fioros și bun, vierul Malancea, supraviețuitor al războaielor lui Ștefan. În poiana pădurii de la Mera aștepta ermitul blind cu fagurii de miere.

Caii suri de la docarul unchiului duceau prin văi îmbălsămate cu porumbrele vinete și porumburi coapte într-o întreagă lume nouă, unde nu era nici praf, nici cerneală, nici bănci, nici profesori și nici înjurăturile coplegilor. Ca o nouă religie mi se revela în locul aceleia cu „morală lăuntrică“ și „dinafarică“, pe care mi-o inculca tratîndu-ne la întîmplare și de „mașcarale“, părintele Moisiu.

VII

ADOLESCENȚA

Mintuisem cu bine — și cu premiul întâi în amfiteatrul împodobit cu frunzar și plin de ce avea orașul mai ales, al școlii Marchian, unde cununile și pachetele de cărți erau date în prezența șefilor, pe atunci respectați, ai autorităților —, mintuisem cu bine cele patru clase în care, fără neapăratul gând la alte trei sau patru și la Universitatea de la capăt, ar trebui să se pregătească, fie și fără latină și greacă și cu mai puține înalte matematici abstracte, un om în adevăr cult pentru o societate care-și caută, potrivit cu un frumos trecut, locul onorabil în civilizația timpului.

Așa de iute veneau noile cunoștințe de oameni și de lucruri, descoperirile în interiorul unui suflet în continuă dezvoltare, desfacerile de alte orizonturi în viața reală, încît cred că nimeni dintre noi nu și-a pus întrebarea, pe care ar fi trebuit să și-o puie și învățătorii, poate că și părinții noștri : după atîta trudă de nopți nedormite, slăbiri a puterilor în creștere, care se cer cu atîta grijă cînoscute și cruțate, drumuri prin ploaie și ninsoare, lupte cu nepotolita răutate a tovarășilor, sforțări pentru a cîștiga atenția, dacă nu și o afecțiune la care nu cutezam

a rîvni, a profesorilor noştri, care e folosul, adevăratul folos, măcar în materie de ştiinţă — căci, ca educaţie, ca sentimentalitate, ca înţelegere şi preţuire pentru frumos era singur copilaşul cu rochie albă de pichet şi brandenburgurile albastre de la şcoala Marchian — al întreg acestui greu şi lung sacrificiu.

Întrebarea, pusă astăzi, nu poate să aibă decît un foarte trist răspuns.

Vorbeam limba pe care o învăţasem acasă, din fericire, de la cine păstra o lungă şi folositoare tradiţie boierească, în care cuvintele se selecţionaseră, se îmbogăţiseră în nuanţe fără a se împruina şi falsifica şi în care, fraza, vechea frază grecească, trecută şi prin buna franceză a secolului al XVIII-lea, avea un rost. Comorile scrise ale graiului nostru le cunoşteam din cele dintîi lecturi. Dar merită desigur un cuvînt de laudă, de caldă şi meritată laudă, binele pe care-l luam cu mine de la „domnu’ Băleanu“, părăsit la trecerea în cursul superior. Îndoitul bine al unei ortografii bine fixate, orientată spre un fonetism sănătos, cîţiva ani după bahănalele latinismului etimologic, dar fără vulgaritatea lui „întocmai cum se pronunţă“, ca în „poezie“ şi „filozofie“, aşa de neromanice, care au dus fireşte la azi încetăţenitele : „viteză“ şi „aplauzele“; o despărţire netedă între conjugarea a doua, împruînată, dar tocmai de aceea preţioasă, care mă va face să urmăresc cu minie orice stupid „a ţine“ şi „a menţine“ (el scria : „a ţinē“, „a menţinē“, în loc de admisul : „a ţinea“, „a menţinea“). Apoi comunicarea lui Alecsandri, care nu mai putea fi un singur îndreptariu de limbă definitivă şi, în acelaşi timp, bogata formă românească a neimitabilului, prin măsură, simplitate şi delicateţă, Costachi Negruzzi, un Prosper Mérimée al nostru, puţinţel înaintea celui francez, dar în legătură, cum mi-au dovedit apoi ineditele, păstrate la moşia lui Hermeziu, cu cea mai sigură literatură din Franţa a secolului al XVIII-lea. Şi, pe lângă aceasta, pe lângă propriul grai al

profesorului, care putea servi de model, ca vigoare și naturalitate măcar, trimeterea la „panegiricul” marelui voievod moldovean și întrebuințarea în clasa a IV-a a unui manual de cutezătoare noutate, *Cartea de cetire* cu litere cirilice și culegeri din vechi scrieri și din documente a lui Alexandru Lambrior.

Lecțiilor lui Mettey nu le datora desigur nimic un elev care la cinci ani putea acum să cetească de-a dreptul românește, fără a îngina, un text francez și care-și avea de la acea vreme biblioteca sa în această limbă. Profesorul însuși se pare că era foarte puțin informat ca lectură, iar, ca gramatică, ne trimetea la arhaicul și atât de secul Noël și Chapsal, dar nu fără a recomanda în clasa a II-a bine-făcuta carte de cetire a lui Victor Castano din Iași, pe care l-am cunoscut și după răutăcioasa epigramă, cu duel la capăt, a d-lui Cuza, în toată exuberanța sfătoaselor lui dispoziții. Pentru colegii mei însă, felul nervos, desperat, al profesorului era o adevărată catastrofă. În clasa a V-a Tokarski făcea ce putea din interesantul *Charles XII* al lui Voltaire, dar originea lui străină îl aducea să traducă „ajouter” cu „a ajuta”, iar un text modern nu poate fi tradus decât de cine cunoaște ambele limbi.

Latinește începusem cu „domnu’ Severin”, care era încă pentru această materie, despre a cărei utilitate și valoare reală, pentru a forma un stil de noțiuni precise și de frază largă nu ne vorbea nimeni la început, cum nici de tot ce leagă graiul nostru de acela al glorioasei Rome. *Istoria sacră* a abatelui Lhomond, cu al său *Deus creavit coelum et terram*, era tot așa de fadă, de lipsită de vlagă și de colorare, de sinceritate și de talent, ca și *Proca, rex Albanorum, duos habuit filios : Numitorem et Amulium* din *De viris illustribus* a celuiiași ; nu se simțea dedesupt acea vibrație a vieții pe care și un copil, instinctiv, o prinde. Trecerea la discursurile, de o rafinată artă, ale lui Cicerone, cu invectivele din *Catilinare*, care oer cunoștința, la noi nulă,

a spiritului roman, nu numai a istoriei Romei, pe care o văzusem de atât de departe, și aceea la fraza strînsă a lui Cezar, dictînd în ajunul unei bătălii esența însăși a lucrurilor abia înfăptuite, nu putea fi decît catastrofală. Mi-a trebuit că prin cetiri personale să deprind o limbă care era să fie așa de familiară istoricului. Ideea, atât de criticată de capetele înguste ale rutinerilor, de a trece de la felul de cugetare analitic, ca al nostru, din latina Scripturilor, a evului mediu, a scrișorilor domnești și boierești, arătîndu-se, firește, greșelile și marile deosebiri, la modelele clasice, sintetice, rămîne și astăzi, după înlăturarea ei de oameni grăbiți a-și răzbuna, prin distrugeri, închipuitele jigniri.

Grecește... A, grecește ! A crede cineva că se poate ca în doi ani, în numai doi ani, alături cu atîtea materii, și cu materii atît de diferite, să-ți însușești limba în care rațiunea umană cea mai rafinată a introdus cele mai mari și mai frumoase complicații de care e capabilă, este una din cele mai cumplite rătăcirii ale pedagogiei oficiale. Deprinderea formelor așa de bogate, pe care nu e de ajuns să le înveți pe de rost pentru a le recita, ci trebuie să le recunoști la lectură, imediat, fără greutatea care împiedecă de a gusta farmecul, lua, neapărat, cea mai mare parte dintr-un timp așa de scurt și deci așa de prețios. Cu gramatica, teribilă, a lui Zotu, cu neroadele fraze de exerciții din care, peste dificultățile care se cereau răsplătite, ale unei limbi abia învățate, aflam că „nenorocirea vine adesea de la cuțit“ trebuia să trecem la neegabilă fineță, la satira, profundă, ca pentru oameni de înaltă cultură, la ironia care se potrivea așa de puțin și cu vrîsta și cu însăși receptivitatea sufletului nostru, a lui Lucian. Da, a lui Lucian, din *Dialogurile morților*, pentru care se cerea să știi și istorie și mitologie și atîta filozofie, pe cînd era așa de natural să se caute textul

Evangeliei blinde a Sfântului Ioan, care se lega și de religie.

Lecția de religie era de ajuns pentru a scoate pe cineva încă de prin acești ani tineri din religia care a fost atîta îndemn și atîta mîngiere pentru înaintașii săi. Biată istorie sacră, cu morală „vergii lui Dumnezeu“, caietul cu expunerea, fără o oară de filozofie, rezervată cursului superior, în care se înșirau și se „explicau“ toate ereziile, cu tot ce cuprind ele ca reflexie adîncă, de la gnostici la manichei și la atîția urmași, pe alte drumuri decît ale ortodoxiei, ai marii cugetări elenice... Nu știu ce mai era în clasa III-a, dar în a patra ni se servise de „părintele“ manualul de teorie bisericească al fratelui său, episcopul de Roman, Inocențiu. Nu era decît un mijloc pentru a lua nota : să înveți pe de rost, și astfel excelentul matematic Briul a putut să se încurce în lămurirea faptului, discutat pe vremea unui iconoclast bizantin de care habar n-aveam, că „nu ne închinăm lemnului sau coloarei icoanei, ci chipului reprezentat de dînsa“, schimbînd pe „ci“ cu un „nici“, ceea ce l-a făcut imediat, prin gura omului Bisericii, să treacă, deși elev bun, în rîndul „mas-caralelor“.

Geografia se învață pe de rost după colile trasе la mașină, mai tîrziu și după dictare. Cartografi distinși, din nevoia care ne făcea să jertfim dulcele somn de noapte pentru a îmbogăți „atlasul“, care, bine legat, figura pe masă la examen, cu numele autorului în litere de aur, n-aveam noțiunea reală a țărilor, a popoarelor, a producțiilor și sensul valorii pe care o pot avea neamurile și teritoriile în viața generală a lumii. Nici un vis de călătorie nu răsărea în fundul aurit al zărilor noastre.

Istorie încaltea nu știam deloc. Ce vom fi învățat în prima clasă nu-mi mai pot da samă, deși, vag, cred că era vorba de asirieni și babilonieni, cu ceva Grecie și Romă adause pe urmă. Cînd, ca ministru, am spus că o minte de zece ani nu poate trece de la cîntecele despre războiul

de la 1877, de la revista trupelor în grădina Oспенiei cu generalul Ipătescu, cel care luase tunurile de la Grivița, și de la atentatul contra lui Ion Brătianu la întemeietorii de împărății, cu sens religios arhaic și exotic, în vălea Eufratului și a Nilului, înțelepții noștri „secundari“, în a lor pricepere și adîncă știință, au dat din umeri și au rîs. Atîta e de gros stratul de crasă pe minți, dintre care unele sînt încă tinere... În clasa a II-a ni s-a pus înainte, bine tradusă de Alexandru Brandia (Brînză) de la Iași, bunul profesor pe care era să-l am pe urmă, culegerea de biografii, desigur foarte competent prezentate, într-o formă al cărei secret îl au francezii, datorită colaborării dintre profesorul de liceu Dhombres și acel Gabriel Monod, îndreptător al noilor studii istorice din Franța, pe care n-aș fi putut găsi, nici în cele mai cutezătoare speranțe, că-mi va fi dat să-l am profesor la Paris. Era o lectură interesantă, dar *firul* însuși al istoriei, simțul dezvoltării, înțelegerea felului cum orice lucru omenesc vine din altul, plasarea sigură a faptelor și ființelor omenesti înseși pe dunga timpului, repartizarea lor subită pe veacuri îmi va rămînea o imposibilitate pînă dincolo de isprăvirea acestor patru ani. Nu știu din ce manual mai bîlguiam înaintea somnolenței lui „cuconu’ Costachi“ ceva istorie modernă, în care, pentru cei mai mulți, suveranii se împărțeau în două : acei cari „au fost răi“, „au apăsătorul“ și acei care „au fost buni“, „au făcut școli, biserici și toate așezămintele“ și „au rămas victorioși“. Iar baza celei mai nule istorii a românilor erau paginile, cu o ortografie demult moartă și cu un spirit, fără îndoială demn, sever patriotic și național, dar fără nici o putere poetică, ale bătrînului Laurian. Nu, nu, — nu de acolo m-am făcut eu istoric, ci atunci cînd în mine s-a trezit puterea de a mă pasiona pentru tot ce a fost uman în oameni...

Științele nu sînt făcute pentru oricine dacă se lasă la o parte necesara orientare asupra lumii, cer și pămînt,

puteri văzute și mari nevăzute puteri misterioase, toate frământate și ele cu acea desprețuită și atât de folositoare poezie, și dacă nu se gîndește cineva la aplicații practice. Dar din fizica nu mai știu cui din clasa întâi, carte solemn și pur teoretică, din savantele pagini culese din ultimele cărți franceze — și noi dădusem pentru mineralogie de însuși marele manual francez al lui Lapparent — ale lui Ion și Gheorghe Nădejde, din ajutorul ca pentru Universitate al cumintelui, dar recelui Poni²⁸, ce puteam culege pentru gînd și pentru viață, ce sens al măreției și frumuseții lumilor, noi aceia care prin minunile fără sfîrșit eram călăuziți de mustața roșie și tichia neagră, de mina tremurătoare asupra aparatelor ale „domnului Țăru“?

Nedezvoltați fizicește, unii nespălați și nepieptănați, fără să-i fi întrebat nimeni de ce nu găsesc o jumătate de ceas pentru aceasta, incapabili, cu tot corul care nu cînta niciodată, să reproducem o arie populară sau una din acelea la modă care fluturau dintre stîlpii cerdacelor de acasă, așa călcăm, cu tot atîta simț ca al cui trece pe scară de la o treaptă la alta, în „cursul superior“. Număram cu nerăbdare cîți ani mai aveam la temniță și ne puteam bucura doar de două lucruri, dintre care înțelegeam mai ales pe cel dintîi : că la „catalog“ de acum înainte — dispărînd și formalitatea rugăciunii cu „Împărate ceresc mîngîietorul“ — ni se va zice „domni“ și că trecem în sălile largi, luminoase ale palatului pe care ni-l dăruia statul român pe ruinele căsuței unde murise turbată mița bătrînoară și fricoasă care fusese Lența Strojăi.

O mare și frumoasă clădire, în mijlocul unei curți căreia nu i s-a dat toată întrebuițarea, această nouă casă a noastră, după ce ieșisem din ietăcuțele, bucătăriile și găinăriile de lîngă Sfîntul Gheorghe. Așezată sus, în regiuni de aer curat, în afară de forfota jidovîmii sărace, între

locuinți boleroști impozante și livezi bogate, avea două rînduri, culoare largi, pline de soare, bibliotecă, în care am clasat vechi dicționare grecești și cărți din veacul al XVIII-lea [...], sală de gimnastică și tot ceea ce trebuia unei instituții după cerințele timpului.

Ne-am așezat însă, cred, fără nici o ceremonie și n-a fost bine pentru cîtă muncă fusese cheltuită acolo. Dar în mijlocul studiilor noastre am văzut răsărind al doilea om mare al experienței noastre începătoare, pe însuși ministrul de instrucție, care era Dimitrie Sturdza²⁷, cu care mai tîrziu elevul din clasa a V-a avea să aibă multe și de multe feluri legături, la care nici nu se putea gîndi atuncea. Între director și prefect, măruntul om de stat, pe atunci încă nealbit de vreme, suia scara principală, și ochii noștri erau fermecați de belșugul decorațiilor cu care pe fondul negru al fracului îi era căptușit pieptul. Vor fi fost poate și cuvîntări și, să fi fost ele și cum trebuiau, mi-aș fi adus aminte multă vreme de dinsele, dar se vede că rostul nostru nu era în locul unde ele se rosteau, pentru oamenii în vîrstă și importanți.

Nu mă gîndeam că voi sta numai un an, gonit de o vădită nedreptate, în aceste strălucite încăperi nouă, nouțe, bune de trăit în ele, cum în toată școala ulterioară nu vom mai întîlni altele. Dar acest an mi-a ajuns ca să mă deprind cu alt șir de profesori, deosebiți și prin vrista lor adesea, de ceilalți, de care, chiar de Băleanu, ne despărțiserăm prea ușor și fără nici o părere de rău, în clipa cînd ei ne încredințau, cu ce ne putuseră da, colegilor lor din „cursul superior”.

Dintre cei vechi, doi, cu totul diferiți ca înfățișare, temperament și metodă, predau limba greacă și matematicile.

Leonescu era un absolvent de seminar, cred, cumnat cu Savinescu; înfățișarea, și ca maniere, a unui episcop: solemn dar bun, emfatic dar zîmbitor, cu o cută adincă între sprîncenele groase și cu mina în favoritele de tăie-

tură rusească, bogate, de un adînc castaniu, pe care-i plăcea să le dezmierde, lăsînd să se audă, cu sau fără căscatul comod, un voluptos ; „eh, eh !“. Pentru subtilitățile materiei sale desigur că nu era pregătit și chiar textul în legătura lui de frază nu-i era clar decît după o prealabilă pregătire, care putea lipsi uneori. Nu voi uita niciodată hazul inițierii noastre în Herodot, care poate că spune povești bune pentru mințile tinere, dar „ionismul“ lui cere cu totul altă preparație decît a Gramaticii lui Zotu sau a unei atît de ușoare linciuriri în Lucian. La prima lecție de fapt nu știam nimeni nimic, ba nu aveam nici cărțile. Profesorul era însă încredințat că fusese o altă lecție înainte, în care ni se indicase cartea a IV-a, de atîta folos pentru noi și la istorie, ca una ce introducea în viața sciților și geților, vechi stăpîni pe meleagurile noastre. În fața tăcerii generale, glasul răsfățat al profesorului se întoarse spre mine. — Eu sînt elev bun, eu sînt băiat cinstit, și harnic, și învățat, — eu desigur pot traduce. Și, de sfială, am tradus, — Dumnezeu și zeii Olimpului și al tuturor popoarelor Orientului pot să știe singuri ce. Conștiința, o delicată conștiință, care mijeia, mă tulbura în două privinți : că spuneam ce nu știam și ce nu putea să îndrepte nici profesorul, de care deci abuzam și că lăsam să se creadă, rău coleg, că lecția a fost totuși dată. Dar recompensa a venit imediat : însuși textul, editat la Teubner, în Lipsca, al autorului grec, text din care poate mai am o parte, cealaltă fiind generos dăruită mai tîrziu Deboarei Ilovici, fiica, locuind în aceeași curte, a antreprenorului pompelor funebre, om prietenos, care pe stradă acosta pe oamenii mai în vîrstă cu fireasca întrebare : „cucoane, da' mie cînd îmi faceți saftea ?“. Din greceasca primelor clase de „curs superior“ îmi aduc aminte aceasta — și atîta.

Frumos, cu părul blond, creț, des, cu niște pătrunzători ochi de un albastru adînc, aproape ireal, iute și ele-

gant în mișcări, nervos de nu-l puteam urmări, sigur de știința sa și amoretat de dînsa, avînd o nesfîrșită plăcere să umple tabla cu cifre pe care un singur gest energic cu buretele le făcea să dispară ca într-un joc de iluzii, profesorul Dimitriu vrăjea, acolo, pe scîndura neagră, o mai înaltă matematică, din care nu înțelegeam absolut nimic. Cînd venea teribilul ceas al problemei de tratat în scris, ca să nu dau hîrtia albă, făceam întîi o disertație... literară asupra problemei. Cîtă milă de mine trebuie să fi avut profesorul care mi-a „dat drumul“ pentru ca, aiurea, încă doi ani să fac tot aceeași tristă experiență...

Aparte, fără vrîstă aparentă dar, desigur, trecut de patruzeci de ani, ardeleanul Marțian, directorul liceului supt „conservatori“, al cărui nume chiar părea că-i spune ființa, venea din altă lume și o reprezenta neschimbată. Ultramontan, care învățase, mi se spunea, în Viena, din care aducea o bogată, o impresionantă știință, el crea „sintaxa ornată“ pe care ne-o prezenta. Nalt, osos, bolnav, reținut de suferința lui de piept adesea acasă, călcînd și de aceea măsurat, cîntărindu-și vorbele dar, în fond, cu toată această solemnitate, bun și iertător pentru cei care ca Arthur Stavri, care încă de atunci făcea versuri, îl așteptau în culoar ca să-l înștiințeze că nu sînt pregătiți pentru... ziua aceea, el dădea o înaltă demnitate, pe care n-o mai întilnisem la nimeni, catedrei. Traduceam acum din poezie și, *Georgicele* lui Virgil, cu un profesor care nu era nici plugar amator și care uitase casa părintească, de bună samă a unui vrednic țeran de dincolo, nu ne erau inteligibile prin recomandatiile practice din ele, iar poezia ne scăpa și nouă, cum scăpa și profesorului, un așa de competent filolog. Dar eu, de la mine însumi, începeam a trăi în cugetarea din această limbă, deși mai tîrziu numai mi-am dat samă de procesul ascuns care se petrecea în mintea mea.

Bătrîn desigur era și profesorul de filozofie, Giurgea, dar mai bătrînă filozofia prietenosului avocat, care se suia

pe catedră așa cum venise de acasă, încheiat, deschiat și spunea ceva așa de părintește încît nu ne simțeam la școală, ci acasă la noi, cu o rudă în halat, de la care nu ascultam și nu învățam nimic.

Ce aleasă în schimb, ce îngrijită, de o eleganță în adevăr italiană, era ființa profesorului de această limbă, care nu era impusă în program, dar o urmam cîțiva, avocatul Licu ! Și, astfel, de la profesorul cu ochii verzi, melancolici, care păreau că văd undeva foarte departe, am aflat, pe paginile metodei lui Frollo, un viitor coleg al meu la Universitate, și ce spune în zborul ei darnic de ciripiri orice „peregrina rondinella“. Cînd, peste cinci ani, am făcut primul drum la Veneția, simțindu-mă ca de acolo, am avut un sincer gînd de recunoștință pentru filologul improvizat, care, în dorința de a ne arăta cît de mult samănă cele două limbi, apropia pe „neghitoso“ de „nîgăiosul“ său moldovenesc.

Germana era predată de pașnicul profesor Nicolescu, tot un ardelean poate, avînd placiditatea, aproape mecanică, de mișcări și gesturi a lui Marcian, dar fără motivele lui personale. De o notă bunișoară puteam fi siguri de la nesfîrșita lui indulgență, dar la această materie, care ne pune în inferioritate fatală față de colegii evrei, ce groaznică trudă a fost aceea care, în singurătatea odăii mele, nervos străbătută în toate sensurile, m-a făcut să pătrund pe paginile *Metodei* lui Ahn desișul declinațiilor și formelor verbale ale unei limbi cu totul altfel însuflețită decît toate cele cunoscute pînă atunci !

Nu știu nimic despre lecțiile de științe naturale : cu profesor cu tot, ele s-au împrăștiat fără a-l mai putea regăsi pe dînsul, fără a le mai putea descoperi pe dînsese. Același lucru cu limba franceză. Aceste materii nu se poate să fi fost legate de un om nou sau de elemente nouă în predare. Dar pe doi profesori noi, chiar dacă materiile lor nu mi-ar fi fost așa de simpatice, nu i-aș fi putut uita.

Ne-am trezit la istoria Orientului — unde se rătăcise și manualul, vechi, dar foarte îngrijit, al unui Mandinescu, culegînd sau poate și traducînd, seminarist pentru seminariști, din, probabil, vreo carte în rusește, — cu un profesor tînăr, deși nu foarte tînăr, a cărui păreche cu greu s-ar fi găsit. Mic, foarte mic, cu privirea ușor încrucișată, ceea ce-i dădea un aer misterios, cu mustața aspră rasă, tăiată scurt, Ioan Georgian, fecior de preot, care făcuse și studii în Paris, la Hautes Études, cum am aflat pe urmă, cînd el a apărut ca rival al fostului și, cred, în adevăr preștitului său elev de la Botoșani, apărea vorbareț, aprins, călcînd larg, potrivindu-și pasul, lîngă silueta înaltă, tristă, tăcută a lui Marțian. Cred că o dată au și locuit împreună, deși pe urmă vedeam de la casa noastră nouă, tot din parohia Sfîntului Ioan, la un carătaș neamț sau polon căruia îi ziceam „buiă“ (boiă) lumina care veghea pînă tîrziu în casa Măndiței Buzilă, fata Juanesei, unde Georgian se mutase. Spirit revoluționar, acest om cu neobișnuite scînteieri, dar și cu o ereditate care-l va smulge apoi de la catedra din București la Sf. Sava pentru a-l ținea ani de zile în zbuciumul sufletesc al maniei religioase, vedea, singur, o altă școală. Distanța, necesară, între dînsul și școlarii săi nu înțelegea s-o stabilească decît prin știință, care nu-i lipsea, și talentul pe care-l avea cu prisosință, fiind, fără îndoială, unul din oamenii cei mai elocvenți, cei mai plini de vervă — se înscrisese și ca avocat — pe cari i-am cunoscut. Așezat pe un simplu scaun în fața noastră, el improviza după o carte pe care a isprăvit prin a mi-o recomanda. O am și acuma : nu e alta decît manualul pentru Universitate, plin de așa frumoase descrieri, de fragmente literare așa de bine alese, de traduceri noi din cărțile sfînte evreiești, al marelui egiptolog Maspero. Pentru înțîia oară atingeam în pregătirea mea de lecție, de examen, un așa de înalt nivel, și eram mîndru că nu mă înspăimîntă, precum eram bucuros că-mi place așa de mult.

Ioan Georgian era un om deplin, și tocmai de aceea el consimțea — mai mult, el găsea foarte natural — să ne trateze și pe noi ca oameni. Același lucru îl făcea dintr-o tinereță doritoare de cît mai mult contact sufletesc, din lărgimea de orizont a unor studii universitare făcute la Iași, pînă la capăt, dintr-o nesfîrșită bunătate de inimă, încă un profesor nou, Nicolae Răutu, — și acesta apărut într-o nedespărțită tovărășie, lîngă noul „domn de științe naturale” pentru „cursul inferior”, Mironescu, mergînd alături așa încît le vedeam înaintînd bastoanele perfect paralele. D. Răutu, care-și continuă și azi o bătrînetă senină, în mijlocul bogatei sale familii și care-și are în urmă o carieră politică în care din nou ne-am întîlnit, ne-a cîștigat de la început, mai mult decît Georgian, care mai ales ne impunea, prin zîmbetul lipit de figura sa larg deschisă, care încununa un trup sănătos și voinic. Dar ce era cu totul nou la acela care aducea ultimele rezultate ale școlii lui Lambrior și le comunica prin note manuscrite, era dispoziția, care ne ridica așa de mult în ochii noștri, ducîndu-mă pe mine pînă la hotarele, pe care totuși le vedeam bine, ale familiarității, de a discuta cu noi. Între ortografia lui Băleanu și a lui erau deosebiri și, pentru a ne cîștiga de partea sa, cînd ar fi putut să ne impuie acestălalt sistem, el recurgea și la legile derivației, de care pînă atunci fuseserăm străini.

E cel dintîi om mai în vîrstă care mi-a arătat înțelegere și iubire. Mai tîrziu, cînd acea nedreptate m-a depărtat de orașul nașterii mele, el mi-a păstrat, în ciuda majorității colegilor săi, care mă sacrificase așa de ușor, acest sentiment și, în casa lui Argenti, acuma dispărut, unde trăia cu prietenul său, eram primit într-o intimitate care mă onora și mă îndemna.

Și iată și catastrofa vieții mele școlare la Botoșani.

Se simțise, se pare, nevoia unui supraveghetor de disciplină și, probabil mai mult pentru trecutul său de mili-

tar decît pentru demnitatea purtărilor ca profesor, maestrul nostru de muzică și de scrimă primise această delicată sarcină. După conversațiile cu care ne obișnuise, firește că trebuiau acte de autoritate ca să se impuie. Trecusem pe lîngă dînsul salutîndu-l, cum fusesem învățat să fiu politicoș de acasă, unde chiar mi se făcuseră muștrări cînd sărutasem mîna lui Vlădicescu, oaspete al lui „moșu' Manole“, foarte amabil cu teatrul de ambe sexe, deși nu trebuia s-o fac, pentru că „la actori, chiar bătrîni, nu li se sărută mîna“. Glasul aspru mă rechemă ca să-mi ceară s-o fac din nou și înaintea tuturor, pentru că pînă atunci n-aș fi făcut-o. Mîndria firească a adolescentului a refuzat, cum nu se putea altfel, fiindcă aș fi mărturisit, în cazul contrar, că n-am creștere și că am mințit. Era și mîndria rasei, căreia nu i s-a poruncit. Eu, care nu fusesem niciodată pedepsit, din a doua clasă primară, eu care de cinci ani eram în fruntea tovarășilor mei, trebuia să rămîn „oprit“, sentința rostindu-se înaintea gloatei din toate clasele care se adunase. Liniștit, am plecat acasă, bănuind ce mă așteaptă.

Pentru aceasta, „conferința“ profesorilor m-a eliminat pe cîtva timp din școală. Trebuia deci, nu fără durere, să caut aiurea.

Și — am găsit.

Am ajuns astfel la liceul din Iași, ceea ce era și o ușurare pentru condițiile de viață ale mamei, fratele meu intrînd în același timp la Școala Militară de acolo.

Mai văzusem orașul, care continua să-mi pară fără păreche, deși el n-are pe departe, cu toți Tătărășii și Ciurchii săi, de origine tataro-țigănească, aceeași frumuseță ca Botoșanii, răsfirați pînă departe, cu mahalale ca niște sate, cu lungi și curate străzi armenesti, lăsîndu-se numai centrul înghesuiei comerțului evreiesc, aici învrîstat însă cu armenii răspîndiți în toate colțurile și cu cîte un lipovan

din piață, vânzător de pește, de frîghii, de panerașe de ceară pentru Paști, cu flori colorate prinse deasupra, și de sîmburi de floarea soarelui.

O dată, eram tot la mătușă-mea Zinca și la „moșu' Ioanidi“, gazda noastră, ori de erau bucuroși ori ba — și, cu o perfectă discreție, nu-și arătasera împovărarea prin întreita noastră prezență — într-un cartier de care fusesem străin chiar și cînd, rareori, ne abăteam la „moșu' Go“, lîngă biserica Sf. Atanasie, urcînd de la Școala Centrală în sus, printre vechi gospodării, cărora încă neînțelegerea artistică nu le dărimase zidurile pentru a scoate piatră, regiune de străzi înguste, întortochiate, de case care păreau că ascund cîte o taină. În noua vizită, cu cîțva timp înainte de strămutarea mea școlară, eram într-o foarte curată căsuță de la Copou, tocmai la capătul mării străzi boierești, mărgenită de case ale unei mîndre și fine aristocrații, frecată cu franțuzește, occidentalizată în limbă, ca și în clădiri, care întindeau peroane supt care odinioară se opreau multe trăsuri în serile de sindrofie. Încă nu se prefăcuse această mai nobilă alee a Moldovei de odinioară într-un șir de case fără stăpîn, pornind astfel de la cofetăria Tufli, rezervată pentru scopuri comerciale, în față cu maidanul d-lui Cuza, unde rămăsese numai o pivniță de găzar așteptîndu-se circurile ambulante, pentru a se continua cu comandamente militare, cu cercuri de ofițeri, cu locuinți de închiriat. Impunătoarea Școală Militară, cu larga grădină în față, avînd peste drum, pentru un negustor de pianе și cine mai plătea chirie, vechea locuință încăpătoare și arătoasă a Drăghiceștilor, se găsea încă între adăposturi de bancheri evrei, ca Juster (o dată singur Neuschotz se înfipsea într-un mîndru palat de arhondologie la începutul străzii Mitropoliei și casa Pașcanului de lîngă Sf. Ilie se pregătea să cuprindă un spital, o alta mai departe, scăpînd de degradarea ca destinație și de urîțirea ca stil, prin aceea că fusese dăruită Consulatului rusesc), dar și școli ca a

d-nei Dodun des Perrières, văduva organizatorului închisorilor moldovenesti supt Vodă Grigore Ghica, apoi locuințe de funcționari, avocați, politicieni, gata la orice întoarcere a soartei să vîndă cui dă mai mult și, dacă se poate, statului ; se mai păstra acolo în legătură cu trecutul casa de unde ieșea totdeauna la anumite ceasuri micuța umbră albă a bancherului Pavli. De la un capăt la altul, liniște, măsură, bunăcuviință. Cetele de școlari în diferite uniforme se sfiau să ridice dealul cu mișcările deșănțate ale unei tinerețe zburdalnice și cu zgomotul celor scăpați o clipă de tirania paralizantă a clasei. Trăsurile marilor birjari scapeți în mantii de catifea închisă, în jurul cărora flutura mătasa albastră deschis a centurii, mînau cu o singură ușoară amenințare a sfîrcului de bici, care nu lovea, ci despica aerul dintr-un gest elegant, cai de rasă care ar fi făcut mîndria unui amator din Apus, și cunoșteai pe cine era înăuntru, căci nu venise încă scăderea primblărilor sfidătoare ale oricui are cu ce să-și plătească o cursă ca să se afișeze.

Acolo, în capăt, căsuța care înainta asupra străzii, foarte albă, foarte cochetă, îngrijită cu acea minuțioasă pasiune de gospodărie, specială Moldovei singure, care se păstrează foarte deseori și acum ca o sacră tradiție, semn al unei rase selecționate și străbătute de o lungă viață istorică, avea în față grădina Copoului. Influența lecturilor proaste — vai, cinematografele din ultimele decenii ! — nu mîna printre bătrînii ei copaci, supt care se oprea melancolia lui Eminescu, părechile grăbite nu numai să guste plăcerea alintărilor ușuratece, dar să și învedereze tuturora fericirea lor ; adîncuri umeze de întunec, rare ori străbătute de cîte un singuratec care numai acolo credea că poate să rămîie singur cu dînsul și cu iluzia pădurii neatinse, încunjurau urîta piramidă țintuită cu litere chirilice, care amintea, din pornirea recunoscătoare a lui Mihai-vodă Sturdza, tot ce Moldova Regulamentului Organic, cu acest Regulament însuși în primul rînd, datorește

ocrotirii binecuvîntate a lui Nicolae Pavlovici, domnul tuturor Rusiilor și puțin și al sclăvitelor noastre țeri ; nici un naționalist sensibil nu se simțea jignit de o astfel de afirmație.

Cu unchiul, căpitan de intendență, mergeam uneori, purtînd și eu o șapcă de dril, ieșită din uz — și mi se vorbea și mie de viitorul pe care mi l-ar deschide Școala Militară —, la impunătoarea cazarmă datorită tot Domnului de la 1850, activ renovator în mai multe privinți al vieții de stat în Moldova. Atingerea cu o instituție de perfectă ordine și disciplină, în care totul se făcea pe baza respectului absolut, mă umplea de o mîndrie națională deosebită de aceea care putea să iasă din vechile coruri de pe piața de la Botoșani. Aici vorbea, cu o elocvență de fapte, de stări de lucruri întemeiate, realitatea. Treceam prin odăile bine îngrijite și participam la cercarea excellentului borș în care se amestecaseră toate mirodeniile îndătinate. Era atunci o mică armată bine hrănită și, adaug, bine îmbrăcată : numai la întoarcerea mea din străinătate, după 1890, a început să răsară acea rușine, dureroasă pentru sufletul meu, a soldatului murdar, a soldatului în zdrențe ; pînă și ordonanțele aveau, în regimul însuflețit încă de amintirea proaspătă a unui război cîștigat, o bună ținută militară, și nu cred să se fi gîndit vreun ofițer de atunci să le schimbe uniforma țerii într-o livrea de lacheu. Ne înfundam și în grădinițele vecine, care duceau la huceagurile cu care se termina lunga alee, și sunetele de trîmbiți în dimineața răcoroasă trezeau vedenii de trecut luptător, meneau noi efortări pentru drepturile încă necîștigate, a căror noțiune exactă, în ciuda atîtor ani de școală, îmi lipsea, din nenorocire, așa de mult. Dealtfel, în această liniște politică, dominată de continua creațiune a lui Brătianu, pe care nu-l intimida — și nici pe regele care-l susținea și care-i datora și lui noua coroană de oțel — o opoziție zgomotoasă, dusă de tineretul conservator cu un Nicu Fili-

pescu²³, opoziție a cărei cunoștință o putusem prinde din foaia aristocrației luptătoare, *Epoca*, amestecată cu atâtea alte ziare pe mesuța lui „moșu' Manole“, nu era loc nici pentru amintiri prea vii, nici pentru speranțe prea îndrăznețe. Se credea că s-a câștigat o bază solidă, permanentă, de pe care nimeni nu ne-ar putea zguduï, și a ne desface de care ar însemna să ne aruncăm în negraite primejdii.

Acasă, unchiul era numai o veselie. Se zbenguia ca și noi copiii cu cele trei levrete, Princesa, impozantă mamă de familie, Oscar, cu ochii verzi, slab de multe escapade amoroase și Ami, cu ochii negri, strălucitori de inteligență și, admirat de „tața Zinca“ și de mama, cînta cu un glas puternic romanțele la modă, cerîndu-i-se de preferință *Viorica de pe vale*, bucată de rezistență. O familie din nenorocire fără copii, în care n-am auzit o vorbă rea și n-am văzut o mișcare de minie sau de nerăbdare. Văd, departe, casa tot așa de bine ținută, dar cu o atmosferă misterioasă pe care n-o puteau sfărîma elegantele lor mișcări, pe cele două verișoare, așa de bune cu noi, împărțindu-ne batoane neuitate de ciocolată Suchard și, odată chiar, niște frumoase lanțuri de bronz cu sticle colorate pentru primele mele ceasornice, „cilindru cu rubine“; Lența, fata așa de cuminte și studioasă și Tauța, cu o licărire de veșnică glumă în mici ochi negri din fața ștrengărește pistruiată. O altă soră a tatei, Olga, odată făgăduită moșierului Anghel și de atunci menită celibatului voit de dînsa, ridica silueta ei slabă, cu mișcările voluntare, energia privirii, atît de hotărît inteligentă, din marii ochi negri pe care nu-i începuse vrîsta.

Șederea ieșeană se oprea aici. Nu-mi mai aduc aminte, ca altădată, de seri în centru, la grădinile cu înghețatele măiestre ca la „Alexandra“ ori cu păhăruțele de bere amară, care-mi mijesc și ele într-un colț de trecut asupra căruia s-a lăsat multă cenușă. Ca teatru, numai clipa, atît de depărtată, cînd, în grădina Vîrnăv de la Botoșani,

Millo însuși vrăjea sabaturile țigănești din *Baba Hîrca*, fierbînd la focul dracilor cazane de farmece, sau vreo vagă scenă pe care o actriță franceză, veștedă și urîtică, și ea patronată de „moșu' Manole“, arunca refrenul provocător :

Voici ceci, voici cela.

Comment trouvez-vous tout cela ?

De teatrul Iașului, ca și de toate spectacolele și petrecerile lui pînă la plecare, am rămas cu totul străin.

Dar, în anul trecerii mele la acel mediu școlar, locuința soților Ioanidi, care fusese și pe la biserica Sfîntului Lazăr, era în Sărărie, într-un lung șir de odăițe, lîngă care talentul de înfrumusețare al căpitanului crease o grădiniță și chioscul înfășurat în zorele unde se stătea la masă. Casa primitoare, unde m-am întors apoi duminicile și sărbătorile, avea și alți oaspeți, fiecare cu alte apucături, dar dator fiecare să aducă un element la o viață continuu veselă, ca a vechii noastre ofițerimi. Un fost ofițer ungur, pripăsit, Réthy Béla, roșie figură rotundă cu o cravată de mustăți învîrtite, încînta pe cei de casă și pe oaspeți cu ghitara lui din care scotea nervos accentele *Zapfenstreich*-ului ; român, zicea, după mamă, avea prin Iași nu știu ce rosturi neclare, pe care îngăduitoarea noastră ospitalitate le accepta fără să cerceteze ; o nepoată a Elencăi Iorga, veșnic trista soție a lui Iancu Iorga, fratele bunicului, așa de bun și de blînd, așa de patriarh în lunga lui figură cu ochii mari, umflați, cu craniul eshilean total dezgolit și barba sură de profet, dar simțind încă pe umeri pedeapsa nemeritată a unei condamnări pentru o sumă ușuratec pierdută la ispititorul joc de cărți. Aglaia, „Pasărea“, din cauza profilului ascuțit al unei figuri extraordinar de spirituale, sărea de pe un scaun pe altul, mai asemenea cu un spirit al grădinii intrat printr-o fereastră deschisă și, pregătind o căsătorie cu această ființă volatilă, melancolic, cu mustățile grecești atîrnînd, sever ca un președinte la Cîrtea de Casație, pe cînd din creionul lui fără școală ieșeau tot felul

de omuleți cu capul mare și membrele de paianjen cari semănau leit cu oamenii zilei, acela pe care o scurtă dar vie reputație l-a făcut caricaturistul la modă, Jichide²⁹, scris, cu o capricioasă ortografie franceză : Jiquide. Nu înțelegeam ce însemnau neașteptatele dureri, trîntind pe pat pe „tața Zinca“, al cărei apropiat sfîrșit îl anunțau, fără ca ea sau alții să bănuiască.

Acolo m-am pregătit, pe băncile chioșcului din grădină, pentru examenul care trebuia să-mi dea o bursă la școala ceă nouă, de care nu știam nimic, ba pe care nici măcar n-o văzusem.

Străin și necunoscut, incapabil, ca totdeauna, să mă recomand de la întâia încercare, pe care nu se putea să n-o strice o timiditate a cărei vădire atîta vreme n-am putut s-o ascund, deci pradă oricărei întrebări imperioase, oricărei încruntări din sprîncene, ba chiar oricărei atitudini în care aș fi putut găsi neprietenie ori despreț, am răspuns cum a dat Dumnezeu în anumite cercetări de noapte din cancelaria clădirii, care s-a prefăcut apoi în Școală de Frumoase Arte și în Pinacotecă și care adăpostea atunci liceul, legată fiind prin vechiul arc din vremea lui Mihai Sturdza, înjugînd strada care-i purta numele, cu internatul, a cărui mucedă și murdară temniță trebuia să mă închidă în curînd. N-am ieșit întîiul, biruit, dacă nu mă înșel, de un sprinten elev negricios din cursul inferior, mai tîrziu prietenul meu de la Vălenii-de-Munte, doctorul Pîrvu. Dar, oricum, nu mai eram povară îngustătei case din Botoșani, mamă-mea putînd să adăpostească prin odăi ieftene singurătatea ei, și pînea statului îmi era asigurată, o pîne pe care n-am udat-o cu lacrimi de mînie numai pentru că aproape tot ce era putere vie în sufletul meu fusese măcinat de teribila mașină sfîrșimătoare a școlii.

Am intrat astfel în bătrîna clădire neprietenoasă, cu o curte îngustă și prăfoasă, într-o clasă a VI-a, mică și tristă, la capătul unui culoar care nu primise niciodată lumina și unde putina cu apă își revărsa cuprinsul. Băncile scrijelate se ridicau răpede în amfiteatru, lăsînd în fundul văii mesuța la care oficia, el însuși pătruns de jalea acestui mediu, un profesor, pe care, de sus — unde pribeagul își așezase locul, lingă un ftizic, Tăutu, gata de moarte, și doi evrei pe cari, cînd se ascundeau supt bancă la cetirea catalogului, un zdravăn băietan de la țară îi ridică de pîr ca să lămurească îndoielile cu privire la absență ale profesorului —, îl vedeam mititel, grămădit și, în cele mai multe cazuri, cu totul ridicul. Ce deosebire față de maiestuoasa catedră botoșăneană, de mobilierul proaspăt, de lumina care se revărsa asupra clasei de curînd părăsite, din largile ferești deschise asupra curții vaste, asupra livezilor bogate și crenelelor casei Ciolac ! Din stradă, huruieli de trăsuri, strigăte prelungi, de jălanie, ale ambulanților evrei, zburdăciunea zgomotoasă a claselor ieșite pe trotoare și, la orice deschidere a ferestilor joase, tot ce poate trimete, împreună cu praful, cu „colbul“ ei, o stradă rău și rar măturată.

Deși cunoscuți în mare parte prin lucrări proprii, apărute în volum sau în paginile *Convorbirilor*, deși legați cîte unii de activitatea literară și științifică renovatoare al cărei organ fusese societatea „Junimea“, deci notorietăți netăgăduite și adesea personalități distinse, anumite defecte făceau ca și noii profesori să fie inferiori, în această calitate a lor, față de aceia de la care plecasem și, dacă nu făceam atunci o comparație care să contribuie la demoralizarea ce m-a învăluit de îndată, crescînd neconținut, e fiindcă asupra nedreptății și umilinții suferite cu cîteva luni în urmă preferam să întind un vîl des, de nepătruns.

Tineri nu erau aici decît doi, cari ei înșiși n-au avut nici o atingere cu sufletele noastre, unul fiind o fire dis-

prețuitoare și violentă, celălalt avînd o „dexteritate“, pe care n-o prețuiam deloc.

Încolo, tot oameni trecuți de cincizeci de ani, iar unii și mai înaintați în vîrstă, asupra cărora meșteșugul exercitase o acțiune deprimantă, cu atît mai mult cu cît aici nu era omul din Iași avînd a face cu oameni din Iași, ale căror rosturi de familie să le cunoască adesea perfect, ci mulțimea elevilor, destul de obraznică, dar fără curajul și tradițiile eroice de la Botoșani — adevărat că și fără profunda stricăciune, mizeria morală de acolo —, era adunată de vîntul întîmplărilor în orașul mare, cu mulți funcționari, din toate părțile Moldovei-de-Sus.

Mai bătrîn decît toți părea profesorul de franceză, Alexandru Suțu. Urmaș de Domn, avînd în figură liniile caracteristice ale nobilimii fanariote, slab, palid, cu nasul coroiat supt fruntea pe care se rătăceau vițe de păr alb, observînd în îmbrăcămintea uzată o distincție ereditară și înfigînd în cravată acul cu coroana princiară, acest om, pe care descendența și creșterea îl meneau la altceva decît trista meserie, care vădit îl dezgusta pînă într-atîta încît refuza să numească, în general, pe elevi, chemîndu-i după semne exterioare ca : „tu, cel cu cravata albastră“, lucra obosit și în silă, putînd avea, dealtfel — el, care se pătrunsese de spiritul limbii, vorbită exclusiv acasă, în care a încercat a traduce pe Eminescu și care publicase o mizerabil tipărită istorie a literaturii franceze —, așa de puțină satisfacție de la băieți a căror limbă se împotriva la orice încercare de bună pronunție franceză. Venea ca la o osîndă, examina în neștire, adînc nemulțămît de orice manifestare și ne aplica o metodă excelentă, dar neinteligibilă pentru cei mai mulți, aceea a gramaticii istorice a lui Auguste Brachet, pe care o socotea ca a sa personală, ca „metoda“ sa, — ceea ce făcea pe grăsuțul fiu de băcan gălățean Soare, pe care-l pîndea un așa de grozav sfîrșit la bătrîneță, să spuie că „Suțu are metodă“, ori „n-are metodă“, după nota pe care o putuse căpăta. Cînd

În clasa al VII-a, omul de gust, rafinat, ne-a dat compoziții libere, de făcut în clasă, cred că a mea despre Ioana D'Arc l-a făcut să mă privească altfel decât gloata desprețuită; eu însumi am avut pentru întâia oară, așternînd acele rînduri calde de lirism pe baza unei cărți pentru copii de la acel Alfred Mame din Tours, dăruită de biata Băjească, fiorul cum se poate scrie istoria, istoria însuflețită, singura de ținut în samă.

Nu va fi fost mai tînăr acel om, de o extraordinară vitalitate, ceea ce l-a reținut pe lume pînă ieri, care ne preda istoria. Alexandru Brandia, cunoscut mie după traducerea manualului din clasa a II-a de la Botoșani, micuț, slab, zbîrcit, aruncînd pe catedră o pălărie trecută prin multe ploi și prăfuită de multe vînturi, ne privea de supt ochelari cu mărunții ochi negri nu ca pe niște neînțelegători sau ca pe niște dușmani temuți, cu care se dă zilnic lupta pe viață și pe moarte, ci ca pe niște rătăciți și rău crescuți cărora așa de mult ar fi vrut să le schimbe sufletul umanizîndu-l și civilizîndu-l. Era ceva înduișoșat, vibrant, dureros-rugător în glasul lui, cînd, la teză, izbucnea: „Nuuu copiați! De ceee copiați?“, ca să termine printr-o amenințare de care trei sferturi din clasă, cu cărțile deschise în bancă — obicei mai rar la Botoșani, unde însă, cînd se făcea se făcea bine, dînd, e adevărat, profesorului supraveghetor cartea, dar fiind supt coperta ei... o alta —, își rîdeau cu cinism. „Explica“ bine, viu — cea dintîi „explicație“ la istorie pe care o auzeam —, dar cerea să nu se treacă peste ce spusese chiar cînd, cu toată lungă lui practică, greșise vreun amănunt. Îngăduia să se recurgă la cărți străine și eu oteam, urmînd exemplul de la Botoșani, din cartea de „istorie a evului mediu“, apoi din cea „modernă“ următoare, ale lui Duruy, frumoasă lectură, prezentată simpatic, ca și manualul, pe care-l păstram cu sfințenie, al lui Maspero.

Mai tînăr ceva părea profesorul de limba latină, Xenofont Gheorghiu, care, plecînd foarte tîrziu din viață, a

lăsat așa de bune amintiri. Autor al unor studii de literatură franceză apărute în curs de mulți ani de zile la *Convorbirile literare*, studii îngrijit scrise, care dovedesc cetiri asidue, dar căroră le lipsește orice farmec, acest om distins n-avea desigur o cunoștință adîncă a unei limbi așa de grele — cită distanță pînă la impunătorul Marțian, atît de stăpîn peste ce era mai greu în materia sa ! —, și nici pe departe, neapăratul simț special pentru clasicismul antic. Corect în îndeplinirea datoriilor sale, el nu arăta o deosebită satisfacție că ne are în fața lui, ci înăcrit, veșnic obosit, își dregă cu virful creionului o coafură creată și învoaltă în care vrîsta pusesse multe puncte albe. Mai s-a spus că e „domnu' Codiță“ și cu atîta se încheia caracterizarea.

Limba greacă era a unui om de mare merit, care mulți ani a fost directorul liceului, neclintit de nimeni, identificat cu această situație, filologul de pregătire europeană Vasile Burlă³⁰. Nu era numai eruditul care dăduse *Convorbirilor* etimologii și articole de polemică pe dreptate foarte ținute în samă și cetitorul unei vaste biblioteci pe care dureroase incidente de familie mă vor face s-o zăresc din odaia mea de oploșit la dînsul, dar, la acest superb exemplar de rasă moldovenească, un zimbru al lui Ștefan cel Mare, cu trupul imens, puternicul cap, ochii mari, dulci, glumeți și în fond trîști, deasupra mustății arcuite asupra gurii sfătoase, un suflet multiplu, complex, nesigur de sine, pipăitor se zbătea în acest formidabil înveliș, făcîndu-i viața capricioasă, nelogică, neconținut sfărîmată. Am aflat pe urmă că, soț, din iubire romantică, al poetei Matilda Cugler³¹, fusese înșurat a doua oară cu o străină, și singurătatea lui va fi apoi ruptă de o a treia legătură, tot așa de romantică și tot așa de trecătoare. Cu noi nu era numai tolerant, rîzîndu-și din ignoranța, așa de răspîdită și așa de firească la o materie atît de grea, ci mergea pînă la glumă, pînă la ghidusie, atingînd și terenuri pe care pînă atunci numai „contele“ de la Botoșani le pipăiesc,

ca în ziua cînd ne dădea la *Odiseia*, pe care așa de puțin am înțeles-o atunci în farmecul ei eroic și pitoresc, explicația suplimentară că Nausicaa, cu ochii acoperiți cînd i-a răsărit din mare trupul gol al lui Odysseus, „se va fi uitat puțințel printre degete“. Dar noi nu știam aprecia această prețioasă zburdălnicie de moșneag și-l luam din cînd în cînd înainte, cu toată aparența lui masivă și accentele sonore ale glasului cînd voia să pară grozav de indignat. Astfel, cînd întreba pe cineva dacă „n-ar fi bine să rămîie oprit“, acela nu-și făcea pedeapsa și, chemat să răspundă pentru aceasta, declara că „a crezut că nu e bine“. Prin cîte n-a trecut, cum se va vedea, și îndrăzneala mea începătoare față de acela pe care-l iubeam desigur, dar a cărui autoritate devenise aproape total disparentă ! Pînă și vorbirea bucovineană a lui „dom' Berlă“ ne dădea prilej de glumă.

Cu limba germană era chiar un adevărat scandal. Format la cele mai bune școli din Germania, doctor în drept și doctor în filozofie, fiul lui Teodorovici, filologul ardelean, fratele medicului regal, Octav Teodori fusese atins de o boală care nu atrăsese punerea lui la pensie, dar permitea unor tineri fără milă orice cruzime față de omul cu părul lung, față stoarsă, vagii ochi pierduți supt ochelari, care se așeza pe catalog ca să nu umble nimeni într-însul. I se puneau întrebări, mai ales în clasa al VII-a, cu privire la cele mai frumoase fete din oraș, se simulau închideri între cele două geamuri, se dădeau lupte cu pachete de rufe din care răsăreau mînci și craci. El, incapabil de a examina, punea note la întîmplare. Ale mele erau foarte bune, pentru că, știind cît se putea ști și la Botoșani, avusesem cutezanța de a-i declara de la început, cum tot mai rupeam ceva, că am făcut studii la Cernăuți. Fără a mai fi întreat, aveam nota zece asigurată.

Matematicile le predă, ceremonios, în hainele cele mai îngrijite, cu gulerul cel mai înalt și totdeauna proaspăt, trăgîndu-și manșetele cînd scria pe tabelă, Lucescu. Dar,

bolnav de piept, silit să facă îndelungate petreceri în țeri calde, el nu era un profesor permanent. La dînsul înțelegeam... cît de obicei, și această incapacitate absolută m-a dus la prima înșelare a unui profesor : în cursul unei teze m-am cerut la putina cu apă și am simulat o slăbiciune neprevăzută. O însemn aceasta, alături de scrierea pe manșetă, silită de totala mea inaptitudine de a învăța pe de rost, a versurilor odiosului Boileau, la Suțu, și cu o nerușinată teză prezentînd „tăietura unui vulcan în momentul erupției“ la profesorul de științi naturale de care va fi vorba pe urmă.

O dată, Lucescu a fost înlocuit cu profesorul de Universitate Ralet. Nobilă figură boierească aleasă atitudine a bolnavului de aceeași boală cu Lucescu, care-și domina suferințele, și în același timp o sinceritate, o spontaneitate, o genială dispoziție în a lua lucrurile de la început, personal. Cînd, în fața cifrelor de pe tabelă, mă opream total dezorientat, glasul slab mă îndemna : „Să încercăm ! Să văd și eu ce s-ar putea !“. Am crezut un moment că poarta de aramă neclintită se crapă puținel în fața mea.

„Domnu' Drăghici“ de la științe, gras, gros, bondoc, cu părul mărunț, creț, cu mustața care părea roasă de molii — de aici porecla : cățeaua —, cu glasul fără sonoritate, urmărind penibil pe carte numele fosilelor, la care cei mai obraznici nu lipseau să adauge „Catella Magna“, imediat repetată și de profesor. Aici lecția era un perpetuu scandal : i se aduceau pietre din gunoi ca să le identifice și se pare că într-adevăr le apropia de limbă. L-am cunoscut și altfel, în familia lui — de care a vrut să mă și apropie —, și, supt dascălul ridiculizat am descoperit un om fundamental bun, care însă desigur își greșise meseria.

Mai că l-aș fi putut confunda ca aspect cu bunul bătrîn de la muzică, Dima, căruia nu i-am dat un ceas de cîntare, deși mă asigura că am „un glas frumos“.

Ce splendid era profesorul de desemn, Șoldănescu, un pictor adevărat, care mi se înfățișa ca un sfătuitor mai în

vîrstă ! Moartea timpurie a împiedicat dezvoltarea talentului său, foarte real.

La română, un om de o imensă lectură, de un spirit ascuțit și pătrunzător, autorul unor studii despre balada românească și viitorul alcătuitor al unei masive lucrări care pretinde a rezolva, filologic și istoric, chestia originii românilor, Alexandru Philippide³², moștenitorul numelui și temperamentului unui grec de geniu, de la începutul secolului al XIX-lea, nu făcea decît să ne sperie. Mic, iute, mînios și furios, fulgerînd pe supt ochelari, părînd că vrea să ne înțepe cu vîrfurile stufoselor mustăți, umflîndu-și pieptul supt vesta, jiletca bătător la ochi decoltată, improșcînd cuvintele la explicația care nu se înțelegea și bruscînd la răspunsuri și pe cei mai buni, el ne prezenta, ceasuri întregi, sprijinit pe cugetători germani ale căror cărți erau citate în nemțește, teoriile despre deosebirea între istorie, care spune cum e, știință, care învață ce nu e, și poezie, care se ocupă cu ce nu poate să fie, ori, în clasa a VII-a, înșira o întreagă bibliografie poliglotă cu necruțătoarea însemnare a anului și locului de tipărire. Pentru noi, timp pierdut...

De colegii de la externat îmi aduc aminte prea puțin. Între dînșii se desfăcea printr-o inteligență deosebită — îmi părea rău că-l înlocuiesc la premiul întâi, dar el nu mi-a arătat prin nimic că ar fi jignit, cu toate că marea lui rezervă l-a împiedicat de a-mi dovedi de atunci neuitatele sentimente de care mi-a dat dovadă pe urmă —, Petre Liciu³³. Fiul unui magistrat bolnăvicios și șubred și al unei mame care s-a stins în chiar acest timp, lăsînd cîtva timp ca o umbră asupra vieții lui întregi, el era tot mai mult atras dincolo de școală prin pasiunea pe care i-o trezise teatrul, tot așa de necunoscut sărăciei mele ca și reprezentațiile din Botoșani, ale lui Grigore Manolescu. Dealtfel, cum se va vedea, la această vîrstă privirile noastre mai ale tuturor erau îndreptate în altă parte, și cu cea mai mare tragere de inimă pentru studii, nu puteam

să ne dăruim întregi școlii. Încă una din problemele învățământului mai înalt, această firească distracție, pe care nici o mustrare, nici o pedeapsă nu o pot înlătura, cerind din partea învățătorului, care atunci trebuie să fie mai mult decît oricînd educator, o deosebită atenție și nesfîrșite cruțări [...]

Legăturile se puteau face, trebuiau să se facă în internat : în urîtul și scîrbosul loc de tortură, adevărată închiisoare, în care căpătai ceva și din psihologia deînutului, al Liceului Internat.

Peste stradă, o grădiniță cu doi, trei copaci, fără un strat de floare, în orașul care, deși mult mai puțin decît Botoșanii mei, era, în cartierele-românești, totuși, numai flori înaintea casei și zîmbetul lor se răsfața la toate fereștile ; o tristă curte pietruită, mică de o cuprindeai dintr-o privire și totdeauna plină de lume ; la poarta ferecată, ghereta de pază a portarului neprietenos. Iar, în ce privește locuința, Doamne ! Sus, dormitorii reci, înțesate de paturi — dormitoriul meu se chema prin tradiția suferinții de mai multe generații : „Siberia“ —, două repetitorii, tot așa de rău încălzite, pentru cursul inferior și cel superior deosebit, cu supravegherea unor pedagogi, dintre care unul singur, viitorul doctor Țurcanovici de la Roman, care avea iluzia că ne poate stăpîni prin cîte o vagă amenințare, era un om sănătos și voinic, pe cînd Antonia de cel blind, vorbind în șoapte, își tușea agonia — și în curînd era să-i vedem în biserică trupul neînsuflit, capul blond, creț, plecat prea curînd pe perina sicriului — și Maxim, care a mai putut trăi, vărsa sînge. Romanticul Sacchetti de la „Siberia“ venea numai ca să doarmă. Undeva, în fund, un gang întunecos, păzit de rufosul, murdarul „moș Cute“, ducea la latrine, care erau o groază. Peste antret, clasa a VII-a a externilor. Pe scări întunecoase, în faptul zilei, treziți de clopoțelul pe care, cu o infernală stăruință, ni-l sunau în urechi doi țigani bătrîni, aproape tot așa de ferfeniți, ne coboram, rebe-

giți de frig, strecurîndu-ne spre lavatoriul veșnic umed, cu țevile de tinichea care trebuie să fi venit de la Mihai-vodă Sturdza însuși, creatorul, în acest local putred de vechime și neîngrijire, al vestitei atunci Academii Mihăilene. Astfel curățiți și pieptănați, Dumnezeu știe cum și unde, mergeam în lunga odaie a refectoriului, care comunica printr-o fereastră îngustă cu o bucătărie, în care nimeni n-avea curajul să privească. Acolo ne aștepta zilnica noastră learcă de dimineață, în care se puteau recunoaște slabe urme de lapte, — duminica, trebuind să mergem la biserică, în care neatenția noastră era absolută, cafeaua aceasta era pur și simplu suprimată *ad maiorem Dei gloriam*. La amiazi, niște chiftele bocănețe, în care ai fi zis că s-a amestecat strujitură de lemn, ne împovărau stomahurile, iar seara, o supă, un fel, care, la scurte intervale, era macaroane cu brînză, prefăcute într-un fel de sos gros, dezgustător și, de două ori pe săptămînă, dulciuri. Cred că Statul dădea pentru această alimentație, total insuficientă — eu mă aprovizionam peste gard, la olteanul cu strafide și mai ales cu alune, pe care le rodeam cu un apetit de veveriță — cinzeci de bani pe zi. Întorcîndu-se dimineața la pupitrele în care învățasem seara pînă la zece, reluam supt aceleași capace somnul nostru întrerupt, pe care pedagogul, față de „domnii” hărăgoși din cursul superior, trebuia să-l tolereze. Lîngă mine, egoismul lui Soare se hrănea singur, pofticios, din alimentele alese pe care le expediase tatăl de la Galați. Cutare alt vecin chitea albumul cu mărci poștale, mare și folositoare slăbiciune, pe care-l fura pe rînd de la toți colegii. Greoi, plictisit, pedagogul își tîra pașii, pe cînd din stradă se ridicau iarăși strigătele, urletele, lungile plîngerii asiatice ale precupeților și zvonul mulțimii grăbite spre tîrg. Aerul, de timpuriu plin de praf, zăpăcea și mai mult mințile pe care, jos, le aștepta interogatoriul profesorilor.

Ce putea să rezulte din acest fel de viață își poate închipui și cine n-a trecut printr-o experiență asemănătoare. De la o bucată de vreme, întocmai ca la închisoarea pentru delictе și pentru crime, nu mai reacționeai : te păraseai unei soarte care nu se putea nici schimba, nici îmbunătăți. Orice grijă adevărată a ființei fizice — școala n-avea și nu avuse niciodată baie — dispărea ; puținii păstrau în dosul capacului de la pupitru un ciob de oglindă ca să-și compătimească zilnic fața palidă, obosită. Îmbrăcăminții nu i se dădea nici o atenție. M-am deprins astfel, fără să fi auzit un cuvânt, dacă nu de simpatie sfătuitoare, măcar de milă, a nu mai scoate din șoșoni ghetetele, care pe încetul se muiau și simțeam o deosebită plăcere că, în rătăcirea prin aceste triste culoare, nu mi se mai aud pașii, m-am deprins a nu mai tunde părul, care se lăsa pe umeri, a nu mai reteza fulgii de barbă, care se îmbulzeau sălbatec. Cravata o părăsisem și primeam cu un bold gulerul continuu ridicat. Cred că mă împodobisem și cu niște ochelari fumurii. Un adevărat Ion Nădejde în mic, care se potrivea, dealtfel, și cu o începătoare profesiune socialistă. Mai în vîrstă, mai rezistenți, colegii din clasa a VII-a, cei doi Crivăț, Nicoale și Panait, se uitau cu curiozitate la acela care părea, cum mi s-a și spus, „un ofticos ieșit din spital“.

Paltonul meu sur, apropiat de sobă, căpătase drept în mijloc o roată de pîrleală, care se vedea de la o sută de pași : îl înduram, neavînd cum și unde să-l schimb și pe acela. O păreche de pantaloni largi, de aceeași culoare, arătau prin amploarea lor, că sînt un dar de la unul din unchiilor mei. Purtînd un băț gros, pe care nu știu unde îl descoperisem, străbăteam ca o ciudată arătare străzile Iașului, pe care se purtau și atîția oameni îngrijiți și fericiți. Eram în nota bisericilor curățite de tencuială, a zidurilor pe jumătate prăbușite și a puturoaselor colțuri de ghetto. O, săracul copil cu hăinuțe de pichet alb și brandenburgurile albastre, în ce-l prefăcuse școala, care — nu e așa ? —

dă instrucție și educație și pregătește pentru o viață luminată și mulțămită ?

Cînd, duminica, apăream la „moșu' Ioanidi“, unde ajunseseră, se vede, a se deprinde cu iremediabila mea decadentă — acasă scriam o carte poștală într-un an —, cite o fată frumoasă cu care vorbea, învîrtindu-se în călcîie, fratele, purtînd cocheta tunică albastră cu epolete roșii a Școlii Militare, îl ruga discret să găsească mijlocul de a înlătura urîta și trista fantomă buhoasă și prematur bărboasă care apărea uneori în privazul ușii...

Încredere în mine nu aveam deloc. Mi se părea că sînt cel din urmă dintre proști, incapabil de a face și eu ceva și că, menit, dealtfel unei morți apropiate, nu voi fi în stare să fiu de folos în scurtul termen al unei vieți nenorocite. Notele le luam mai mult din darul de a putea prezenta lucrurile decît dintr-o cunoaștere adevărată a materiei, pentru care n-aveam nici timp, nici gust.

Nu știu unde ar fi ajuns această desfacere fizică și morală, dacă, în acest iad, în care erau tipuri de tot felul, de la freneticii frecventatori de bordeluri, cei cu boli urîte și de la cei cu apucături ascunse, pe care-i prindea uneori o pornire de nebunie distrugătoare, care-i trecea pe un timp la infirmerie, în sama babei Tasia, ființa cea mai cu milă din tot personalul, de la dobrogeni foarte copti, pe care-i prindeau cu slujnicile acei cari pindeau la fereștile subsolului, pînă la bieți băieți înspăimîntați, abia ieșiți din puful cald al părinților, nu mi-ar fi dat întîmplarea doi prieteni, cei dinții prieteni pe care mă puteam răzima eu mai mult decît dinșii, care erau mai siguri de sine și deci mai rezistenți, pe mine. •

Din Botoșani venise și colegul meu Miron Kernbach, fiul „domnului Cherinbac“ de la Poștă, Iosif, prieten odinioară, ca și frații săi, cu tatăl meu și cu „moșu' Manole“, și al „doamnei Otilia“ de la Școala de fete ; familie pe care o cunoșteam întreagă, cu fratele mai mare, Titi, cu sora Cornelia, care s-a vădit mai tîrziu o delicată poetă și care

a murit numai acum în urmă, lăsînd între hîrtille ei toate foiletoanele mele din ziarul *Lupta*, frumos tăiate și cu îngrijire păstrate — mai tîrziu numai voi întîlni pe frațele mult mai mare, poet, politician, Gheorghe din Moldova³⁴ —, ba, pînă și la vărul lor după mamă, Constantinescu, de al cărui părinte se lega o istorie dureroasă de osîndă. Vesel, glumeț, vioi, împodobit și cu însușiri literare, pe care le-am găsit pe urmă în înduioșătorul jurnal de proprie observație, scris în anii de boală, și a cărui rătăcire între hîrtille mele am regretat-o așa de mult, el nu părea deloc merit fîtziei care l-a lovit la București, ca elev la Școala Politehnică și de care, în cele mai mari chinuri sufletești, îndușmănit cu el, cu ai lui, căutînd un refugiu sufletesc, peste multe văi și dealuri, la mine, era să se stingă înainte de douăzeci de ani. Ghiță Longinescu³⁵, azi colegul meu la Universitate și eroicul profesor care a biruit cu un curaj unic neajunsurile fizice și morale ale pierderii vederii, era între noi trei temperamentul cel mai solid și mai armonios, fără urmă de melancolie și îndoială în lupta vieții, pe care o primea încrezător în muncă și bucuros de puterile sale, pe fața mare, cu ochii proeminenți, de o atît de prietenoasă privire; om de ispravă, idealist nebiruit, filozof al unei resemnări din care în întunericul său a știut să facă o fericire a iubirii de oameni, a cultului datoriei. În mijlocul unor colegi brutali și pretențioși, de o inteligență slăbuță și fără un caracter format, noi, cești trei făcuserăm o sfîntă ligă a modestiei noastre, a grijii unor lucruri mai înalte și mai bune; ce furioși au fost cu toții cînd am luat la masă, unde fiecare căuta să se îmbulzească pentru a fi la locurile din frunte, pe cele din urmă! După propunerea lui Longinescu, care aducea un solid umor focșănean, am întemeiat frăția pe toată viața a „vacilor“, cu obligația de a nu ne chema unul pe altul cu un alt titlu decît cu acesta, pe atît de glorios, pe cît de rar, de „vacă“.

O dată constituit acest element de rezistență, „vacile” ieșeau firește la plimbare împreună. Și ele au fost provocatoarele, supt conducerea eternei căciuli vechi de deznadejde și sfidare și a bățului gros cu care am fost bănuیت că voiam să atentez la integritatea corporală a superiorilor mei, ale scenei neuitate prin care eram să mă desfac, supt osînda altei „conferinți”, de această Bastilie murdară a adolescenței mele și să încerc o nouă viață, plină desigur și ea de multe umilinți, mai grele chiar, uneori, decît pînă acum, dar în fund cu o licărire de lumină apropiată, de libertate ce va să vie.

Într-o duminică deci, întunecatul nostru „provizor”, Cujbă, a decretat, nu știu pentru ce motiv, căci nu se săvîrșise absolut nici o greșeală, că noi din clasa a VI-a „nu ieșim”. Așa cum ajunsesem, tot aveau multă „sămînță de vorbă”, așa încît logica mea dreaptă, raționalismul meu instinctiv m-au făcut să întreb de ce nu aveau voie să beneficiem de această zi a primblărilor și vizitelor. Răspunsul, potrivit cu cele mai bune tradiții ale „pionilor” din toate țerile, a fost, natural : „fiindcă așa vreau eu și n-am poftă de discuții”. Cine crede că atît de ușor se izbește în fața unui băiat de aproape șaisprezece ani, nu cunoaște dîrza și, adaug : fericita dispoziție a acestei vrîste, cînd se trezește simțul demnității umane, al respectului de sine însuși. La rîndul meu, am răspuns că : de ce ies colegii din a VII-a ? „Fiindcă sînt din a VII-ă.” Logica însă, chiar într-un biet cap necăjit ca al meu, își păstrează drepturile : „Dar dacă vreunul din a VII-a va rămînea repetent și va fi împreună cu noi ?”

Provizorul înțelegea că hotărîrea era luată ; că vom ieși, și, sfidîndu-ne, ne-a invitat s-o facem. Ca de cîte ori în viața mea am înfruntat totul fiindcă vedeam că nu pot altfel, că e ceva mai puternic decît mine care mă îndeamnă la aceasta, am simțit că pe fața mea subit îngălbinită trece vîntul supremului risc. Dînd într-o parte pe portarul uimit, am ieșit.

Au urmat lungi negocieri între cel vinovat de rebeleliune, cu împovărarea ciomagului căruia i se atribuiau cele mai criminale destinații, și directorul însuși, care vădit n-ar fi vrut să mă arunce pe stradă. Înaintea întregii clase s-a dezvoltat în ultima instanță decisiva discuție : „Ei, dom'le, și dacă te-om da afară, dumneata ce te-i face ?” Riposta, salutăată de cele mai revoluționare risete, de un foarte rău exemplu, fără îndoială, pentru disciplină, a fost : „Mă fac ori sacagiu, ori” — și aceasta arată pe vechiul redactor pentru politica externă la *Romanu* lui „moșu' Manole” — „ori ministru în Bulgaria”.

Am fost deci eliminat — a doua oară în viață, și din cîte locuri era să mai fiu, pînă și de la Academia Română, de trei ori, de bunii mei colegi și foști elevi, pe lîngă încercări de a mă elimina și din viața politică și din literatură și, cu iscălitura a șaptezeci de profesori, de la Universitate..., dar nici sacagiu nu m-am făcut și nici din Bulgaria nu mi-a venit oferta pe care contam. Ci numai mîndria mea a fost adînc jignită, cîteva luni, prin experiența vieții cui trăiește din mila altuia.

Mama era la vie la Copou, unde murise patriarhul Manolache Drăghici și, ginerele lui, Mircea, descoperise un izvor de apă minerală care-i mai crescuse veniturile, căci odată cu socrul dispăruse și pensia care reprezenta banii scutelnicilor. Cred că și mai înainte stătusem acolo, pe marginea de deal, între pomii deși, pînă la marginea gardului de cîtină cu măruntele flori violete — o nouă vedenie a vieții de la țară, care fermeca la cea dintîi întîlnire pe urmașul fără avere al vechilor moșieri. Au fost pe acolo și zile bune, pe care, copil neștiutor, incapabil de a descoperi pe fața găzduitorului grijile materiale și neplăcerea vizitelor parazite, mi le aduc aminte nedeslușit ; la via din marginea Iașului, lîngă biserica Sfîntului Atanasie, clădită de Ștefăniță Lupu, unde se odihnea de veci Postelnicul, am căpătat și puțința de a birui, prin cercetări de noapte printre copacii cu roadă, groaza întunecului, de

care-mi fusese stăpînită copilăria. Casa mare, încăpătoare, bine îngrijită de un gospodar activ și zgîrcit, avea o mi-reasmă de boierie care făcea bine sufletului meu. Zăresc încă o rudă a stăpînului meu, un băiat negricios, gras, în uniformă militară și două vlăstări sărăcite ale Drăghiceștilor, fiul și fiica, albă, roză și grasă, ai maiorului Drăghici.

Desigur pentru o ospitalitate bine cîntărită eram mulți, prea mulți. Lucra în special contra mea și reputația rea a unui școlar eliminat, și inițierea socialistă, despre care voi vorbi pe urmă, și francheta cu care exprimam idei, care desigur se potriveau foarte puțin cu atmosfera acestei case patriarhale, în care plutea încă sufletul bătrînului cronicar și autor de cărți religioase, plin de evlavie și de ceea ce contemporanul, tipograful lui, Asachi, numea „sevas * către ocîrmuire“. Nu era desigur în mine nimic din acea blîndeță lingușitoare care nu displace oamenilor de oare-care vîrstă care, cînd n-au avut copii, nu pot pricepe acel vînt de afirmație prin netedă, voluptuoasă împotrivire, care face pe adolescenți pe atît de interesanți pentru fetele sentimental romantice, cum cere natura la această vîrstă, pe cît de dezagreabili pentru bărbații în concurența cu care stau gata să intre.

Se căuta, deși nu-mi dădeam seama, numai prilejul pentru o ruptură de mult dorită, pe care mamă-mea, prezentă, n-o gîcea, pentru înlăturarea indezirabilului. Într-o duminică am căpătat „ordinul“ de-a merge la biserică. Fără îndoială că pietatea mea nu crescuse prin obligația de a înlocui cafeaua de dimineață a internatului cu șederea forțată la biserică. O religiозitate larg cuprinzătoare, cu multă poezie, cu o nesfîrșită milă de oameni, tindea să înlocuiască total religia moștenită, cu pecetea adînc apăsată a teologilor pe blînda învățătură a Mintuitorului. Socialist militant, însărcinat cu răspîndirea cărțicelor roșii ale prințului rebel Cropotchin, aveam și o datorie de partid

* *Sevas* (gr.) = cinste. N. ed.).

ca să păstrez în acest domeniu o anumită atitudine. Scurt, am refuzat. Dar, cînd ceilalți, în acea zi de august, s-au întors sfînțiți, efectul asupra domnului soartei mele n-a fost acela al blîndeței apostolice. Nu numai că în ochi era mînia, dar brațul mi-a părut gata să lovească. La rîndul meu, am apucat o bară de fier. Pe urmă, doborît de răspunderea gestului ce făcusem, am rămas numai cît trebuie pentru a lua hotărîrea desfacerii cu orice preț, și al morții de foame, a acestei legături. Poticnindu-mă, nu fără o copilărească simulare de leșin, care mi se părea indispensabilă, am plecat în lumea mare, fără să mă întrebe nimeni unde mă duc, unde o să mînc și unde o să-mi plec capul.

Între colegii externi, Șumuleanu, cu fața de domnișară, cu ochii albaștri, nevinovați, supt părul creț, se alipise la tovărășia „vacilor” mele, care în acest moment de vacanță se găseau, desigur acasă, fiecare mulțămît cu ai săi. Îmi vorbise de o vie a lui, pe care o și cercetasem cîndva, pe cînd făceam descoperiri de noapte prin zidurile dărîmate ale Cetățuiei, unde se tînguiau ca oameni în agonie huhurezii și vindereii. Prin străzile prăfoase m-am tîrît acolo. Se înseninase cerul pentru mine în ceasurile petrecute pe acea coastă sărutată cald de soare între butucii plini de roadă, în căsuța cu miros de răveneală și de părăsire, unde paturile trebuiau improvizate. Prietenul meu era încă acolo numai pentru cîteva ceasuri de distracție. Deci clipa mărturisirii, pe care o zăboveam tot mai mult, venise. Mi-a îngăduit să vin cu dînsul, dar, cînd mama lui Șumuleanu a văzut, a doua zi, două capete pe două perini, am înțeles și eu că trebuie să merg aiurea.

Vagabondajul celui izgonit m-a dus de-a dreptul la profesorul, la directorul care iscălise sentința de înlăturare și al cărui suflet îl simțeam îngreuiat de măsura ce luase. „Domnu’ Burlă” mi-a făgăduit să intervieve la minister pentru ridicarea pedepsei, iar pînă atunci m-a poftit într-o odaie la dînsul.

Stăteam pentru întâia oară în casa unui profesor, a unui om învățat și pe furiș mă strecuram pînă pe pragul camerei de lucru unde se îndesau solemne cărți mie neștiute, între care nu fără uimire am descoperit și o „juxtă“ franceză, — da, una din acele comode și oribile traduceri juxtalineare de care ne foloseam noi în ascuns ca să evităm greutatea nesfîrșită a pătrunderii personale, cu dicționarul în cîrcă, a misteriosului text elenic. O uimire și o deziluzie... Deci, — deci și profesorii țin „juxte“ acasă... Încolo aveam o singură sarcină : să duc la tipografia Goldner, lîngă Teatrul cel nou, corecturile proaspete la noua ediție din strașnica gramatică grecească a profesorului.

Pe suflet mă apăsa un fel de teamă, hrănită de nu știu ce legende false despre viața găzduitorului meu, dar nimeni nu se ocupa de mine, în această casă de burlac, cu slugi vage, undeva departe. Iar la ceasul mesei, rebelul, pedepsitul, mîncă în chiar restaurantul, dintr-o veche prăvălie de lîngă Piața Traian, ținut de mama, mărunțică, slabă, albă, corogită, a lui Jichide, restaurant unde, de hatîrul foarte frumoasei, ochioasei domnișoare a casei, venea, primit în chiar cercul familiei „domnu’ Burlă“ însuși. Eu, care voi prînzi apoi pentru douăzeci și cinci de bani într-o cîrciumă lîngă casa Pașcanului, puteam, chiar după largile mese ale „moșului Ioanidi“, să prețuiesc după dreptate plăcerea de a mîncă dejunuri și prînzuri complete, de o delicioasă pregătire, după carta plină de bunătăți.

Dar toate cele bune au și un sfîrșit. O dată, în liniștea adîncă a casei cu curte largă, goală, dîn dosul bisericii Lozonschi, am auzit o conversație care, într-un moment m-a lovit drept în față. — „Și băietu-ista cine-i ?“ întreba glasul unui prieten al profesorului. — „Ia, un biet băiet sărac : l-au dat afară de la internat și-l țin așa la mine“...

Într-o clipă eram în față, unde domnul de limba italiană, elvețianul Weizsäcker, cu care la școală aveam foarte puțin de făcut — și nu știu chiar dacă-l urmam —, ținea pensiune pentru elevii de liceu. M-am oferit acolo pedagog,

și nu era loc, acesta fiind ținut de șubredul meu coleg Holbăn, a cărui sănătate atinsă a putut totuși răzbi ostenelele obrăzniciei coalizate a elevilor săi. Dar situația pe care o rîvneam am găsit-o îndată la alt internat, acela pe care-l ținea însuși „domnu’ Drăghici”, pe strada Arcului.

M-am așezat acolo cu leafă : patruzeci de lei pe lună, cu făgăduiala că de fiecare nou client pe care l-aș aduce se vor mai adăugi alți zece. Și imediat m-am pus pe lucru ca să adun lumea în odăile curate din fundul curții, lângă frumoasa casă pe care, cu o soție a doua, tînără, fata avocatului Menciu din Roman, și cu noi copiii, o ocupa profesorul, avînd lângă dînsul pe cele două fete mai mari, Lența și Natalița, și un bleg băiat funcționar, care trebuia în curînd să-mi arate taina căsuțelor din mahalaua unde privighetorile cîntă nebune prin desişuri, iar, în nopțile cînd acopere cu un vâl icoana, cite o croitoreasă căreia-i e frică să doarmă singură, se roagă frumos să-i cumperi o pălărie nouă de la modistă, dar să te faci că n-o cunoști pe stradă.

Erau acolo tineri, smomiți de mine pe la pensionatul Disem, unde o domnișoară înflorea în fereastră la trecerea noastră, cu care, în general, nu m-am mai întîlnit în viață : voinicul Radu, Pivniceru, nalt, palid, devenit apoi profesor de matematici, Popov — tot hușeni —, Melinte de la Roman, un uriaș, apoi boierosul dorohoian Coroiu și francezul Rivalet, cu grădina frumoasă de la Cetățuia. Nu-i mai încăpea dormitorul, dar, în ce privește leafa, „domu’ Drăghici”, care mîncea împreună cu noi, el și familia întregă, anume căutături ale flăcăilor lunecînd spre cea mai tînără din fete, m-a făcut să observ că el avea în gînd pentru leafa mea, crescută prin ademenirile de colegi, un termen final de numai șaiszeci de lei.

Cu această importantă leafă, și adăugîndu-se tot ce se schimbă în corpul și în mintea unui băiat de șaisprezece ani cînd privighetorile cîntă așa de ispititoare în grădina cusătoreșelor din strada care nu în zadar se chema a Flori-

lor, și cum, înaintea casei unde creșteam băieți — tot de pe la Huși și de aiurea din provincie, pe care uneori trebuia să-i aduc la respectul autorității cu mijloace recomandate mie ca indispensabile din cea mai arhaică pedagogie, înainte de a-mi conduce mica turmă, cu severitatea cuvenită, la liceu —, trecea silueta blondă a domnișoarei Cornelia Stoica, spre care, cu toată experiența mea amoroasă, nu cutezam să ridic o singură vorbă de omagiu, sălbatecul cu căciulă, cu gulerul ridicat și ochelarii fumurii, ipohondrul care întreba de două ori pe lună pe bunul doctor Riegler dacă moare ori nu moare s-a prefăcut într-un tînăr cu ținuta îngrijită, cu redingota de camgarn negru, cu pantalonii străbătuți de dungi roșii de mătasă, fabricație a croitorului Hirsch din piață, solemn ca un vechi diplomat. Rămînea, pe lîngă o neuitată pălărie sură, pierdută în singura seară de chef din toată viața mea, și tocmai în strada Florilor, cilindrul cu opt reflecte, pe care-l purtau studenții, și bastonul.

Pentru ca să le pot purta, trebuia un lucru de nimic : să mai fiu dat afară o dată.

Aceasta a avut loc, cu toată greva pe care o provocasem pentru că voiau să ne așeze în bănci după catalog — și telegramă la Minister și o întrunire publică ! — numai la sfîrșitul clasei a VII-a, și mi se pare că la însuși, „domnu’ Burlă“. Între obligațiile cele mai nesuferite pentru o minte care se trezește la înțelegere și la creațiune e desigur impunerea de a asculta, cînd un grup de colegi e chemat la lecție, bișuiuala, tăiată de observațiile profesorului, a celor care nu știu și se eternizează, chinuind pe acela care-i chinuiește. În acest timp eu ceteam în bancă una din cărțile franceze ale unei inițieri literare pe care de luni de zile o începusem, cu o pasiune care mi-a salvat sufletul. Mi s-a cerut să aduc cartea spre cuvenita confiscare. Nu era a mea : o împrumutasem cu atîtea altele,

de la librarul Emanuil Haimann, care ținea, în strada Mare, un depozit de cele mai noi cărți pariziene, și o ceteam în zăre, netăiată. Și duhul raționalismului mă puse din nou în luptă cu autoritatea : „De ce s-o dau ?” — „Fiindcă e străină de școală”. „Dar străină e și mantaua de pe mine. Voiți s-o luați ?”

De Paști, eliminat și de această „conferință”, eram liber să apar cu doritul cilindru în cap, fluturînd cel mai elegant bețișor. Iar, cum „domnu Burlă” era un om bun, cu neapărate reveniri, am fost chemat, rugat aproape, să revin pentru a onora examenul, nu cu ce învățasem în cele două luni de eliminare, ci cu ce în cîteva zile, astronomia lui Lucescu intrînd și ea în socoteală, furasem pentru ocazie. Și nu mi-a părut rău, cînd, înlăturat și de la premii, am auzit din mulțime strigîndu-se „întîiul cu cunună”, Liciu, care revenea astfel la locul pe care, atîția ani de zile înaintea intrusiunii mele, îl meritase.

Dar, pentru a fi ce eram în momentul cînd, retras la Botoșani, în casa primitoare a „moșului Iacob” și a bunei mătușe tinere Aspasia, unde cilindrul, cu care paradam în grădinița de la Café Français, plină de fete frumoase, care se primblau în sunetul muzicii militare, nu mă împiedeca să cercetez în taină gavanoasele cu dulceți de deasupra sobei, mă pregăteam de suprema încercare a bacalaureatului, îmi trebuise darul pe care ultimul an de liceu mi-l dăduse pe deplin, pînă la beția sufletească și la completa refacere morală : darul ideilor de peste școală și al literaturii pentru care nu se „învață lecția” și nu se pune notă.

VIII

IDEI ȘI LECTURI

Școala crede prea mult că ucenicii ei pot trăi numai cu ideile pe care ea însăși nu le are. Și ucenicii se deprind astfel a nu avea idei, a urî ceea ce, avînd acest aer, trimete imediat la cartea de clasă. Ideea pentru idee, fără nici o legătură cu nota, fără nici un folos pentru carieră, aceea n-are nici o trecere. Căci, pînă atunci, nu se confunda, ca azi, ideea adevărată cu pasiunea care pretinde a fi o idee și cu activitatea zgomotoasă și dezordonată pe care o provoacă numai falsele idei.

Pe atunci, pentru un tineret care vedea în naționalism și în patriotism, cum era firesc, ceva impus și întreținut de Statul înfățișat prin „domnii” de pe catedră, care și ei o făceau fiindcă așa era ordinul de la „onor. Minister”, ideea nu putea să fie *aceasta*.

Dealtfel, de cîte ori fraza se intrupa într-o realitate vie, trecînd supt ochii noștri ori și făcînd apel la noi, ce jalnice erau rezultatele !

Nici o mai bună dovadă nu poate fi decît petrecerea la Iași a regelui Carol în zilele cele mai impopulare ale regimului lui Ion Brătianu, care totuși recursese și la oameni ca Nicu Gane, ca impozantul Vasile Gheorghian,

cumnatul lui „Moșu' Go“, pentru a da impresia unei schimbări în oameni — procesul Maicanilor ³⁶, al generalului Anghelescu pentru deturnări de fonduri și condamnarea lor erau aproape, ca și procesul lui Simion Mihăilescu, directorul Vănilor —, așteptînd pe aceia în metode.

Văd trei scene din această vizită plină de învățăminte.

Regele sosește. Liceul, înzestrat cu arme pe care nu știu dacă le mai avusesem vreodată în mîni, dar potem-chiniada școlară trebuia să se adauge la celelalte, e înaintea porților internatului. Careta largă, pompoasă, à la Daumont, cu jochei călărind pe caii dinainte, suie strada Arcului, procedată după obicei de filfierea de pene albe, de sclipirile de oțel ale jandarmilor călări și de trăsura în care prefectul poliției în picioare, cu fața către Suveran, garantează siguranța, ordinea, bunacuviința. Abia zăresc figura severă, slabă, încunjurată de barba încă neagră, mobilii ochi albaștri ai regelui, care cercetează iute toate, de jur împrejur, fără a face efortarea unui zîmbet, fără o umbră de mulțămire.

Deodată un înens zgomot se produce la capătul străzii, unde, pe terasa ambițioasei clădiri a lui Pastia, Otelul Traian, fiind grămădită atîta lume, se petrece ceva. Jandarmii întorc brusc caii spre trăsura regală, lumea se dă în lături înspăimîntată; îmbulziți din toate părțile, băieții sîr zaplaurile înapoi în curte, cu sau fără bețișoarele re-formate care li se încredințaseră.

Am aflat pe urmă că de pe terasa unde era un C. Balș, profesorul Miltiade Tzony de la Universitate și altă tinără opoziție nerăbdătoare și indignată și ea de isprăvile de la București ale „cetățenilor indignați“, adică ale agenților care pedepseau redacțiile ziarelor opoziției, devastîndu-le în numele „nației“, ca și corupția crescîndă a unui regim pe care Stătescu îl calificase: al unei „colectivități“ de unde porecla, răpede generalizată, de „colectiviști“, se suierase, aruncînd asupra domnescului oaspete al orașului mere putrede și ouă clocite.

Lecția de sentimente civice nu era din cele mai bune.

La școală, nici un cuvânt despre cel care venea la sfințirea noii Mitropolii, mare și solidă clădire, făcută onest de arhitecți străini, dar bazilică tripartită, cu galerii, fără nimic în legătură cu datina și amintirile țerii, nici un cuvânt despre opera lui și despre însuși lăcașul în care puteam pași de acum înainte, dacă sentimentele noastre ne-ar fi îndemnat, sentimente distruse de tot „Doamn' mește”-le pe care, fiecare la locul lui, îl înghițisem în copilărie, de la o preoțime care nu credea sau nu dovedise prin nimic credința ei.

Dar cu aceleași netrebnice puști trebuia să defilăm în fața uriașului bloc de zidărie supt ochii lui Carol I și ai unei oficialități civile și militare, în fața căreia stătea înfipt, cu sprâncenele-i dese, generalul Racoviță, comandantul corpului de armată. Singură curiozitatea a făcut să ne întoarcem privirile spre locul unde era regele, și am făcut-o așa de lălfu și de zăpăcit, încât cîțiva ne-am trezit singuri în stradă supt gestul de desperare al generalului, pe cînd restul școlii era acum departe. Dar lucruri de acestea, în lipsa generală de disciplină, nici nu se băgau de samă, necum să se pedepsească.

Toți erau supt impresia dureruoaselor scene de la sosire. Și astfel pare că s-a scurtat mult din ceea ce trebuia să mai fie. Plecarea celui atît de adînc jignit după douăzeci de ani de spornică și mîndră domnie am putut-o vedea, cu aceiași ochi de curioși nedisciplinați și nerespectuoși, de tineri sălbateci, incapabili de gestul care se impunea, de la chiar fereștile liceului nostru.

Aceeași lungă trăsură de gală, dar fără jocheii săltători, cazacele și caschetele lor colorate. În dosul gărzii, care părea și ea umilită, regele, vădit întristat, ducea încet degetul la chipiul aurit. De jur împrejur — rușinea rușinilor de care mai mult am ris decît să înțelegem inconștiența degradării —, un stol de nemernici derbedei,

români și evrei, urlau din fugă un „ura“ țigănesc, care era cea mai singeroasă din ofense.

Cu biserica în locul cafelei de dimineață și cu o regalitate astfel batjocorită de clasa care era datoră să încunjure, peste toate deosebirile ei, tronul de „voință națională“ pe care-l dorise, și apărata așa de neghiob de înseși organele care aveau această sarcină, și cu nu naționalism care de la Scipione Bădescu nu înaintase un pas, singurul izvor de idealism, de umanitate, de morală mai înaltă era în socialism. Acela pe care-l cunoscusem puțin, pe dinafară, din corespondența de la Roman a „moșului Manole“, nu numai prin *Contemporanul* și *Revista socială* de la Iași, dar și prin ascuțitul ziar, de foarte bună literatură, al socialiștilor de factură franco-belgiană din București, *Drepturile omului*.

Nu-mi aduc aminte cum, m-am trezit în Păcurari — lunga stradă care pleca de la casa boierească, vastă și frumoasă, prefăcută în penitenciar, „Poarta Verde“, înaintînd printre căsuțe curate pînă la gospodăriile închise ermetic ale birjarilor scapeți și la berăria „Zimbru“, cu grădina ei —, la frații Mayer, fiii pastorului englez. Unul din ei, Eduard, era cred, în clasa a VII-a și el ne colăcise deci. Dar ședințele, foarte amicale, în care un licean ca mine era considerat ca un om gata făcut, capabil să aibă credinți politice și sociale, era prezidată de fratele mai mare, Carol. Frumoasă figură albă, blondă, între belșugul bogatului pâr creț, cu albaștrii ochi siguri și reci — șeful nostru era unul din oamenii care cîștigă și rețin — a căror amintire nu dispare cu lunga trecere a anilor. Vorba lui înceată, dulce, cîștiga răpede inimile.

De aici m-am căpătat cu traducerea franceză în quarto, pe două coloane, aspră și solemnă ca un cod al vieții nouă ce trebuie să fie, a *Capitalului* lui Karl Marx. Am lăsat grijile școlare, care pentru mine erau foarte puțin

grele, eu dînd mai mult ce prindeam în joacă decît ce studiam în sudoarea frunții, pentru a răzbate, în acest desîș de abstracții. [...] Legea ofertei și cererii, plus-valoarea datorită muncitorului și pe care capitalul lacom al exploataților o fură, profeția unei „zile de apoi“, cînd acest capital se va concentra așa de mult în numai cîteva mîni, încît va ajunge o șuierătoare atingere a săbiei proletare pentru ca, spre fericirea, absolută și definitivă a omenirii, cîteva capete de beneficiari ilegali să se rostogolească în praf... Am scris cu osteneală, din ce mi se păruse că înțeleg, o conferință — cu totul altceva decît tezele școlare — cu care eram dator — și, în acel mic grup de tineri necunoscuți mie, am și cetit-o.

După aceea m-am învrednicit să capăt și o misiune, pe lingă lecțiile pe care le făceam vîrului de la Copou — contactul cu „poporul“ —, pe care, prefăcîndu-mă că dorm, l-am auzit cîنینdu-mă înaintea nevestei lui că e păcat de tinerețele mele dacă am ajuns nebun —, aceea de a duce noua evanghelie, cu broșurile lui Cropotkin cu tot, la Botoșani, unde, stînd cîteva zile la „moșu' Manole“, mi se pare, așezam pe rafturile bunului liberal bătrîn literatura socială cu copertile roșii. Dar, cu tot entuziasmul de care eram capabil, potolit entuziasm înoldovenesc chiar la șaisprezece ani, n-am putut cîștiga pentru ceea ce socoteam că e crezul meu statornic decît pe simpaticul meu fost coleg Waiser, pe care, asemenea predici din adolescență nu l-au împiedicat de a ajunge antreprenorul sau chiar proprietarul celui mai mare otel din Botoșanii noștri comuni.

Universitatea era să aducă o schimbare totală a convingerilor, căpătînd pe acelea pe care nu era să le mai schimb, chiar față de exagerările ridicule sau criminale ale doctrinei mele, pînă la vrsta pe care am atins-o. Dar din acest socialism de zori ai cugetării mi-a rămas ce trebuie ca milă de oameni, de orice om, cu atît mai mare milă, cu cît el e mai nenorocit, de să-mi ajungă ca

să rezist acestor rătăcirii barbare, ca și pedantismului intelectualilor satisfăcuți de ei înșiși și trufiei prostești a oamenilor ajunși.

Carol Mayer avea însă și o bibliotecă germană, cu clasiți legați frumos, din care era ceva nou de cules pentru fostul elev al lui Nicolescu și, ca să zic așa, și al bietului Teodori. Pe paginile dramelor lui Schiller am încercat, vai, fără folos apreciazabil ! să mă inițiez într-o literatură, al cărei sentimentalism romantic, ca în despletitii lui *Briganzi* ³⁷, cu un Karl Moor potrivit cu ochelarii mei fumurii, cu lipsa mea de cravată și cu bețigașul amenințător, m-ar fi putut seduce atât de ușor. Dar pentru fericita, mîntuitoarea atingere cu o altă literatură, a cărei limbă o stăpîneam foarte bine, dar de care fusesem despărțit prin bariera școlii de atîta vreme, mai trebuiau cîteva luni de zile și toate pățaniile provocate de nelipsita mea independență de spirit.

Deocamdată mă întindeam lacom, în lipsa oricărui sfat de pe catedră — și decît să fie o impunere, în cine știe ce direcție învechită ori fără potrivire, era mai bine așa ! —, către ce-mi pica în mîni din noul scris românesc, într-o vreme cînd, de o parte, la moldoveni era un realism oriental, iar, de alta, la bucureșteni, un romanțism de pitoresc colorat, capricios și zglobiu, cu o mult mai mare adîncime.

Am cetit astfel, cu unii, puțini, din colegii mei, scrierile lui Constantin Mille ³⁸ : *Dinu Milian*, imitație după Jules Vallès, dar plină de amintiri autobiografice dintr-o societate așa de asemenea cu aceea în mijlocul căreia trăiam, apoi *Feciorul Popei*, în care colorile erau mai vulgare și mina mai grea, fără să las de o parte *Caietul roșu*, în care era pasiunea franceză pentru baricade, pe care a înțeles-o și Eminescu în *Împărat și proletar*, și negația absolută, furioasă, opusă credințelor metafizice. Și, într-o

zi, o elegantă fițuică reunea cu același Mille, cu versurile plate ale ofițerului Carol Scrob, cu povestirile melancolice, care mă impresionau, ale unui Nicolae Țincu, pagini de critică literară și artistică ale lui Delavrancea, de o așa de proaspătă și de curajoasă personalitate.

Încercări literare nu făcusem eu însumi, decît nu știu ce schiță, după paginile de realism din *Contemporanul* cu privire la ridiculul amestecat în drama îngropărilor din colțul meu de Botoșani — forțam pentru aceasta un suflet care cerea altceva —, și numai la întoarcerea pentru pregătirea de bacalaureat, cum, în fața casei „moșului Iacob“ era aceea a unor vechi colegi ai mei, în care o domnișoară mai nostimă decît tînără avea ochi și pentru mine, dar mai mult pentru Ermil, bunul băiat groaznic de urît, dar bogat, al lui „moșu’ Manole“, îngînam versuri ce tindeau a lovi în concurentul care putea să fie mai fericit :

Are inimă de aur,
Și ți-e drag de nu-l vezi bine.
Fericește-te pe tine :
De bărbat ai un tezaur...

Ermil, el însuși ieșit de la admirabila școală particulară „Institutele Unite“ a junimiștilor, cu amintirea lui Eminescu și cu prezența lui Culian matematicul și a matematicului Melik, cu „Codiță“ al nostru și cu tot clanul, cunoștea mult mai bine noua literatură și, cum îi plăcea să-i cetească inteligentei și buneii noastre mătușe Aspasia, asistam și eu, în acele luni dinaintea bacalaureatului, la lecturi luate din *Convorbirile literare*, mutate acum la București. Ermil cetea rău, dar eram în măsură să înțeleg ce bună era literatura, o, mult mai bună decît la *Contemporanul*...

Deocamdată, în uritul oarelor din clasa a VI-a, mă apucasem să fac, în spiritul nostru, adecă al „vacilor“, o foaie proprie, pe care o trăgeam la mașină și o dădeam

abonaților — tot nu uitam *Romanu* de la Roman! — în schimb pentru o modestă plată în alunele care, pe lângă ce dădea statul român, îmi completeau alimentația. Cum fusesem găsit de o coloare a feței puțin mai întunecată decît a multora dintre colegi, îi pusesem titlul *Ecoul ceai-nului*. Eram și ilustratorul ei cu caricaturi. Dar viața creațiunii mele a fost scurtă. Eram singurul redactor și trebuia să răspund la lecție, ceea ce devenea absorbant.

Cum se vede, deloc talentul precoce. Și, dealtfel, cînd versurile s-au înmulțit, mă jenam de caietul meu. Orice încredere în mine fusese distrusă de teribila mașină a școlii.

Literatura românească mi s-a mai vădit la „domnu’ Drăghici” prin apariția *Revistei nouă*³⁹ a lui Hasdeu, impunătoare prin proporțiile ei, prin luxul tipografic, prin coperta împodobită cu multe, o, cu prea multe flori și cu eroice chipuri de scriitori. Era și Delavrancea acolo, și era și Vlahuță — dar încă nu cunoscusem pe Eminescu decît prin legenda nenorocirii lui și prin apariția deodată, lângă Otel Traian, a trupului îngroșat și greu la mers, a feței bugete de pe care smulgea furios orice urmă de mustață, pe cînd bățul căuta să lovească în diformele „turnure” ale doamnelor. Ne-a trebuit timp ca să-l înțelegem, și a trebuit ca poezia lui atît de nouă și de adîncă să iasă din sepulcrul anilor vechi ai *Convorbirilor* de la Iași în eleganta ediție bucureșteană a lui Socec. Dizidența *Revistei nouă*, pornirea ei contra *Convorbirilor*, duelul unui Hasdeu, total ignorat de noi în toate rosturile lui, cu Maiorescu, caricaturat ca Napoleon, în „trilogia” la care colabora și istețul, productivul filolog Lazăr Șăineanu⁴⁰, nu putea să-mi fie inteligibilă în toate urile zăcute de acolo. Dar aspectul publicației ne cucerise, și am avut o deosebită plăcere să comunic exemplarul cumpărat din banii mei de pedagog fetiței cu obraji roșii care ridea între oalele de flori la pensionatul Disem din strada Arcului.

Dar o altă literatură, pentru care risipeam și ultimul „franc” al cîștigului meu, mă cucerise cu desăvîrșire, contribuind esențial la desfacerea mea din dezordinea și vulgaritatea care mă încunjurau și dîndu-mi convingerea că, mai mult decît atîția alții, pot măcar înțelege și simți.

Lîngă Otelul Traian se deschisese o librărie nouă, a cărei vitrină pe jumătate înghețată în lungile seri de iarnă îmi vrăjea ochii. Pînă astăzi, a intra într-o prăvălie nu-mi e lucrul cel mai plăcut, și mult timp sfiala mea făcea să nu mă pot hotări a-i călca pragul. Aici însă, ispita era prea puternică.

În adevăr, două edituri franceze își trimeseră cărțile în acest Iași al vechilor pensionate la care învățase Kogălniceanu, și Alecsandri, al reprezentanților de teatru francez, al saloanelor, acum cu totul dispărute, lăsînd în loc o maimuțarie de snobi cu cîteva sute de cuvinte franceze ca pentru relațiile cele mai comune și mai banale din viața socială.

De o parte volumele galbene ale lui Charpentier, cu onesta lor literă mărunță, îngrămădită, aducîndu-ne produsele masivei școli realiste, care cîștigase și neastîmpăratul spirit provençal, avînd anume legături cu neinfluențabilul rural care a rămas Frédéric Mistral, al lui Alphonse Daudet. Cruditățile voite, pentru a cuceri și reținea un anume cerc de cetitori mai mult poate decît pentru a învedera sincer și curajos o doctrină, ale lui Zola : *Nana*, cu lumea infamă pe care o descrie; *La Terre*, cu sălbătăcia preistorică a instinetelor pofticioase, *Le Ventre de Paris*, cu dezgustul movilelor de hrană care încunjură și domină, în hălele pariziene, acțiunea, *Germinal*, cu epopeea întunecată și dureroasă a minelor, trecură pe rînd prin spiritul meu, pe care indecențele nici nu-l puteau atrage, cu atît mai puțin a-l perverti, dar lăsînd impresia durabilă a puternicei construcții arhitecturale, a frazei grele de sens, legată în cătușe traînice, ducînd descripții îmbelșugate și

acumulînd adjective plastice, care a lăsat urme asupra scrisului meu de mai tîrziu.

De partea cealaltă, erau cochete cărți ale lui Marpon și Flammarion, de format mai micuț, pe hîrtie satinată, cu o literă ca mărgeaua, care era însăși o plăcere, cu ilustrațiile de un impresionism tînăr și îndrăzneț, amestecînd în redarea figurilor nelămuritul unui capriciu simpatice. Daudet mi s-a înfățișat în această haină, cîntîndu-mi la ureche, chiar cînd, ca în *Jack*, e sforțarea stîngace de a face ca și romanul întins al prietenului său, tot vechea melodie simplă și clară, așa de dulce, din cîmpiile Sudului francez, unde în umbra măslinilor cu frunzele de satin alb cîntă păsările țernei arse de soare, greieruși ca aceia de la noi, din grădina și via Negreștilor.⁴¹

Poezie puțină. De aceasta : a lui Haraucourt⁴², halucinatul, a lui Maurice Bouchor⁴³, a lui Sully Prudhomme⁴⁴, a lui Coppée⁴⁵, ba pînă și cea, otrăvită, dar atît de fermecătoare, a lui Richépin⁴⁶, a mai vechiului Baudelaire, din *Florile răului*⁴⁷, mă voi apropia mai tîrziu numai, la Universitate. Și tot așa de critica unui Paul Bourget⁴⁸.

Fără a cheltui însă, în anii din urmă ai liceului, aveam, prin librăria așa de prietenosului Emanuil Haimann, fratele marelui librar bucureștean, puțința de a străbate larg, în toate direcțiile, întreagă această literatură mai nouă a Franciei, în solidele, definitivele schițe, nuvele, romane ale lui Guy de Maupassant, autenticul descendent și moștenitor al adevăraților povestitori francezi, măsurați, discreți, siguri, ca și în ușoarele înseilături, puțințel ștregărești, bune de export și în Orient, ale lui René Maizeroy. Cetite după pupitrul ridicat, cu greutatea de a prinde literele fără a tăia foile, ceea ce ar fi însemnat a plăti volumul, destăinuirile de frumuseță mi se făceau cu atît mai scumpe.

Au ieșit din aceste neconținute lecturi, pe lîngă care datoria impusă a școlii îmi era acum așa de puțin, alt

om. O imensă lărgire de orizont, din toate locurile și din toate vremile. Aici era adevărata geografie și adevărata istorie ! Peste atîția ani de grea robie cu ghiuleaua „lecției pe mîne“ de picioare, acest sentiment al spațiului și timpului se lega de acela pe care-l prinsesem demult, foarte demult, și apoi îl pierdusem, pe vremea cînd romanele, cetite în copilărie, ale lui Alexandre Dumas tatăl mă introduseseră, de la *Cei trei mușchetari* înainte, prin broșurile cu interesante și elocvente săpături în lemn, în lumea aristocrației cu pălăria largă, pana în vînt, freza de dantelă și spada la coapsă lovind cizmele larg deschise deasupra. Și simțirea se desfăcea din tot ce o apăsase pînă atunci, se curăța de lungile atingeri murdare cu o inevitabilă realitate inferioară. Era o înălțare răpede, neașteptată, ameitoare, pînă la o adevărată beție a spiritului, din subpămînteană frămîntare cu atîta noroi de mahala, cu atîta infecție de bancă și cu atîta seacă pretenție, proastă și rea, de catedră. O, sfintele mele cărți, mai bune și mai rele, pe care soarta prielnică mi le-a scos înainte, cît vă datorez că sînt om, că sînt om adevărat, ca oamenii din țerile unde nu s-au întrerupt niciodată cultura, și de aceea, cu toată lipsa unei averi, moștenită sau cîștigată, cu cîtă nesfîrșită iubire, cu cîtă nesățioasă patimă v-am cules de pe toate drumurile, din toate tristele colțuri ale părăsirii voastre, din împrăștierea atîtor furtuni și catastrofe casnice, pentru a face din voi, ce a lăsat mai prețios omenirea de pretutindeni și de oriunde, în casa mea, deseori mutată, pînă la permanența unui dar prietenesc, biserica celor patruzeci de mii de glasuri care înalță același imn, peste marginile morții cui v-a scris, acelui mare și nobil sfînt, martir totdeauna, care e idealul uman !

Acuma ieșirea în oraș nu era numai vizita la „moșu' Ioanidi“ ori popasul la grecii de la Mitropolie, cu tichiuța neagră și pestelca albă, care vindeau neasămănate cataifuri și baclavale mustind de miere, nici numai rătăcirea

prin cărările pustii ale grădinii Copoului, ci comunicarea îndelungă, prin străzi pe care nici nu le vedeam bine cu ochii, către cei doi tovarăși ai mei, cari nu ceteau, dar ascultau bine, a cuprinsului cărților pe care mi le însușisem. Era o înviere, în quasi-copilăresc, a peripateticilor Atenei, din care se scotea mai multă învățătură, mai mult folos sufletesc decât din toate lădoaiile tuturor catedrelor, ce sună a gol, din lumea întreagă...

Cu un astfel de spirit, cu astfel de deprinderi și de aspirații, liber de crasa trecutului, cu ochii larg deschiși înainte, am venit și eu la proba, pe atunci înfruntată de așa de puțini și în împrejurări de impunătoare seriozitate, a bacalaureatului, dincolo de care înțelegeam fiecare cel largi, seducătoare și plin de primejdii necunoscute se deschid... Căci era pe atunci, și pînă la copii, un simț al seriozității vieții, al datoriei care se impun și al muncii fără care ele nu se pot îndeplini.

Înainte de a ajunge pe băncile Universității ieșene, din nou sigur pe situația mea, căpătată printr-un nou concurs, a trebuit să îndur însă ultima, și aceasta destul de grea, umilintă materială a tinereții mele.

O parte din această vacanță, în care nu m-am „preparat”, cum nu mă preparasem, îndeosebi, nici pentru examenele de pînă atunci, am petrecut-o însă la țară, la Ermil.

El moștenise de la unchiul său Botez moșia Zahoreni, din Dorohoi, luase în arendă cuibul de răzeși al Brăheștilor din Borolea, moșia săracilor urmași de boieri, muncind la plug cu grija să nu treacă boii pe moșia proprietarului, și cu „cocoanele” ajutînd la dulceți în casa acestuia, dar îmbrăcați orășenește, politicoși și mîndri, și pe lîngă aceasta și moșia lui Costică Iorga, mort cu mințile împănjenite, lăsînd ca moștenitoare pe verișoara de la biserica Roset, măritată cu fostul meu coleg de școală primară,

Gheorghe Ursianu, apoi cu ofițerul Bălăceanu, Șerpenița, desigur un vechi Șipinți din veacul al XV-lea, în această parte plină de amintiri [...], a Moldovei de odinioară. Iute, harnic, cu iubire pentru pământ, dacă nu și pentru oameni, el făcuse o frumoasă gospodărie, rămânând în vechile case scunde și înguste ale aceluia Botez, unde văduva, sora mamei lui Ermil. Zinca Săcară, și a unui latinist, Ioan, ale cărui traduceri interlineare cu chirilice le păstrez în cărțile lui, își îngâna bătrîneța și decadența cu garafa zilnică, de care se aprindea așa de mult încît amenința prin zăbrele cu o pușcă neîncărcată pe gazdă ca și pe „neamul lui“, care eram eu. De jur împrejur, moșii bine lucrate de mari proprietari legați de brazda lor. Costică Stroici, d. Gheorghe Stroici, căsătorit atunci cu frumoasa mea vară, Maricica Hasnaș, Pănculeștii. Și Tudorachi Covrigarul, cu fată-i vioaie, era pe aproape, și o lingă Săveni, în casa unui subprefect, mutat, care făcea chef de plecare, am fost poftit și eu ținînd de urît unei preotese ochioase, pînă ce Ermil, în domeniul căruia vînam fără să știu, m-a mînat acasă tot așa de imperios ca odată „moșu’ Costachi“ cînd, la vie, priveam mai atent oboseala subită a unei doamne pentru virtutea căreia, amenințată serios, el pornise în goana turbată a armăsărului negru pe care n-a vrut să-l vîndă nimănui și l-a pierdut la cărți.

Multe am învățat acolo, mergînd la cîmp cu buna iapă care ne răsturna în fiecare zi și aștepta apoi să ieșim din căruță, dar la nevoie așa de prudentă, încît, exilat de la preoteasa, am putut trece cu cît știam eu mîna podul de vergi și de fin peste o largă baltă fără să se fi întîmplat nimic ; mai tîrziu a fost înlocuită cu un superb trotteur, pe care l-am dus și eu o dată acasă, dar singur eu știu cum, fără să-l pot opri, cu toate silințele mele, la scară. Am văzut lupul stînd vara cinchit în marginea lanului de popușoi. M-am culcat supt aria mirositoare de grîu aurit de care se izbeau bondarii greoi cu aripile roșii. Am

privit, nu fără gînd rău, la fetele voinice cari cărau snopii cu care meşterul clăditor făcea coperişul trecătorului palat de spice şi le-am văzut din nou, le-am auzit strigînd şi cîntînd, — altceva decît Rodica lui Alecsandri ! — în praful ridicat de batoza, în a cărei căsuţă verde cîte o bălaie nemţoaică de vrîsta mea urmărea cu ochii o rază de soare. Am asistat la prinderea în iaz cu volocul a nenumăraţilor peşti de argint. Am văzut vinîndu-se vrăbii cu ploaie şi o cucuvaie împuşcată m-a privit cu disperarea ochilor ei galbeni ; am cercat să cresc becaţa rănită, căzută din stolul plecat spre lumină şi am jălit pentru calul isprăvit, lăsat să moară pe gunoaie. În nopţile clare, ţintate cu stele, mi-a ţîşnit în faţă focul care ardea clăile unui proprietar nedrept, şi din vorbele fiilor de proprietari de la „dom’ Drăghici“ ştiam că uneori şi proprietarii asiguraţi o fac fără pedeapsă. Am auzit hărmalaia ţiganilor, o clipă colonizaţi pe pămîntul lui Ermil, care se băteau urlînd, cu copiii ca arme, ca să piară apoi ca pleava în cele patru colţuri ale lumii.

Dar am văzut şi oamenii venind încrezători la socoteală şi plecînd deznădăjduiţi că le-a crescut datoria. Am înţeles că sînt multe feluri de a măsura cu prăjina. Am scrişnit din dinţi cînd biciul stăpînului a încunjurat trupul secerătorului întîrziat. Mi-am dat sama de ce vărul pleacă sara pe prispa din grădină, unde mergeau, de silă mai mult decît de voie, fete al căror farmec nu era de obrazul lui. Am plecat de acolo duşman al unei societăţi sprijinite pe astfel de baze.

Ce putea face mama ca să mă întreţie în acele cîteva săptămîni ale întoarcerii la Iaşi pentru examen ! Îmi era destul de greu că pentru acest timp căzusem povară — din nou povară cuiva ! — lui „moşu’ Iacob“, care, aşezat un timp ca inspector la piaţă de fratele său mai mare, ajutorul de primar, era acum scos din funcţie şi pus în urmărire de aceia care, prin lupte care duseseră şi la focuri de revolver, luaseră în stăpînire ţara, cu toate co-

munele ei. Bolnav, stîngîndu-se pe încetul de oftică, pipăind dureros genunchii mei ca să-i compare cu bieteles lui roţule dezgolite de boală, el făcea un mare sacrificiu găzduindu-mă şi trebuia bunul zîmbet veşnic al totuşi chinuitei de griji „taţa Aspasia“, ca să poată primi o conştiinţă în trezire ospitalitatea ce aşa de natural i se oferise..

Dar pe urmă au trebuit plătite taxe, şi ştiam cine le-o fi dat, ca să ajute o rudă săracă, şi după ce stăruinţi materne, făcute acum şi în numele meu. Banii „domnului Drăghici“, plus un mic împrumut pe care-l priveam ca despăgubire pentru ce-mi oprise, se cheltuiseră demult, şi eleganta redingotă neagră începea să se roadă la coate, fără a vorbi de ghetele totdeauna dispuse să-şi găsească o răsufătoare. Şi, dacă se găsiseră cîtiva „franci“ pentru „locanta“ de lîngă casa lui Paşcanu, locuinţa n-aveam cum o plăti, deşi, încă pe cîteva săptămîni, am răsărit şi la „moşu' Ioanidi“, care mă privea acum ca pe un prieten şi confident chiar al sentimentelor sale afară de casă, căci, în odaia vecină, „taţa Zinca“, redusă la o umbră, cu părul sur tăiat scurt cît să-l poată sprijini gîtul descarnat, agoniza în chinurile fără nume ale cancerului.

Bacalaureatul l-am trecut însă, mai cu cîte o excursie la via, cu triste amintiri pentru mine, a lui Şumuleanu, în odaia de otel unde mă primise ca tovarăş fără plată colegul Briul. Şi ce otel ! În dosul Mitropoliei, pe o stradă cu foarte rea reputaţie, o putredă zidire cu două rînduri, un han din vremea vechi, cînd un Vanghele îl ridicase pentru popasul negustorilor de la ţară. Jos, berărie şi cîrciumă, cu fete cari erau gata să se suie cu clienţii lor de o seară în etajul de sus, unde multe odăiţe se deschideau asupra cerdacului ce dădea asupra curţii îmbulzite de lume. Sunetul muzicii răzbătea la noi prin podeaua hîrşciită şi neîngrijită şi de alături se auzea adesea altceva decît sfaturi bune pentru examenul de a doua zi. Lepra unui nobil oraş,

aceste oteluri, fără deosebire, pînă la Otel Rusia, alt depozit de femei, unde era să dau concursul pentru catedra de Universitate, auzind fără voie toate propunerile — și vai ! toate realizările —, de prin odăile din dreapta și din stînga și chiar pînă la impozantul Otel Traian, răpede degenerat cu același praf, cu același indescritibil miros de acru, cu aceleași covoare îmbicsite de murdărie, cu aceiași chelneri evrei nespălați, cu neînchipuitele latrine de cuib asiatic și cu politicoasa rugămintă de a „nu se supăra boierul pentru că o familie israelită face nuntă cu muzică numai pînă la ceasurile trei de dimineață“. Mi s-a întîmplat într-o noapte, cînd Briul, recomandîndu-mi să sting luminarea, dormea pașnic în patul de fier, iar eu, ca oaspete, mă cincheam pe o canapeluță, să simt intrînd cu zgomot un om străin, care, cu orice preț, înjurîndu-mă, voia să mă dea afară, indiferent la amenințarea cu un revolver pe care nu-l aveam : la hîrșciitul pe perețele soios al chibritului meu am văzut pe cine ? Pe Cezar însuși, pe Cezar al lui „moșu' Manole“, pe Cezar tovarășul de copilărie, prietenul mai în vîrstă, cu bani de la mama din București, care, în cocheta uniformă de ofițer de artilerie, dar poticnindu-se în cizme, confundase odaia noastră cu aceea unde-l aștepta idealul său de o noapte.

Așa învățam eu pentru bacalaureat și, cînd sîngele mi se suia în obraz de desperarea rușinii, însemnam, o dată, de două, de multe ori, cum se simte un tînăr care a trecut acum prin cea mai înaltă cugetare a scrisului, cînd își aduce aminte că „a fost ținut din pomană“...

Examenele puteau fi o plăcere numai pentru teză. Ea are marele avantaj că îngăduie elevului să se coboare pînă în fundul sufletului său, să culeagă de acolo ce e mai adevărat și mai bun, să-și învedereze apoi și prin formă bogăția de nuanțe, delicateța de percepții, putința de creațiune în cuvinte. Înaintea hîrtiei albe dai examenul în fața ta ; nici o înfățișare străină, nici o temută privire necunoscută care să te influențeze, făcîndu-te de

obicei mai prost — uneori cu cît mai prost ! — de cum ești în adevăr. Cred că voi fi scris bine, căci la această probă am ieșit, pe neașteptate, o mărturisește stîngaciul tuturor examenelor, cel dintîi, cu domnișoara Elena Buznea, mai tîrziu d-na Meissner, în rîndul al doilea.

Din oral, în care am izbutit, recurgînd la tot curajul meu, înaintea universitarilor necunoscuți, să-mi păstrez locul, îmi aduc aminte foarte puțin. Sînt emoții care înfig amintirile, dar sînt și altele care le distrug imediat, emoțiile asămănătoare, care se succed. Văd pe Petru Misir, mic, rumăn, cu ochelarii pe ochii glumeți, urmîndu-ne, cu mersul lui iute, săritor, lucrul la înscris ; mai tîrziu el era să fie mijlocitorul cu însuși Caragiale al debutantului literar și, pînă la sfîrșitul lui, lipsit de o femeie așa de iubită și căutîndu-și mîngîierea în ațipirea conștiinței, un sentiment de caldă grațitudine m-a legat de dînsul. Un gros dascăl cu figură de paracliser mă examinează la grecește, profesor de seminar, deprins cu ruralii lui ; din „mă“ și din „tu“ nu ne scoate. Un candidat nu știa ceti grecește. „— Ce grecească e asta mă ? — Greceasca veche... — E prea veche, mă !“ Și tot de la seminar ne venise un bătrîn Gheorghian, care avea același nume cu fostul ministru liberal, — așa de solemn cînd își prezenta frumoasa barbă căruntă, pieptănată în două părți — și care n-avea a face cu quasi-omonimul său, așa de fin și de complex, de la liceul din Botoșani. Cum, la istoria romanilor, îi povesteam din frumoasa carte, nobil tipărită și luxos legată, a lui Jäger, care plăcuse așa de mult lui Dimitrie Sturdza de pusese s-o traducă, împărțind-o la premii, glasul lui neîncrezător mă opri, spuindu-mi ținșos : „Nu-mi spune mie de astea ; mie spune-mi ca la carte“.

Așa am ajuns student.

IX

UNIVERSITATEA DE ACASĂ

Alături cu un examen de bursă trecut fără strălucire și al cărui rezultat nu mi s-a comunicat niciodată altfel decât că am fost admis la Școala Normală Superioară, am început studiile mele la Universitatea din Iași.

Poate că e mai bine să arăt, pentru ca acest capitol, în care trebuie să exprim și atîta recunoștință, să nu se mînuie cu lucruri prea urîte, care erau condițiile în care atunci, în 1889, se trăia într-un internat universitar care purta, pe lîngă aceasta, și titlul, total neîndreptățit, de școală, de „Școală Normală“, cea dintîi în rang, cu sora ei din București, dintre școlile normale ale țerii.

Se închiriasse pentru a adăposti vreo douăzeci de studenți de la Litere și de la Științe Casa Ciurea în fața cu Orfanotrofia, nouă prea bine cunoscută prin prezența în balcon a tuturor moașelor și îngrijitoarelor în nevoie de bărbați. Clădire frumoasă pe vremea ei, cu două rînduri, cu balconașe și un petec de grădiniță, tot așa de absolut neîngrijită ca și restul.

Căci noi n-aveam nici conducător responsabil, nici îngrijitor pentru nevoile casei și ale noastre. Directorul, un simpatic și placid profesor de științi naturale, craiovean

de origine, Stravolca, însurat cu o belgiană, dar pe care-l surprindeam și pe alte drumuri decât ale casei, ne-a făcut, cred, o singură vizită într-un an, pentru a „cerceta” plîngerile direcției femeilor din față, cari nu-și cătau de lucru din cauza noastră și, amețit de cîteva minute, de zgomoatoasele protestări ale studenților că gustul nostru care rătăcea și pe la nostime croitorese evreice din vecinătate, fără a mai pomeni fireasca atenție pentru colegile noastre, nu se îndreaptă asupra acestor provocări, a plecat așa, năuc de cap, acasă, hotărît să nu mai intervie în această anarhie completă a unor tineri cărora nu li se cerea nimic. Un intendent, deprins din armată cu o aritmetică specială, avea grija alimentării a șaptezeci și cinci de bani pe cap, în cursul căreia, pe lîngă feluri în general dezgustătoare, căuta să ne învedereze că prăjiturile de la greci sînt mai ieftene cu bucata și mai scumpe cînd se iau douăzeci deodată, ceea ce a adus, ca o consecință naturală, „trecerea prin ușă”, cum spunea bietul Tokarski, a delincventului, care a dispărut pentru totdeauna. Un subdirector trimes de la București, Nicolescu Dacianu, apoi profesor foarte stimat la Ploiești, s-a compromis de la început prin ideea de a ne inspecta și sfătui, prin admirația pentru o colegă care făcea literatură și care, oacheșă și grasă, era, în iluzia lui, palidă, blondă și cu ochii albaștri, și printr-o misterioasă scenă cu lenjerița, de care urmărit a străbătut ca fulgerul toate coridoarele și a dispărut. De la acea, de altfel invizibilă, lenjeră, Madame Racoviță, ne veneau schimburile, și o familie țigănească, bărbat și femeie — celui dintîi i-am lăsat ca amintire cilindrul meu, pe care mi-l turtise, ca răzbunare pentru o scenă cu „hep-hep”, desigur regretabilă din punctul său de vedere, căci d-~~sa~~, din neamul Morțuneștilor după mamă, e român get-beget, d. Șt. C. Ioan —, cari cumulau rîndășia cu sufrageria și cu curățitul odăilor, inclusiv a latrinei, unde pe geruri cumplite ne coboram jos, întrucît nu se întrebuița o mai comodă pîlnie, așezată în antreul de lîngă scări, alături de

lavabou, la locul pe unde trebuia să treacă toată lumea, și vizitatorii.

Două dormitorii, două mici repetitorii și sala de mîncare de jos compuneau alcătuirea școlii. De ele toate dispuneam după voie, într-o adevărată republică, în care cine voia să tiranizeze tiraniza și bătea cine voia să bată. Actele de cruzime, hazlii în felul lor, după ce ai trecut printr-însele, erau fără număr, cel mai brutal biruind, cel mai inteligent și mai spiritual avînd numai dreptul să încunjure greutatea. Cei cu gura mare apăsau continuu pe ceilalți. Unul ca mine a avut doar norocul să intereseze de la început pe cineva dintre cei vechi, respectat de ceilalți pentru severitatea și hotărîrea lui, bunul Fintînaru, de pe la Folticeni, înalt, spîn, slab, din care soarta a făcut, pe lîngă profesorul de liceu care a trebuit să fie, și un prefect permanent al liberalilor, la care aderase de student, nu fără curaj, în momentul cînd Brătianu, căzut, după bătăile din București și călcarea demonstranților, în fața Palatului Regal, de cîii jandarmilor călări ai maiorului Fănuță, fusese dat în judecată, împreună cu toți acei care-l ajutaseră la guvern. Evolceanu ⁴⁹, viitorul profesor universitar de latină, venit de la Botoșani, cu botanistul Em. Teodorescu ⁵⁰, se ținea prin răceala lui firească și calculată la o parte de toate aceste frămîntări, și indiferența lui se păstra și atunci cînd vechii săi pantaloni, întrebuințați ca suport pentru a cruța pe cei noi, au fost strămutați, nu fără osteneală, cu concursul lui Ștefan Popa, mort tînr ca profesor de matematică la Tulcea, în pupitrul d-lui Ștefan Ioan, care cuprindea și prețioase ingrediente de toaletă. Păcatul a căzut asupra bolnăviciosului și puținel bilbiitului Ionescu, care a ajuns profesor de română la Craiova și care era, din cauza slăbiciunii lui în toate privințele, supt numele curent de „Bulichi“, obiectul glumelor noastre celor mai dureroase : azi, i se amestecau toate doctoriile pe care le culegea de la toți doctorii, temîndu-se de ofțica familiei, care-l făcea să nu

cuteze a călca nici în ceasul morții în odaia fratelui, profesor la o școală din Iași ; mine, i se suia pe sobă cilindrul pe care căzuseră multe ploi : poimîne, i se făcea proces pentru că în nevoile lui amoroase compromitea instituția, și el se lăsa adus înaintea „judecătorilor“, de Popa și de Teohari, de care vorbim îndată, ofițeri de rezervă, în uniformă și cu săbiile scoase. La ușa care despărțea de dormitor, sumbru, cu barba nerasă, păzea, mormăind la fiecare amenințare a situației sale, Radoveanu, apoi profesor la Birlad, dar groaza pe care o răspindea n-a împiedecat coaliția disperată a slabilor de a sparge această ușă bine păzită și de a crea ceea ce s-a numit de atunci „pasagiul polului Nord“. Mai erau și alții : cei doi Scobai, Hulubei și câțiva veniți după mine, ca Stanciu, cu clarii ochi de nevinovăție, căruia călărășenii fără deosebire de partid îi vor ridica un bust și pentru bunătatea ca și pentru hărnicia lui, sau cutare altul, băiețuș mărunț, rotund, vesel, pe care l-am decretat în glumă, nepotul meu și care n-a mai putut scăpa de ponosul prigonirilor noastre. Zdravă-nul ardelean Grigore Bîrsan, care cînta așa de duios din vioară și aducea o simțire națională pe care noi am dobîndit-o numai pe urmă, a trecut și el un timp prin aceste plictiseli care, la noi ca și la francezi, erau un obicei pe atît de statornic, pe cît de urît, fără îndoială. O dată nu l-am întrebat de durerile lui de acasă, o dată nu ne-am strîns în jurul lui ca să ni le povestească. Ofta uneori din greu înstrăinatul între frați. Dealtfel, cei veniți de la Liceul Internat procedaserăm tot așa cu State Dragomir⁵¹ basarabeanul, pe urmă un actor de mult talent și autorul unor mișcătoare amintiri pline de o caldă spontaneitate, care s-a pierdut înaintea noastră ; își atrăsese broaște în pat și alte mizerii prin ciudata formă, imensă, a capului acoperit de un perișor mărunț și creț, ca și prin naivitatea de rătăcit în alt mediu decît cel de la Cahulul lui patriarhal care, cu alte inimi, ar fi trebuit să ni-l facă

simpatic. Pentru noi, nu era basarabeianul din ale cărui amintiri să culegem atâtea lucruri prețioase, ci așa un fel de prost cu capul mare, care nu se supăra pe nimeni și pentru nimic, deși ar fi fost capabil, cu forța lui vizibilă, să-turtească pe orice adversar.

De la științificii din spate veneau puternice manifestații, la care participau băieți impozanți ca talie și ca glas, un Tomida, blind, cu toate formidabilele lui dimensiuni, dorohojan de la Pomîrla, crescut în aer liber, un Atanasiu, un voinic Vasile Teodoreanu, un Popa, așa de bun de gură, de care se țineau oarecum de-o parte doi : Romanescu, totdeauna tăcut, demn, rezervat, cu tichiuța pe cap ca un profesor de anatomie, ca chirurg ilustru, făcîndu-și lecția în amfiteatru, și Nicolae Teohari⁵², atît de simpaticul „Culiță“, răsfățat de toate cocoanele din Iași pentru ochii lui verzi, așa de triști și pentru lungă-i mustață roșie, trecută, deși era la matematici și nu la chimie, printr-o permanentă prelucrare în negru ; „cotilionist“ celebru pe a cărui mesuță, păzită de un enorm cîne de rasă, se răsfățau scînteietoare toate decorațiile de carton, spoite cu argint și cu aur, „Culiță“, prieten cu noi toți, incapabil de a spune o vorbă rea, a cărui politetă în izmene primea vizite de persoane respectabile către amiazi, cînd binevoia să se coboare din pat și pe care, după ce vrăjise și neveste de profesori, care-i cîștigau prietenia soților, l-am văzut pe urmă atît de amoretat de o persoană literară, încît s-a pus să cumpere cărți de filozofie contemporană și de literatură, curentă, care au făcut, după o căsătorie de cîteva ceasuri, din viitorul profesor de la Pitești un fin critic literar în *Noua revistă* a d-lui Motru, unde a însemnat cu eleganță, discreție și imparțialitate și un portret al meu. Și era să uit — mi-ar fi părut așa de rău ! — pe colegul de la matematici, cu lungul palton despicat jos, care i-a atras porecla de Ghiță Berbecul și care plîngea așa de

duios cînd, în schimb pentru o colegială palmă, un coleg i-a rupt, trîntindu-l solid, o frumoasă cravată roșie, și pe cel mai masiv, mai hîrșit dintre acești științifici, care s-a trezit și cu o înfățișare la tribunal pentru că s-a uitat puțintel cu nevasta tină, trimeasă pentru cumpărături, a unui bătrîn unchi din provincie.

Sentimentele de harță, care în domeniul uman corespund înhățării cu dinții din glumă, dar adeseori și cu sînge, ale cățelandrilor, se îmbrăcau uneori în forma versurilor, căci această bizară școală, și mai ales normală, nu știa numai să găsească porecle, dintre care „măgarul lui Lepădatu” (și măgarul și d. Lepădatu erau vecinii noștri) nu era cea mai crudă, ci se pricepea și la meșteșugul stihuirii. Fîntînarul, care făcea la gazetele liberale, unde am scris și eu, unele prostii despre conservatorii, dați, vorba merge, cu rușii, cronici glumete și și-a adunat, supt pseudonimul „Vladimir”, epigrame, dintre care unele în adevăr bune :

Cugetările de astăzi,
Sînt prostiile de mîne —,

a schițat astfel pe colegii săi într-o „jălnică tragodie”, în care, deși atît de prieten, figuram și eu :

Vezi acolo o căpiță de păr des nepieptănat :
Ea ascunde supt povara-i un cap mare de-nvățat,

și era acolo vorba, printr-o licență poetică, în fond, nu și în formă, nu numai de nu știu cîte „limbi”, dar și de „matematici și științi”, pe care grație lui mi le adăugea. Eu însumi am încordat o șubredă și timidă liră pentru a face un *Testament*, care mi se pare că precedase și provocase opera lui Fîntînarul, „testament” în care, mulți aveau ce n-ar fi voït, ca prietenul Scobai, cam iute la mînie :

Lui Scobai cel mititel,
Ce mi-a fost prieten bun,
Îi las astăzi moștenire
O măciucă de alun,
Ca prin ea să stăpânească
În întreaga Facultate,
Socotind că e destoinic
Ca pe toți să-i poată bate.

Această inocentă satiră n-a rămas însă fără sancțiuni pentru o cutezanță care o dată a fost și puținel ciomăgită — cu ce adîncă rană pentru o firească mîndrie ! — și astfel, devenit pentru tovarăși „Duhul“, întrupat și într-o pasăre care a fost adusă să zboare supt înaltul tavan al dormitorului sau, din cauza taliei mele suptîratece, neînchegate, într-un măturoi, cu adăugirea numelui de copilărie, împrumutat de la Nunuță Roznovanu, pe care, la 1866⁵³, tata și bunicul voiseră să-l facă Domn al Moldovei. Și, după textul *ad-hoc*, cîntecul Domnului Tudor, strămutat asupra mea, răsuna puternic prin culoarele școlii :

Cine trece etc. ?

Este Iorga, este Duhul :

E Nunuță Măturoi.

O vizită regală care, din fericire, nu onoră și o astfel de școală, ne puse deodată în fața lui Carol I.

Cu fastul obișnuit, regele înainta prin sălile de jos ale fostei reședințe fanariote, noi fiind în fund, fără nici o rînduială, ceea ce-mi atrase de la masivul și brutalul rector Climescu, care-mi dăduse așa de iertător drumul la bacalaureat, unde nu știusem la matematici absolut nimic, strigătul de : „scoate căciula, măi“.

S-a oprit, ne-a privit : din ochii de pasăre prădalnică o licărire a trecut asupra noastră, a fetelor de lîngă noi, și glasul puțin rauc *, cu întîrzieri asupra silabelor străine,

* De la francezul *rauque* = aspru, dogit. (N. ed.).

a răsunit pe cînd un imperios gest arăta, ca pentru o trecere prin arme imediată, mieluşelele pentru care suspiram noi în bănci : mititica roşcată, care parcă se speria continuu de ceva rău de la cineva, colega care sărise odată pe fereastră, cea care ne dădea fructe din copaci, două alte apariţii stranii, cu profiluri asiatice, cele două palide fete de profesori şi bălaia regină a visurilor mele eminesciene : „Tar tumnealor ?“ — „Sînt studente, Maiestate !“ — „A ! tumnealor sînt ca să nu înfeţe tumnealor“. Ne-o spusese ! Multe lucruri mai ştia şi regele Carol I, deşi nu învăţase la Universitate cu studente.

Că se şi învăţa în acest infern de dezmăţ, mai mult sau mai puţin spiritual, era o minune, dar minunea aceasta se făcea. Ba încă, în ce mă priveşte pe mine, între cîntece, certe şi încăierări, toate făcînd parte din programul firesc al unei Şcoli Normale, în care n-am ascultat nici o lecţie de pedagogie şi n-am examinat nici un elev, am întins peste orice aşteptare şi speranţă orizonturi care şi aşa întreceau cu mult ceea ce se cerea de la noi, ba chiar ceea ce la noi se putea înţelege, preţui şi întrebuinţa. Dar despre acestea pe urmă, după ce voi chema din amintirea, care le-a rămas credincioasă, cu mult mai mult pentru binele primit decît pentru omenеşti scăpătări, pe profesorii mei.

Nu era nici unul dintre dinşii care să nu fi venit cu cea mai călduroasă dorinţă de a ne fi folositor şi cu o zestre de ştiinţă, nu totdeauna împrumutată, pe care odinioară, prin schiţe publicate în *L'Indépendance Roumaine*, am tratat-o poate cu prea multă critică, fără a mă gîndi cît pot să doară pe oameni în viaţă astfel de observaţii, de altminterea corespunzătoare cu cel mai netăgăduit adevăr.

Să încep cu aceia de la care, și nu din voia lor, ci din a împrejurărilor care-i aduseseră pe catedră, am câștigat mai puțin.

În fruntea acestei categorii trebuie așezat, desigur, după sfînta dreptate, Andrei Vizanti.

Îl cunoscusem ca scriitor după o carte împărțită la premii. Viața, bine scrisă de altfel, dar cu răsfățări de frază care arătau studii făcute în vechea Spanie, a Mitropolitului Veniamin Costachi, și am răsfoit pe urmă și un proiect de reformă a învățămîntului pe care-l elaborase influentul deputat liberal, cu aspirații la portofoliul Instrucției Publice. Îl vedeam acum în fața noastră, mare, masiv, negru ca originile lui meridionale, ochios și bărbos, cu glasul dimensiunilor lui pectorale, îngînînd fraze goale de sens despre „poezia populară care zboară din cracă în cracă“, ori la examen urmărind cu acei ochi înroșiți de patimă care-l vor face, păcătoșii, să plece în America împreună cu nu știu ce fermecătoare italiancă și cu cassa Teatrului Național, pe cutare colegă grăsuță care, în chinurile întrebărilor, își răsfața pe masă podoabele sale. Din fericire, profesorul de limba română era mai totdeauna absent, la București, și avea bunul simț să lase suplinirea în sama cuiva de cu totul altă structură intelectuală și morală, Aron Densușianu ⁵⁴.

Nu de la jovialul și oriental-ironicul profesor de grecește, fost farmacist, ni se spunea, în Orient, macedoneanul Ioan Caragiani ⁵⁵, membru al Academiei pentru niște studii pline de o bogată experiență filologică și istorică din provincia sa și pentru clara traducere a *Odiseii*, de la acest spirit, puternic, dar de o așa de patriarhală, voit patriarhală, factură, am învățat a ceti în original literatura celei mai depline și mai sănătoase armonii. Rotund la burtă, rotund la capul tuns scurt, la mustățile aplecate spre gura senzuală de cel mai mare mîncău al Iașului, aruncînd din mării ochi negrii, nu numai luminează, dar și o voluptoasă căldură, ca din dulci visuri, acela pe care-l

vedeam seara în strada Arcului în papuci la masa de cină, lângă tovarăşa sa şi lângă o sprintenă copilă brună, se făcea a ne explica, în adevăr culinar, rîzînd în fundul sufletului dar cu un aer de profundă seriozitate în privirea de celebru anecdotist, cum subiectul samănă cu un cuţit şi complimentul drept cu o pîne, sau ne reprezenta „eleganţa” prin felul cum se învîrtea în jurul scaunului fără să-l răstoarne şi al catedrei fără s-o ciocnească, ca să nu mai pomenesc solemnitatea cu care ne vorbea de nu ştiu ce trecătoare suferinţă fizică a Hypatiei, filozoafa din Alexandria. Ca rezultat didactic, ştiinţific — fireşte nimic. Dar ce bucurie a simţit el la licenţa mea — şi aveam urechea bună, auzind din antret ce se vorbea în Camera de Consiliu ! — cînd a văzut că pot scrie în greceşte consideraţii asupra literaturii clasice în spiritul vechilor biografi şi comentatori !

Nicolae Ionescu⁵⁶, „marele orator” de pe vremuri, omul cu gîtul de aramă, cu fulgerătoarea privire supt ochelarii intraţi în carne, acela de care se temeau guvernele cînd nu-l făceau cu dibăcie să susţie tocmai legea pe care credea că o combate, ziaristul din epoca Unirii, cuvîntătorul zilelor mari, care încîntase o generaţie, ni se prezenta palid, umflat, supt părul alb, buhos, pe care-l respectase vrîsta, refuzînd să vie la examen fiindcă „englezii, învăţătorii noştri în materie de libertate, au legea *habeas corpus*”, iar, cînd era vorba de două cursuri pe an, ne aducea cîteva foi galbene, asupra cărora plîngea cînd Molière era ofensat de un senior insolent sau din care scotea imnul pentru Napoleon, Na-po-le-on Bo-nap-par-te, ori cutremurul înaintea primejdiei unei Viene asediate de Cara-Mustafă. „Ce-ar fi fost pentru Viena ? Ce-ar fi fost pentru creştinătate ? Ce-ar fi fost pentru omenire ? Ce-ar fi fost...” — „Ei, ce-ar fi fost ?”, întrepruse, enervată, Elena Didina Odorica Sevastos. Leul fără dinţi îşi scutură coama. În faţă vedea Parlamentul, adver-

sarii care-l provocau, odioșii guvernamentali. „Ce-ar fi fost ? Eu aș fi azi un hoge, iar d-ta te-ai găsi în harem !”

Îmi pare rău că în aceeași categorie îl pune a neîn-vinsă dispoziție a studenților, cari știau de altfel că și la „Junimea” profesorul lor avea aceeași atmosferă, pe filozoful nostru, coconul Costachi Leonardescu. Capul rotund cu ochelari se concentra în gura largă, cărnosă, în care era și o nesfârșită bunăvoință și un optimism naiv și mi-e frică să mai spun ce. Dar omul cetise fără îndoială, era în curent cu filozofia franceză, pe care ne-o pune în mină, pînă la cercetările experimentale ale lui Binet, fără să uite pentru aceasta cultul celor vechi. Thales, pentru el „Talete”, și Locke, pe care-l pronunța lătăreț : „Loche”, adăugîndu-i titlul de onoare : „domnul Loche”. Făcea seminarii și era atent la părerile noastre chiar cînd avea a face cu gluma, pe care n-o înțelegea sau se făcea că n-o înțelege, a lui Gane, actualul președinte al Comisiei legislative, care simula atacuri contra conferențierelor mai drăguțe și se dădea chiar, oroare ! la „domnul Loche”, pe care-l proclama „un prost”. Elev al lui Bumbăcilă de la Craiova, acest solid oltean se ținea la nivelul „maestru-lui”.

Nu mai tînăr, foarte alb, cu o geană de păr lăsată romantic pe frunte, căci fusese poet și scrisese o imposibilă *Negriadă*, lucrată însă după toate regulile epopeii clasice, cu barba albă de episcop ardelenesc, sever, dar nu aspru în privirea lui sigură, Aron Densușianu, făgărășeanul mutat în Iașul unde la generația mai veche nu se evaporase încă învățătura strict și dîrz „romană” a lui Simion Bărnuțiu, se ținea la o parte de viața publică, evita și prietenii, în același timp cînd absoluta lui izolare și evidenta lipsă de orice ambiție vulgară și de orice pofte nu-i puteau face dușmani. Desprețuitor față de Alecsandri, boierul, favoritul soartei, în folosul lui Bolintineanu, al cărui avînt, chiar într-o așa de neglijată haină, îl fermeca, neînțelegător față de tot ce venise pe urmă,

el, suplinitorul la română al rotofeiului başbuzuc Vizanti, era la locul lui la catedra de limba latină. Ştia latineşte bine, ştia cu iubire limba care pentru dînsul valora întîi ca amintire a strămoşilor. Cuteza să ne deie ca text epigramele lui Marţial şi manevra aşa ca să nu ne atingem de nici una din spurcăciunile, numeroase şi grozave, dar spuse cu o marmoreană seninătate, ale originalului, — şi ce spaimă pe el cînd o studentă, propria lui nepoată, nepregătită şi venită tîrziu, a luat bucata de alături şi se îndărătnicea, neînţelegîndu-i sensul, să-i tot dea înainte ! Cînd era vorba de Horaţiu, hotărîtul antisemit într-un oraş unde, trebuie să recunoaştem, îngrămădirea unei plebi teribile face antisemite şi zidurile, el observa că acest libert fără virtuţi militare şi lăudăros de lipsa oricărei moralităţi romane ar fi putut fi de origine semită, în care caz „trebuie că l-a chemat Oriş Flecheles“. Căci se şi glumea uneori în barba aceea de vlădică blăjean, şi omul nu era numai îndeplinitorul fără greş al unei sacre datorii, inexorabile, pe care o vădea tăiosul, calm-repetatul lui „nu e adevărat“ la examene, ci şi un om blînd şi bun. Acelaşi care, bolnav de rinichi şi incapabil de a se mişca, ne chema acasă în jurul lungii mese pe care poruncise s-o facă anume pentru noi, ar fi fost în stare să ne dea şi părinteşti sfaturi. Păcat că glasul lui suptire, care, forţat, se pişigăia, strica această înfăţişare, şi moral romană...

La franceză, singura limbă şi literatură romanică predată de pe catedra Facultăţii ieşene, vioiul Ştefan Vîrgolici, cu ochii ca mărgica neagră, de un neastîmpăr de copil ghiduş în faţa ciupită de vărsat, pe laturile căreia filfiiuau uşoare favorite sure, aducea măsură în formă, dacă nu şi o deosebită originalitate în fond. Bine pregătit totuşi pentru materia sa, fost elev al Universităţii din Madrid şi excelent traducător al lui *Don Quijote*, pe care numai incultura noastră l-a putut lăsa să rămîie în paginile uitate ale *Convorbirilor*, era cel mai bucuros din toţi de orice progres al nostru, de care i se încălzea inima ca

a unui bun și iubitor părinte. Mai făceam cu dînsul și exerciții latine pentru Școala Normală, și nota lui distingea și pe colegul viclean care-i descoperise cartea de exerciții și copia conștiincios dintr-însa. Eu nu pot fi destul de recunoscător aceluia care a purtat interes și primelor mele manifestări literare și, stăruind să capăt o bursă în streinătate, m-a făcut cunoscut, la un ceas cînd porunceau jumiștii lui, acelei lumi literare și politice bucureștene pe care eu abia o distingeam în fundul unor zări luminate.

Atîta limbă străină vie se învăța deci : franceza, care se știa binișor, pe vremea aceea, de toată lumea. Cît privește germana, nu era catedră, ci numai ore de seminar, destul de rare, pentru singuri normaliștii, dar tot în clădirea Facultății le predă împovăratul, însă totdeauna gata de muncă, Densușianu. Ne chinuiam cu lînceda tragedie sentimentală a lui Schiller, *Fata de la Orléans* dar, și cînd zăream un înțeles, declamațiile „fetei“ înseși, ca și ale tuturor Talboșilor de acolo, ne lăsau cu desăvîrșire reci, cînd, cum se va vedea, altă poezie ni se cobora în suflet.

Istoria veche, adecă a Greciei, după Grote și Curtius, și a Romei, nu-mi aduc aminte după cine, era încredințată lui Petru Rășcanu. N-am mai întîlnit profesor care să pontifice de pe catedră atît de solemn, dar și de armonios, fața rotundă, cu părul scurt și mustața bătrînească albe, prefăcîndu-se de la o vreme, la sunetul unui glas potolit, dar plăcut, într-o figură de marmură din Antichitate pe care și purtările lui ne-o revelau. Nici o nesiguranță, nici o poticnire, nici o sfortare și nici o săritură dincolo de marginile celei mai depline înfățișări clasice ; ochii nu aruncau lumini și nici o tulburare romantică nu se oglindea într-însii, dar ei nu păreau că ne urmăresc pe noi, ci exclusiv ceea ce se povestea, parcă ar fi fost cules de pe o friză elenică. Fostul institutor, trecut însă pe la școlile înalte din Paris, ca să ia tîrziu la Iași o licență cu socoteli din vremea fațarioșilor, foarte bine precedate și explicate, viitorul alcătuit al unor

manuale școlare de o concepție greșită în ce privește stilul didactic, nu era ceea ce se cheamă un erudit ; științificul nu biruia în el și nici nu se credea dator să creeze cercetători cu personalitate. Dar cine nu poate face pe conducătorul de seminar, pe răspînditorul de metodă, o perfectă carte moartă, plină de precizie mai mult decît de noutate, înșirîndu-se după alta ? Cine nu poate deveni învățatul cetirilor sale răbdătoare ? Un astfel de profesor însă ca Rășcanu înseninează sufletul în vrîsta chiar cînd pornirile elementare îl fac mai tulburat și mai disarmonic, și acesta e un neprețuit folos, în afară de faptul, esențial, că el avea înfățișarea însăși a nobilei sale materii. Și eu am cunoscut, la dînsul mai mult decît chiar la Virgolic, care nu primea de obicei, și la Xenopol⁵⁷, care avea oarecare piedici în gospodăria lui improvizată la un ceas de suferință, farmecul incomparabil, trezitor de energie și dătător de încredere, al bunei întîmpinări în biblioteca plină a învățătorului. Statornic ajutor mi-a fost de la început pînă la sfîrșitul unei inițieri în care, cine trecuse prin ce apucasem eu în copilărie și pe pragul adolescenței avea nevoie, fără îndoială, și în cel mai înalt grad, de un sprijin, de un astfel de sprijin.

Xenopol era pentru noi, pentru noi toți, chiar pentru cei cari nu-l cetiseră, dar simțeau instinctiv înaintea cui se află, o culme. La liceu, fără a-i fi văzut eu însumi, harnicul cetitor, dar pe alte tărîmuri, o singură carte, un singur articol — și era să prind pe cele dintii în *Convorbiri*, unde stătea în față și toropitoarea critică metodică a lui Onciul —, am urmărit îndelung la Copou pe omul mărunț și pătrăț, cu fața rasă între lungile favorite roșcate, cu ochii clipitori și șterși, care, tremurînd din picioarele bolnave, suia încet dealul, oprindu-se din cînd în cînd la băncuțele din poarta caselor. Regretam că nu e fizicește altfel, căci nu-i văzusem încă figura în clipele cînd nemerirea și reținerea ideii o luminau întregă, făcînd-o în adevăr frumoasă, el, scriitorul către

care mergea un nesfârșit respect. Mai târziu, la Facultate, pe cînd vorbea, zdramicat, fără altă elocvență decît a cugetării sale superioare, mai cuprinzătoare și capabilă de a se încînta răpede pe sine decît așa de adîncă precum se vădise în prima tinereță, înainte de blăstămul bolii, dar interesant prin gîndul acela luminos care cerceta la com pe toate fețele ca un fascicul de raze scormonind din reflector terenul sau dînd din înălțimea farului îndreptare vaselor pe mare, eu priveam minile, minile grăsuțe care păreau gata să sară pentru a prinde adevărul.

Teoriile acestui cap filozofic așa de bine înzestrat se vedea bine că-l stăpînesc înainte de toate, și el ni le-a și schițat, cu un entuziasm lipsit de gesturi, în primele lecții fără să fi putut noi simți noutatea și caracterul lor, măcar foarte sugestiv. Istoria, ca zbucium omenesc, ca necurmăte silinți spre mai bine, chiar și cu mijloacele cele mai greșite și mai rele, vălmășagul acela de suflete, îl atrăgea, acum, în deosebire de nobilul idealism etic al tinereții sale, pe acest spirit, născut pentru abstracții, pentru jocul singur al ideilor, numai în ce privește exercițiul inteligenței, oricare ar fi fost scopul și indiferent de valoarea morală a persoanei. Ce bucuros era el cînd punea mîna pe autorul unei mari șiretenii, cînd putea să-i urmărească jocul, să-i descopere tot cursul strecurării ? Fața i se bucura și se rășchirau larg într-un zîmbet favoritele, devenite spirituale și glumețe, pe cînd ochiul suferind păstra obișnuita aparență tristă. Fanarioții și turcii în felul lor de a lupta și de a învinge erau pentru el o desfătare, și gîceam din transformările acelei fețe expresive că e pe cale a mai găbi pe unul asupra faptului. Rareori răsuna în glasul lui expresia uneia din miile de dureri omenesti mărturișite în viață sau duios ascunse, pe care le răscolea cuvîntul lui sprinten, săritor. Căci la dînsul, nu era nimic din armonia de albă lună pe valuri a lui Rășcanu, ci scînteii electrice se succedau zburînd, jucîndu-se, urmărindu-se pentru a se cufunda în haos ca să lase loc altui danț de sclipiri.

Rareori un om s-a bucurat mai mult de propria lui cugetare și s-a simțit așa de bucuros s-o poată comunica altora ! Valoarea cuvîntului în sine, simțul literar înăscut al fiecărui sunet pus lîngă alt sunet, însemnătatea alăturărilor sugestive și a indicațiilor șoptite, dincolo de care o lume întreagă se deschide de la sine, cu toate farmecele ei, îi erau puțin cunoscute, și totuși acela care făcuse descripții de călătorie ce nu mișcă și versurile palide, pe care, în revista *Archiva*, luată de dînsul asupra-și, le iscălea „I. Laur“, muzicantul ale cărui degete erau obișnuite a umbla pe clape în ceasurile libere, iubitorul de pictură în toate formele ei, pînă la peisagiul pe care purismul lui îl numea „cîmpenie“ urmărea dureros o frumuseță literară, o dată gata să-i vie de la sine, pe care, cînd credea că a prins-o arăta cea mai nețărmurită satisfacție. În clipa aceea, cum n-o putea smulge de la improvizație, și-și dădea samă cu părere de rău de aceasta, alerga — numai atunci — la manuscrisul pe care stătea să-l tipărească, glorioasa *Istorie a Românilor* în cinci volume, continuate apoi prin alte patru și, căutînd cu ochii lacomi admirația pe fețele noastre, cetea pasagiul cu voluptatea copilului care sugerează o aca-dea mult timp urmărită în vitrina cofetăriei. Natură mai curînd rece, un naționalism de convingere i se înfipsea demult în minte, și nu erau rare ocaziile în care căuta să-l vădească unor suflete care pe altă cale ajunseseră la aceeași dispoziție sufletească.

Cu Xenopol, profesorul neobișnuit dat nouă de o soartă pe care n-o merita pregătirea de la început a celor mai mulți, prilejul de contact însă ne-a lipsit. Migăleala seminariilor în care se nasc mai multe pretenții decît se trezesc vocații și în care se ascuțesc relațiile între tineri, pe lîngă pierderea unei vremi prețioase care se poate întrebuița mai cu folos pentru lecturi și meditații personale, nu-l atrăgea. Numai cînd, după examenul la care era foarte larg cu mediocrii, răspingînd numai pe aceia care nu pu-

teau răspunde nici asupra lucrurilor celor mai elementare, el căpăta încredințarea că înainte i s-a arătat o cugetare vie care merită condusă și încurajată, atunci el era prins — și am simțit-o așa de adânc la capătul atitor ani de umilire ! — de același entuziasm, poate exagerat, care-l stăpînea cînd descoperise o intrigă istorică dibaci țesută sau crezuse că atinge acea desăvîrșire a formei spre care-i mergeau rîvnirile.

Un adaus de îndemn mi-a venit apoi de la cineva abia sosit și, față de ceilalți, atît de tînăr, care însă știa să-și puie frîu aprecierilor în ce privește și pe cei mai buni elevi. Din ziare, pe care începusem a le ceti, mai ales vîoaia *Lupta* a lui Gheorghe Panu ⁵⁸, abia despărțit de Iași, știam că la București se dă o mare bătălie pentru a doua catedră de filozofie de la noi, organul radicalilor sprijinind firește, pe amicul lui Panu, voinicul, sprincenatul și fălcosul răzeș Bădărău, care nu era încă „marele elector“, urmat de unii, suspectat în onestitatea lui de alții, mai tîrziu compromis de o politică antinațională. Cu neplăcere am aflat că biruitorul a fost un necunoscut, un muntean, care indispunea și prin numele său ortografiat după sistemul lui Pumnul : Ioan Găvănescul ⁵⁹. Nu cu multă prietenie i-am așteptat sosirea, care a întîrziat. Dar la vederea feței sănătoase cu ochii extraordinar de prietenoși, întinsă către noi, ca și cum, revărsîndu-ne sufletul său întreg, ar fi vrut să soarbă tot ce cuprindea în al nostru, la ascultarea unei expuneri pline de viață și, mai ales, cu clara pronunție de la dînșii, vibrînd de căldură comunicativă, la seducția unei poezii intrinsece, care se descoperea pînă și în felul adînc uman, la fostul elev al lui von Gizycki din Berlin, cum se puneau problemele, totdeauna, la capăt, cu o geană de relativitate și de mister, am pus jos armele și am urmărit, cuceriți, un steag pe care era scris, dar în puternice colori de sentimentalitate proaspătă, activă, același crez de naționalism care la Xenopol se desfăcea numai din

siguranța unor argumentații. Și aerul acela de coleg ceva mai în vîrstă, cu cîțiva precoci fulgi albi care-l făcea să mă întrebe după o comparație ce-mi venise în răspuns : „a d-tale este ?“

Cu acestea toate, cu trei-patru profesori cari erau oameni vii și mergeau spre ce era viu în sufletele noastre înseși, se descoperea pe încetul o lume nouă, de care cu cîteva luni în urmă abia cutezasem să visez.

Nu pot lăsa la o parte nici un alt element, așa de prețios, de călăuzire : atmosfera morală comună pe care o creau acești profesori împreună, cu buni, cu mai puțin buni, printr-o colaborare, măcar aparentă, pe care le-o impunea și un perfect bun-simț și respectul față de aceia a căror formațiune sufletească le era încredințată.

Erau din partide deosebite, care se luptau pentru putere, și prin ziare care nu-și observau forma și treceau și pe lingă buna-cuviință, și prin manifestații din care, cum am văzut, nu lipseau nici merele putrede, nici ouăle clocite. La căderea liberalilor, stăpîni ai țerii mai mult de zece ani era, cu toată înțelepciunea lui Carol I, care nu adusese la cîrmă pe dușmanii lor înverșunați, ci pe junimii fără pasiuni, și anume în frunte cu autoritatea, unită cu atîta preveniență blajină, a unui înalt magistrat, care era și cumnatul popularului vodă Cuza, Theodor Rosetti⁶⁰, era, zic, mult praf de pușcă risipit pe drum, și în aer multe gaze otrăvitoare. Dar profesorii, dintre care numai unul, Vizanti, era în Parlament, se fereau de a se manifesta în așa chip încît să contribuie la trista discordie dintre puținii intelectuali. Nu am ascultat nici un discurs politic al lor, cu atît mai puțin să ne fi smomit să-l ascultăm, și n-am cetit de dinșii nici un articol războinic. Nu zic că trebuie totdeauna așa, și-mi dau samă că vremile se schimbă, cu alte cereri, de la care nu te poți da în lături, dar atunci așa era, și nu mă pot opri, la capătul unor lungi și pentru mine îndreptățite, neapărate lupte, să spun că, așa cum era acolo și atunci, era bine.

Cei mai mulți ieșiți din cercul „Junimii” sau trecuți măcar printr-însul, acești cugetători și scriitori, deși de o valoare foarte deosebită desigur, erau deprinși a discuta fără patimă, a-și vorbi frumos, a reprezenta fiecare punctul său de vedere în așa fel încît la capăt să-și mai poată strînge mîinile. Solidaritatea unei generații îi lega, iar cînd unul ca Densușianu era cu totul de altă părere, venit din alt mediu, care avea alte nevoi, așa de imperioase și de stringente, el înțelegea că este o demnitate și o onoare comună de care nu e bine să se atingă. Astfel, polemicile erau necunoscute și nimeni nu încerca să atragă pe studenți de partea sa, iar ei, de altfel, spirite libere cum erau, ar fi refuzat asemenea servicii, neîiind obișnuți să-și capete trecerea și nota bună la examene prin îndatoriri personale, de orice fel. Cînd Xenopol a făcut lui Rășcanu observații calme cu privire la o carte de școală și în răspunsul lui Rășcanu a fost o iritație, ne-a părut rău și ne-a bucurat că mînușa n-a fost ridicată de Xenopol.

Am vorbit de examene, și felul cum ele se făceau adăugea încă un element de demnitate la viața universitară. Locuiam, deși nu ne dădeam sama îndeajuns, în palatul însuși al Domnilor Moldovei dintr-un timp mai apropiat, după arderea curții de pe malul Bahluiului : în casa lui Scarlat vodă Callimachi, bunul ocîrmuitor care a dat țerii sale Codul modern, și pe poarta ca un arc de triumf, delicat săpate pe fațadă, erau armele moldovenești și o inscripție care înștiința că acolo e ușa dreptății. Larga sală de așteptare avuse cîndva tronul între înaltele ferești dînd asupra frumoasei ogrăzi bine pietruite. Voievozi și Doamne, beizadele și domnițe fuseseră prin încăperile unde se întindeau băncile noastre ca să ascultăm cuvîntul de adevăr și predica morală.

În sala de la dreapta intrării, profesorii se adunau în comisiune, măcar trei, pentru ascultarea noastră la fie-

care sffirșit de an — eu eram să apuc, în graba mea de a zbură, și cu cîte griji îmi crescuseră, așa de răpede, unul singur. Pe lungă masă acoperită cu postav verde două lămpi înalte cu globuri mari luminău clar fețele, de o solemnitate specială, ale profesorilor noștri, așezați în fotolii largi, acoperite cu piele verde, ca și acelea în care luam loc unul lîngă altul, cu un public restrîns de colegi la spatele nostru. Noi înșine, vă asigur că, oricît am fi cetit, n-adeceam nici o siguranță, căci și cel mai bun putea să capete o notă rea fără să creadă că aceasta-i dă dreptul de a se supăra și de a insulta un examinator prea aspru. Fiecare din întrebări era bine cîntărită, căci aproape stătea colegul profesor, care și el, în tăcerea sa, examina pe vecinul de masă și din răspunsul studentului își putea da samă și de cît se putea folosi de la acesta. Se evita orice enervare din partea celor cari aveau să hotărască, și niciodată nu s-a ridicat un glas de nerăbdare peste diapazonul obișnuit, care se păstra cuviincios dintr-o lungă tradiție, la capătul căreia erau, tocmai în fund, o înțelepciune și o cuviință „romane“, ca ale lui Bărnuțiu. Sfiala de a te manifesta rău înaintea unui astfel de areopag și în ființa colegilor curioși să-ți afle știința și talentul făcea ca examenul să-și aibă toată valoarea lui. O dată, o întreagă idilă cu o blondă colegă s-a împrăștiat, mai-mai în pragul uneia din obișnuitele căsătorii de studenți, pentru că, știu eu ?, poate și din cauza prezenței mele, fata nu știuse absolut nimic la Xenopol... Și de acolo plecam cu toții în vîrful degetelor, salutînd, cei fericiți și cei cu mai puțin noroc, chiar cînd „coconul Costachi Leonardescu“ îi chinuise degeaba cu sistemul lui „eroteric“. „Ce e logica ? Filozofia ? Dar ce e filozofia (pronunțat «felosofie») ? Cunoștinți ? Dar ce sînt cunoștințele ?“, ca să se întoarcă apoi, rîzînd din bunele buze groase spre Xenopol sau spre Rășcanu, cu observația, satisfăcută : „Bun băiat, dar s-a încurcat, fiindcă e așa de grea filosofia !“

Dar ce era și mai prețios decât lecțiile, decât această concordie profesorală, fie și numai aparentă, venea din două alte domenii, de răpede, surprinzător și minunat de răpede inițiere: lectura cea nouă și pătrunderea noilor idei de viață luptătoare, pentru alt ideal decât al fericirii generale, prin satisfacerea nevoilor materiale potrivit cu catehismul lui Karl Marx.

Scoala Normală avea o bună bibliotecă și, afară de cărțile pe care eu continuam să le cumpăr cu pasiune și care uneori cuprindeau atita umanitate revelatoare, ca ale lui Tolstoi, *Război și Pace*, *Ana Karenin*, *Cazacii*, cu o lume întreagă în ele, așa de străină și corespunzând totuși așa de mult cu ce e mai adânc și mai intim în sufletul fiecăruia, ale lui Turgheniev, cu vastele priveliști de țară rusească și cu delicatele indicații de naturi pline de răspundere, ca ale celui de-al treilea mare rus, Dostoievski, cu dureri atât de grozave într-o atmosferă morală atât de tulbure, această bibliotecă într-ales, pe care cred că și-o ceruseră înșiși înaintașii noștri după sfatul unor profesori pricepuți, ne atrăgea așa de mult, încât nu mai era nevoie să recurg la prietenia bunului Haimann, care să-mi împrumute pentru câțiva bani cărți cu îndatorirea să le aduc înapoi netăiate ⁶¹. Și apoi nici nu prea era vreme, cu atâtea cursuri, urmate cu o perfectă regularitate, să mai bat străzile, care-mi ajunseseră aproape necunoscute, ale Iașului.

Afară de istoria națională, pentru care luam note de la Xenopol, care nu făcuse să apară decât primul volum, nu prea ușor de însușit pentru examen, al *Istoriei Românilor* și, cu *Letopisețele* lângă mine, completam cu cât mai multe detalii puteam găsi știrile căpătate la curs; celelalte materii ne țineau la dispoziție, în cărți exclusiv franceze, dar cuprinzând și traduceri din germană, din engleză, o informație foarte bogată, capabilă de a trezi multe în mințile noastre atât de proaspete.

Pentru istoria veche aveam pe Curtius, și aveam pe Grote, unul așa de bun povestitor, celălalt dînd ceva, după

bogata, practica-minte engleză, și peste povestire ; aveam pe Mommsen, de a cărui străbateră însă nu-mi pot aduce aminte. Dar pentru tot ce privește instituțiile, era o carte minunată, pe care numai lipsa unei reeditări ținute în curent a scos-o din raza atenției tineretului, superbul Manual al celui care a strâns mai multă știință, de atâtea feluri, în capul său, Salomon Reinach — și băiețașul de la Iași ar fi nebunit, pur și simplu, dacă i s-ar fi spus că acel om de formidabilă învățătură va fi cândva colegul său și că el însuși se va învrednici de prietenia și chiar de colaborarea lui. Am cetit aceste admirabile două volume cu atîta atenție și de atîtea ori, încît eram desigur în stare să dau răspunsuri cu privire la toate colțurile unei materii atît de multiple și atît de grele. Orientul însuși îmi apărea într-o altă lumină, deși fără ultimele rezultate — și cele de azi erau întrecute mîni, chiar în ce privește numele regilor Asiriei ; iar preistorie nu exista, Creta nu-și arătase comorile și cuvîntul de hittiti reprezenta încă așa de puțin înaintea descoperirilor uimitoare de la Bogaz-Chioiu ! —, din paginile, așa de frumos scrise, ale unui Lenormant. Amănuntele istoriei universale le culegeam din multele volume ale secului Weber, și inițiatorul în istoria Revoluției franceze îmi era sistematicul Taine, a cărui ură față de iacobini mi-am însușit-o, pe cînd din Carlyle nu cunoșteam decît acea carte epică despre Eroii care nu se poate traduce bine în franțuzește.

Dar în filozofie se deschideau marile orizonturi, de care am fost așa de ispitit, încît primul meu gînd a fost acela de a mă fixa în acest imens domeniu de cugetare în care atîtea descoperiri de laborator, recente, stăteau alături de superbe clădiri de cugetare ale unei metafizici care încă nu murise cu totul.

N-avea cineva decît greutatea alegerii. Erau și reprezentanții acelei vechi metafizici, total perimate, dar încă așa de atrăgătoare, și atrăgătoare pentru toate timpurile

prin îndrăzneala arhitecturii și prin puterea credinții cuprinse în ea. Am cetit de la un capăt la altul *Estetica* lui Hegel și, ca să mă orientez asupra dezvoltării acestor idei „supranaturale“, aveam cartea, interesantă, a lui Flint, *Psihologia* lui Wundt, pe care abia erau să-l cunoască mai târziu colegii ai mei din București ca d. C. Rădulescu-Motru, după ce trecuseră în străinătate, căci acolo, la Bucureștii lor, Maiorescu n-avea nevoie de nimicuri de laboratorii și crea și fără aceasta tinere genii filozofice din studenții frecventatori ai unui pustiit salon literar, a fost pentru mine un îndreptar, și alături de dînsa urmăream dezvoltarea de idei a lui Taine în *L'Intelligence*, în același timp cînd, cetind cu toată răbdarea și cu toată admirația pentru solid închegatul veșmînt, străbăteam prin opera lui critică, de la *Încercarea asupra lui Titu-Liviu*, operă de debut la alte „essay“-uri ale lui, așteptînd lectura pe sărite a masivei, dar rămasei în urmă *Istoriei a literaturii engleze*.

Dar trebuie să spun, abătîndu-mă de la această expunere a călătoriei mele în domeniul pur filozofic, că dincolo de rigiditatea prezentărilor lui Taine pe baza neclintită a teoriei mediului, din care, la scriitor și artist, totul ar trebui să pornească, îmi răsăreau alte orizonturi : încercarea unui Hennequin de a analiza opera în tot ce se conține într-însa, iar nu verificînd la dînsa realizarea unor linii fixate o dată pentru totdeauna, teoretic, și o simpatică sentimentalitate, un pesimism elegant, însuflețeau o altă critică, fără pretenții matematico-geometrice, în cele două volume de la Lemerre, un editor nou, de avangardă, ale lui Paul Bourget, *Essais de psychologie contemporaine*, titlu care spunea ambiții mai mari și putea face să se prevadă o întreagă direcție în roman a aceluia căruia pentru a fi un mare scriitor i-a lipsit numai cunoașterea vieții altfel decît din scrisul, cernut mulți ani de zile, al altora. Cred că, deși numele lui Brunetière, căruia nu-i păsa de „psihologie“ și care se indigna de ușoara plutire nehotărîtă în do-

meniul ideilor, opunându-le convingeri creștine, catolice și solidități dogmatice, îmi era cunoscut, n-am ajuns decît după acest an de Universitate ieșeană la opera care pretindea să instaleze sistemul, exclusiv, al urmăririi genurilor literare, ființe abstracte, dar însuflețite, capabile prin ele însele de o dezvoltare organică și, cînd m-am înfundat în străbaterea volumelor lui, stilul de lecție stenografiată, morga de catedră, incapacitatea de a da figuri și de a însufleți forma m-au dezgustat răpede, în ciuda mulților lui admiratori de factură normaliană.

Dar pentru logică Stuart Mill era călăuzul, și nu se poate spune că era ușor să se intre în legătură cu dînsul. Pentru estetică mă mai abăteam și pe la tineri înnoitori ca Arréat și alții din *Biblioteca de filozofie contemporană*, în care „Culiță” își căuta armele pentru o cucerire amoroasă la care nu puteau contribui matematicile lui.⁶²

Și, astfel, — pe lîngă versuri risipite în *Contemporanul*, care afirma însă, prin încîlcita și atît de mărunț filologica *Istorie a limbii și literaturii române* a lui Ion Nădejde, căreia numai uscata știință a lui Philippide a putut să-i opue ceva mai ilegibil, că poetul viitorului era colegul nostru mai în vîrstă, simpaticul și iutele la gînd D. A. Theodoru⁶³, versuri de care m-am lepădat, poate fără dreptate, cu dezinteresul meu complet pentru lucrul o dată făcut, dar din care cutare fragment, *Moș Crivăț*, care în întregime are însă un sens sentimental, s-a rătăcit și prin cărțile de cetire pentru copiii mai mărunți —, am ajuns la același gen de „essays” către care mă îndemna o largă parte din aceste lecturi de școală înaltă.

Grupam amintirile lor proaspete și care trebuiau să fie trainice în jurul unor noțiuni generale care mi se păreau că domină simțirea vremii. Astfel am alcătuit, cu bucuria cui simte că poate înnoi în formă, coborînd în ea o nouă poezie intimă, studiile despre *Iubirea în literatură modernă* și *Pesimismul la artist*. Dar îndeletnicirile mele de la facultate mă rețineau pe drumul unei

erudiții care nu era condusă de nimeni și n-avea nici materialul trebuincios la îndemână, ajutându-mă mai mult din instinct ori și urmînd unor aplecări ereditare, ca în *Critica literară la antici*, sau și aducînd în jurul cercetării unui izvor istoric, măcar pentru partea contemporană, știri de familie și amintiri personale, ca pentru portretul, pe care am căutat a-l face deplin și viu, al bătrînului postelnic din Păcurari și de la vie, Manolachi Drăghici.

Un editor pe atunci prieten și care se considera ca un fiu sufletesc, directorul *Ramurilor* din Craiova, care mi-a plătit apoi cu atîta ingratitudine, a reluat mai tîrziu, într-un volum care n-a avut nici o răspîndire, aceste *Pagini din tinerețe*.⁶⁴ Ele au apărut întîi în *Arhiva*, organul Societății Științifice și Literare din Iași, cu a cărui impresionantă gravitate au ajuns, așa de răpede, să aibă contact cei abia optsprezece ani ai mei.

Societatea se formase cu participarea unor profesori de specialități foarte deosebite, care se adunau într-una din odăile de jos ale Facultății, acolo unde odinioară stăteau arnăuții, ciubucci și cîiohodarii lui vodă Callimachi. Era între ei Cobălcescu⁶⁵, autodidactul de mari însușiri divinatorii în domeniul geologiei, pe care, pentru solul moldovenesc, a creat-o el, mărunț și ghemuit, fricos de oameni, trăind în cea mai desăvîrșită singurătate, încunjurat de un meritat respect, apoi Gr. Buțureanu, a treia înfățișare a favoritelor englezești, nalt, iute, entuziast, ocupat, pe lîngă tîndăleala didactică a școlii lui secundare, cu descoperirile preistorice, neîncurajate de nimeni, de la Cucuteni; era; puțintel în colț, ca unul ce era tînăr, foarte sălbătéc și izbucnitor de speța fostului meu profesor Philippide, și cu circumstanța agravantă că n-avea licență, d. Ghibănescu, încă de atunci așa de amoretat de documentele pe care le colecționa și le copia în masive condici, încît a ajuns să învețe de unul singur limba slavonă, pe

care abia o descoperise la București [...], autorul studiului *Rusia, România și Puterile occidentale*, D. A. Sturdza, creînd bursa de limbi slave pentru Ioan Bogdan. Suțu va da acolo o cercetare asupra traducerii românești a *Mekmilor* lui Régnaud.

Printre șefi, era firește Xenopol, a cărui influență va deveni tot mai mare, pînă ce îngrijita, odinioară, publicație a Societății îi va aparține exclusiv, cu participări ocazionale, între care cea mai obișnuită a d-lui Ghibănescu, dar fără critica severă și strictul control din anii, plini de iluzii, de la început. Acela care înfățișa aceste prețioase însușiri, nu totdeauna și nu deplin obișnuite la noi, era însă un străin, așezat în Iași și ca industriaș, fabricant de scaune, în pierdere, ca totdeauna, care, venit tocmai de la Breslau, dintr-un mediu de familie intelectual, se pasionase de filologia românească și de tot ce privea poporul nostru, de care, după multe înfrîngeri și suferinți, depărtîndu-se definitiv cu trupul ca să se așeze la Berlin, va rămînea totuși puternic și sincer legat, H., adecă Haymann, Tiktin⁶⁶ : tînăr încă, slăbuț, cu favorite fluturătoare, vorbind cu oarecare încetineală [...], el aducea cu dînsul, în tot ce spunea și făcea, o atmosferă occidentală. Poate că tocmai aceasta i-a făcut rău, ca și, în legătură cu ea, o timiditate naturală care-l va pune, pînă la hotărîrile cele mai grele de luat și mai ușoare de părăsit, la dispoziția oricui se pricepea să lucreze asupra unui suflet nobil și drept, asupra unei inteligențe capabile, pînă la marele dicționar etimologic româno-german, și de cele mai mari și mai întemeiate opere. Mie d. Tiktin mi-a arătat încă din acei ani de întîie tinerețe o înțelegere, o simpatie care nu s-au dezmințit niciodată, și supt îngrijirea d-sale atentă și iubitoare s-au tipărit acele prime studii ale mele.⁶⁷

Dar, supt influența lui Hennequin și a „științificismului” lui, mult mai mult decît a lui Bourget, am încercat să schițez, altfel decît prin fraze de simplă literatură și

prin aprecieri personale, figuri din literatura noastră. Astfel m-am oprit asupra lui Creangă, pe care-l văzusem o dată la o adunare de dascăli, gras, gros, roșu, stîngaci și șiret, spunînd atîta cît să îndreptățească un vot de „pentru contra“, apoi, ca viu, rumăn la față, liniștit, cu trăsăturile înnobilate, în sicriul încunjurat de cîțiva prieteni, ca magistratul Alexandrescu, care s-a ocupat de manuscrisele lui, palidul, visătorul Eduard Gruber⁶⁸, autorul cărții celei *Stil și gîndire* și care observa în însăși psihologia sa anormală rarul mecanism al auditei colorate. Poate că și azi, cînd se scormonește mai mult biografia lui Creangă, ar fi ceva de găsit în acest studiu de concentrare, pe care Vîrgolici, primindu-l cu un zîmbet fericit, îl trimisese glorioasei reviste a junimiștilor săi, *Convorbirile*.

Cu altă simpatie am scris al doilea studiu de „critică științifică“, acela despre Veronica Micle, al cărei volumaș de duioase versuri apăruse abia. Acesta nu atîta pentru dînsa, pe care Miron al meu o văzuse la Văratec în retragerea unei îndoite văduvii, dar mai ales pe ideal de șubreda și blonda ei fiică Virginia, care era să fie soția nenorocită a nenorocitului Gruber, cît pentru acela către care mergea adorația întregii ei poezii, Eminescu.

Poetul fără păreche a fost pentru mine o revelație fulgerătoare, un strămutător subit, ca prin minune, în altă lume. Zorzoanele lui Alecsandri, comoda lui aplecare către diminutive, sentimentele lui atenuate ca pentru o serată de salon bogat boieresc, cu perdelele groase, fotografiile îmbrăcate în pînză și candelabrul cu lumînările de spermanțetă, toată imitația, vădită și nedeplin asimilată a literaturii romantice franceze, se împrăstiau ca o magie elegantă înaintea realității, și misterios de dulci și sumbre de o dramă omenească sîngerătoare, la acela a cărui cultură era culeasă din toate izvoarele și îndestul de limpezită pentru ca valul ieșit dintr-o formidabilă topire să curgă sigur și strălucitor, într-o revărsare simplă, ca un șivoi de ape de la munte. Ideea se simțea ascunsă și supt cel mai

cochet cîntec de iubire de spus la urechea celei îndrăgite și ea domina în puternicele acorduri de orgă religioasă pentru marile sfîșieri de suflet. Biruind greutatea unei limbi create din nou, aruncată în cuptoarele acestei trude intelectuale, continue, forțată să intre în cultul nou pe care-l impunea artistul nemulțămît veșnic de el însuși, prindeam fără voie, pentru a le păstra pe viață, rarile sonorități ale acestui grai în care fiecă țînut românesc și fiecă epocă istorică își aduseseră partea, precum și aportul lor al tuturor se adunase, înviind vechile legende, și din toate încercările și suferințele se împletise biciul unei satire care sîngera lovind.

Dorința de manifestare, în care asigur că nu era nici o vulgară ambiție, nici acea puerilă vanitate care știe să găsească alte drumuri pentru o notorietate zgomotoasă, dar lipsită de orice valoare, ci sentimentul că am de spus ceva care nu s-a spus și care, așa cum mă făcuse firea și împrejurările, nu se poate spune chiar în același fel de alții, mă ducea și la alt contact sufletesc cu lumea decît acela pe care mi-l ușurase așa de binevoitor un Tiktin și spre care mă încuraja, nu fără a mă sili la preciziuși în citații, Xenopol, în casa-i unde începeau să se adune membrii unui cerc literar, pînă la consulul grec Kritikos — tatăl talentatului actor ⁶⁹ care mi-a întrupat apoi pe Alexandru, fiul lui Ștefan —, dintre favoritele triumphiulare ale căruia răsunau strigăte de admirație pentru „peisanele români cu cîntece de te stupefesc“. Ziarul mă atrăgea, nu bietul ziar de provincie al liberalilor din Iași, la care totuși conducerea o avea un poet adevărat, un literat de merit, I. N. Roman ⁷⁰, de origine ardelean, frumos cap romantic supt cilindrul strălucitor, de modă atunci, și nici dogmatica foaie a junimiștilor, căreia îi dădea contribuții ascuțit personale d. A. C. Cuza, pe atunci un tînr extrem de elegant, aruncînd de supt ochelari săgeți sigure

de țintă bărbaților, pe cînd femeile erau dăruite cu expresia elocventă a unor complimente de marchiz, ci ziarul de polemică zilnică, aprinsă, necruțătoare, pentru altă politică, *Lupta* lui Gheorghe Panu.

Nă știu prin cine mi-a venit, într-o vreme cînd jurnalele nu se prea ceteau, cunoștința acestui puternic instrument de agitație, în care articolul directorului, în conflict cu însuși regele Carol, de al cărui chipiu întors pe dos și de a cărui brînză de pe domeniile regale era vorba atît de des, și fără îndreptățire, se deosebea printr-o logică strivitoare, într-o formă lipsită de orice eleganță și desprețuind tot ce poate adăugi strălucire. Poate că acel frate mai mare, care era pentru noi secretarul școlii, Teodor Vasiliu, Rachi, cum îi zicea toată lumea, entuziast adept al lui Panu și fidel membru al noului partid radical, care știa bine că nu va ajunge niciodată la putere, dar puțin îi păsa de aceea, — tocmai ce trebuia ca să mi-l facă simpatice, ca ziar măcar, dacă nu ca organizație politică. Acolo, după un sfat care trebuia să fi fost al lui, am trimis cu sfială o corespondență, poate chiar două, pînă ce campania bucureșteană contra zguduitoarei piese de întunec, cu fantasme tolstoiene, a lui Caragiale, *Năpasta*, a trezit în mine acea nevoie, cu neputință de învins, de a sări în ajutorul cui e atacat, în drumul lui sigur și liniștit, de haita intrigii, în fața căreia, rănit, dar lovind din răspun-teri, cu sete, cu voluptate, am stat o viață întreagă. *Lupta* mi-a publicat o recenzie de caldă, indignată apărare a piesei⁷¹.

Mai mult decît examenele bine date, la care Xenopol mă zădărea anume ca să dau răspunsuri în afară de materie, în probleme care pun la încercare sufletul unui tînar și-i arată îndreptările spirituale, mai mult decît lungile studii, puțin cetite, într-un cerc foarte restrîns, de la *Arhiva*, acest articol, după care voi fi îndemnat să dau altele, pînă voi ajunge foiletonistul literar al ziarului, a contribuit a face cunoscut, dincolo de lumea locală a școlii

mele, numele nou al cuiva care-și cerea numai dreptul de a manifesta opinii de o sinceritate absolută, comunicînd și altora ceva din informația pe care i-o dăduse pasiunea de a ceti. Nu era o exhibiție, ci satisfacerea unei elementare nevoi de a mă mărturisi pe mine, de a predica altora sau de a le transmite o prețuire sau un despreț pe care nu le puteam ținea numai pentru mine.

Xenopol m-a chemat și mi-a vorbit cu interes — el, de a cărui judecată aspră mă temusem în ajunul unei licențe pripite, determinată și de șubrezenia unei tinerețe cu bătaie de inimă și îngrijorări de viitor, cînd am scris, nu fără șovăieli cronologice, o teză despre politica lui Mihai Viteazul —, cu un deosebit interes de apărarea călduroasă a colegului și prietenului său de la „Junimea”. Dar cea mai mare și mai plăcută surprindere mi-a fost cînd, oprit pe stradă de Petru Missir⁷², pe care-l cunoscusem doar la comisia de bacalaureat, am primit din mîinile lui, fără alte explicații, elegantul volum, abia apărut, al *Năpastei*, cu această dedicație, perfect caligrafiată după obiceiul autorului ei, cu aceste rînduri de mîna însăși a mie necunoscutului Caragiale: „Criticului inteligent și conștiincios, care a binevoit a ceti întii *Năpasta* și a cugeta asupra ei înainte de a scrie asupra-i”. Cu o astfel de prețuire acordată de așa de sus aceuia care avea însă obiceiul ca, înainte de a întîlni pe un mai mare decît dînsul, să-și verifice în gînd ce are de spus, pentru ca apoi să se întoarcă desperat, chinuit de remușcări pentru că a spus altceva decît ce era în stare, trebuia o vreme ca aceea, lipsită de orice obrăznicie, ca să nu scoată pe cineva din minți.

Pentru păstrarea unui echilibru sufletesc pe care nu l-a putut zgudui nici succesul unei licențe, pe care rigiditatea lui Densușianu n-a voit să mi-o acorde, mergînd și pînă la absentarea de la comisiune, în care a trebuit

să fie înlocuit, și pe care ceilalți mi-au dat-o cu sentimente părintești, văzînd că din școala lor pleacă un om hotărît să nu piardă anii, pe care atunci îi credeam așa de puțin asigurați, ai vieții sale, nici banchetul oferit de profesori, unică onoare, pentru care mi-am aranjat cu îngrijire bretonul bogat și moale care-mi acoperea fruntea, banchet de la care d. Găvănescul, ca o lecție utilă de modestie, s-a abținut, și pentru rămînerea în cuviincioasa atitudine a cui are de întrebat încă mult lucrurile și oamenii, a contribuit esențial, ridicîndu-ne pe mulți sus, deasupra preocupărilor individuale și pasiunilor egoiste, binefăcătorul curent naționalist.

Nu ni l-a propovedit nimeni, și nimeni nu ne-a înregimentat și nu ne-a organizat pentru reprezentarea și apărarea lui. Dar dincolo de mulți se judeca, la Cluj, supt pretextul plîngerii „Memorandului“, prezentat nu regelui Ungariei prigonitoare, ci Împăratului legat de tradiția romană, urmașul „maicii“ Maria-Tereza și al popularului Iosif al II-lea, procesul unei întregi națiuni. Era în cursul, în primul volum tipărit al lui Xenopol, era în unele sugestii ale d-lui Găvănescul ceva care putea să contribuie la schimbarea sufletească pe care însă a determinat-o Eminescu. Și nu numai cel din poeziile alese de Maiorescu, care Eminescu și el însuși ar fi ajuns pentru această transformare, dar acela pe care, în *Proză și versuri* editate de Morțun⁷³, de socialistul internațional Morțun, ni-l revelau, cu *Influența austriacă* și cu *Făt-Frumos din lacrimă*, cu *Sărmanul Dionis*, — fără să fi ajuns noi atunci la atît de folositoare cunoaștere a articolelor lui din *Curierul de la Iași*⁷⁴, din *Timpul*, genială risipă de suflet în care era o întreagă doctrină naționalistă, de un caracter atît de românesc și individual, fără nimic din seaca frază pompoasă a patriotismului occidental.

Teodoru, d-rul Vasile Lateș, menit unei așa de triste soarte, cu întunecarea, apoi totala potolire a minții, poate

și Grigorescu, frumosul și vigurosul Grigorescu, care avea un așa de mare talent de elocvență retorică, fuseseră încă pe căile socialismului. Liberalismul decolorat și compromis putuse prinde numai pe Fîntînaru, rămas complet izolat. De o influență a conservatismului unui moș Ventura, cumnatul lui Lascăr Catargiu, sau unor tineri boieri a căror frondă avea prea multă morgă „ciocoiască” pentru ca să ne poată influența, nu putea să fie vorba : cu ce ochi ne uitam la aceia care fuseseră prinși de interesul de castă : un Cananău, student cu funcție la Primărie, un Teodor Emandi, din Bîrlad, care nu se gîdea că-l așteaptă o carieră diplomatică ; ei nu se bucurau, din această cauză, a aderenței lor politice, de nici o vază printre noi, cum nici o ochioasă studentă, nu cu totul tînără, care ne trimitea să-i găsim trăsură pe ploaie, invocînd pe „oncle Alecsandri”. Și, astfel, deodată, din orientalismul nostru provincial, în care se stinsese scînteia revoluționară marxistă *, țîșniră accențele, de mult ridicate și recomandate de Bîrsan, ale cîntecelor naționale, trăgănatul *Deșteaptă-te române*, departe de sălbatecul, sfîșietorul strigăt al durerilor milenare, armoniosul *Pe-al nostru steag* al lui Ciprian Porumbescu, un Eminescu al muzicei românești, din care albanezii și-au făcut imnul național, și răscoli-toarea de patimi *Marsiliează*. ⁷⁵

Le-am cîntat destul și la congresul studentesc de la Ploiești, care a fost pentru mine o inițiere neașteptată într-o nouă lume, pentru întîia oară avînd prilejul de a străbate țara, pînă la curatul, românescul oraș, pînă la captivanta vedenie de învălmășeală și de lumină a Bucureștilor, despre care Fîntînaru, dus pentru o cură după mușcătura unui cîne suspect, ne vorbise cu entuziasm, spunînd că Iașul, sacrul nostru Iași, nu e decît ca o mahala a acestei Capitale a României.

* În legătură cu această apreciere vădit, eronată, vezi nota 75, p. 222—223. (N. ed.).

Lipsa de program, de ordine și de măsură, mult inferioară însă scenelor de mai târziu, împulzirea prin trenurile gratuite — dar și cu glume ca „a hazliului, bătrînrului Lazăr Teodorescu, avînd în buzunar un bilet de tren ordinar în accelerat, cerea conducătorului să-l ducă „așa cum scrie în biletul lui“ —, jaful de prin gări, copilăriile care ne făceau să mergem prin prăvăliile ploieștene, răscolind marfa, ca să ne spunem apoi unul altuia : „uite, cînd ți-o trebui, de aici să cumperi“, coborîrea pe scări șubrede, cu sutele, în adîncul ocnei de la Slănicul Prahovei, întîlnirile la un coleg muntean cu o familie modestă, încîntată de hazul „moldoveanului“ care, stricînd socotelile tînrului filozof blond Pompiliu Eliad⁷⁶, în luptă cu Stuart Mill însuși, conducea apoi la institutul Bolintineanu, în triumf, pe rumăna domnișoară a casei, acestea sînt numai amănunte fără mare importanță pe lingă *ideea ferii, a neamului, care se impunea direct, nu prin cărți*. Ce era, pe lingă această trezire de mîndrie și de putere, pretenția de superioritate a studenților munteni, altfel crescuți, de la care cunoscusem la Iași numai ușorul despreț al d-lui Mehedinți⁷⁷, totuși un sîvejean din Putna, dar avînd gesturile, întorsătura de spirit a lui Maiorescu alături de naționalismul recent al Ligii Culturale, abia înjghebate de acești studenți, sau ochelarii albaștri de metafizician rutinat ai d-lui Mihail Dragomirescu, în urmărirea unor concepții personale pe care nu le-a părăsit cu toată aproape unanima lor luare în glumă ? Ori, alături, umflăturile oratorice ale Dobreștilor din Ploiești, „geanabetul“ cel mare, care a apărut o clipă și bunul nostru conducător „micul geanabet“ ! Ori, iarăși, discursul, ținut pe foi cu slova nesigură, a lui Gogălniceanu, membru în Consiliul comunal din „urbea“ cu Statuia Libertății, pe care, pentru a-l scurta îl pîrleam cu luminările noastre ! Ori, îndemnul de a căuta într-un fund de stradă obscură pe zeul liberalismului local, neînduplecat

republican Grigorescu ! Impresia de total era covârșitoare. Cu adevărat pentru întâia oară ne simțeam români [...]. Crez statornic de o viață. Nu, nu, Fintinaru n-avea dreptate : „cugetările de astăzi“ nu sînt totdeauna „prostiile de mine“...

Și astfel, a doua zi după licență, un drum mi se deschidea înainte, peste care eram singur stăpîn, unul pe care, total nesfătuit, eram să fac, în ceea ce privește viața mea casnică, multe greșeli pe care, cum sînt socotelile teribil de exacte ale vieții, care nu ține samă dacă aveai sau ba ochii deschiși cînd ai luat o hotărîre, le plătești pe urmă cu multă durere. *

Deocamdată nu mai aveam rost în Școala Normală, unde era să las un singur prieten, credincios mulți ani de zile, pînă ne-am pierdut din vedere : Fintinaru. Întimplarea-mi scoase înainte și ceva neașteptat : o catedră, o bună catedră de curs superior la liceul din orașul unde numai cu cîteva luni de zile înainte intrasem pierdut în zvonul vesel și în zbuciumul dăzmățat al unui congres de studenți fără scop și fără rost : Ploieștii.

O catedră de latină. Cum ajunsesem a ceti fără nici o greutate oricare clasic, m-am prezentat.

În vremea de azi, cînd se deșiră, în ciuda legii prin care am căutat să înlătur atîta nedreptate, dăunătoare școlii înseși, listele reușităților la un „examen de capacitate“ în care, cum candidații sînt cu sutele, e imposibilă orice observație atentă a fiecăruia, orice cîntărire completă a științei, talentului și aptitudinilor, multe și felurite, care se cer unui adevărat profesor, nu-și poate de sama cineva ce era atunci un concurs pentru o catedră secundară, într-o atmosferă de seriozitate și de sigură judecată, asemenea, dealtfel, cu aceea de decență și control la examenele anuale

* Se referă la căsătoria cu Maria Tasu, care a avut loc în anul 1890, luna aprilie. (N. ed.).

și la atît de importante și de respectate licențe pe care le cunoșteam.

Astfel, într-o zi de mart m-am dus a doua oară la București, unde un cald soare de primăvară contrasta cu îndărătnicele urme de iarnă din Iașul meu. În comisiunea care trebuia să mă cerceteze împreună cu doi concurenți, oameni în vîrstă și profesori cu experiență, erau numai profesori universitari. Atunci am văzut înțîia oară figura de dac torturat, cu ochii războinici înfundați supt sprîncenele stufoase, a lui Grigore Tocilescu⁷⁸, arheolog, istoric, om politic pe atunci, cu care nu gîceam deloc care vor fi legăturile în viitor ; ca și toți ceilalți, între care cred că era și Odobescu — nobilă figură, de o rară fineță, cu pletele crețe, sure, în jurul frunții drepte și largi, cu ochii albaștri viorii, de o feminină dulceață —, el a fost însă deosebit de amabil cu băiatul venit de aiurea, de la o școală rivală și puținel desprețuită. La o ședință a Academiei Române, care-și avea localul într-o odaie din biblioteca Universității, am fost chemat chiar între acești învățați pe care, la Iași, nu fusesem deprins să-i respect prea mult, și în *Arhiva* am și publicat vreo două dări de samă din domeniul filologiei române care erau destul de îndrăznețe : acolo cineva din foștii mei profesori, Caragiani, cred, m-a recomandat colegilor săi. Atîta mi aduc aminte că între ei era încă unul din viitorii mei adversari la Universitate : V. A. Urechîă. Pe figura încă rumeră supt asprul păr cărunț, cu ochii mici supt ochelari, nu se arăta nimic din tragedia de familie, grozavă, pe care o văzusem desfășurîndu-se pe Calea Victoriei la un ceas de seară între făcliile aprinse.

Cu toate că luptam cu niște concurenți formați la Universitatea din București și cu toate că era vorba de o foarte importantă catedră din învățămîntul muntean, am fost preferat acestora. Teza mea despre Virgil, scrisă pe baza lecturilor de la Universitate, contribuisse poate la

acest rezultat. Atenția lui Odobescu, membru într-un Consiliu Permanent în care figura și Hasdeu, era atrasă asupra mea, și aveam să simt în curînd efectele — fericite pentru o așa de răpede carieră, care mă răsplătea de umilințele trecutului —, a acestei simpatii, care a fost caldă, durabilă și bogată în urmări.

Și la Iași erau prieteni care se gîndeau cum putea să fie ajutat tînărul cu înfățișarea nu prea solidă, care, numit la catedra din Ploiești numai după 1 april al acestui an 1890, ca să se facă economie în buget în vederea pensiei atît de depărtate, era încă fără nici o altă ocupație decît folositoarea continuare a cetirilor sale. Vasile Gheorghian, deși căzut de la putere, era încă un factor de căpetenie în viața Iașului, unde reprezenta tipul omului politic de o corectitudine și de o demnitate desăvîrșită : m-a chemat la dînsul, cu oarecare taină, ca pentru un lucru de cea mai mare importanță pentru mine. Nu pot zice că mărimile politice nu mă impresionau, deși pe Gheorghian îl mai văzusem din cînd în cînd, primit cu o mare deferență, în casa unchiului meu și cumnatului lui. Așteptarea mea a fost răpede satisfăcută : în cuvinte încete, grave, el îmi propunea să stăruie pe lîngă un colonel amic ca să fiu primit, așa deșirat cum eram, într-un regiment de cavalerie. N-aveam, bineînțeles, nici o grabă și, fiu mai mare al unei văduve, cu un frate în armată, îmi puteam continua în liniște studiile peste graniță.

La o astfel de călătorie nu m-am gîndit însă eu. Peste cîteva luni, o bursă „Iosif Nicolescu“, de trei sute de lei pe lună, bani buni, era liberă, și fără concurs, Odobescu, în înțelegere cu Hasdeu, mi-o va atribui. Deocamdată însă mă găsii, din cauza îngrijorărilor pe care, fără ca eu să le simt motivul, le inspira sănătatea cuiva crescut și trupește prea răpede, chemat înaintea președintelui Con-

siliului de miniștri însuși, Theodor Rosetti, venit pentru cîteva zile la Iași. Fără să mă întrebe nimeni dacă vreau să fac politică și în ce club am de gînd să mă înscriu, fără să mi se ceară nici un fel de servicii pe viitor, mi s-a promis pentru a merge în Italia, și peste cîteva zile puteam să închid frumoșii galbeni ai lui Napoleon al III-lea și piesele de aur germane corespunzătoare, unii și celelalte deopotrivă necunoscuți mie, în singurul șerpar cu care mă încingeam de cale: *

* N. Iorga nu respectă cronologia : de la 29 martie 1889, Theodor Rosetti nu mai era președinte al Consiliului de Miniștri. Întîlnirea a avut-o pe cînd acesta era ministru ad-interim la Culte, 5 noiembrie 1889—16 noiembrie 1890, în guvernul generalului Manu. (N. ed.).

X

DUPĂ LICENȚA

Am înțeles mai târziu numai că acești bani trebuiau să-mi ajungă vreun an de zile, avînd să-mi aleg domiciliul în vreun sanatoriu — și bunul doctor Buicliu ⁷⁹, el însuși șubred ca o frunză palidă bătută de crivăț, îmi și recomandase, deși fără a-mi găsi nici o atingere la plămîni, un asemenea adăpost la Montreux lîngă Geneva. De fapt am fost acolo, la întoarcerea din Italia, și mi-au ajuns să stau cîteva ceasuri în severul, recele otel din mijlocul vastei livezi, unde răsunau tusele prin culoare și noaptea capetele cîte unui sicriu sunau de scări, iar a doua zi să mă așez la masă cu tovarășii care scuipau în tuburi de sticlă, ca să alerg îngrozit la doctorul local. „Nu e vremea curei“, a fost răspunsul — era în iunie sau la sfîrșitul lui mai, — „iar, dacă un ușor catar de gît 'te îngrijorează, pot să te asigur că ai putea să și mori căzînd de pe acoperiș“. Am plătit, am mulțămît și am fugit — de parcă alerga după tinerețile mele, bucuroase de viață în toate privințele, un cimitir întreg cu sticlutele pline în mînă.

Minunea cea mare pentru mine, capabilă să mă și îndrepte dacă în adevăr aș fi fost bolnav, a fost însă ini-

țierea, subită, fermecătoarea pînă la amețală inițiere în natura și în viață, chiar și în literatura italiană pe care n-o cunoșteam direct decît prin extrasele, oricît de competent și de cu gust făcute, din manualul lui Frollo și Ademollo, dar limba, din fericire, o vorbeam, și încă des-tul de curățel ca să nu mă cufund în masa desprețuită a străinului exploatat, de care pe urmă se rîde.

Fără nici o recomandăție din partea nimănui, cu cît îmi spunea așa de scurt și de sec în rîndurile lui mărunte și banale *Ghidul* în franțuzește al lui Baedeker, grăbit mai ales să-și recomande otelurile și restaurantele nemțești, m-am trezit, la capătul unui lung drum austro-german, fără atracție, într-o seară întunecată, în lumea de umbre și de șoapte, de tăcere misterioasă și de trecătoare fan-tasme a Veneției. O, ce bine ar fi fost dacă nu m-aș fi coborît din gondola de piață, cu discuția neapărată la plată, în fața scărilor de marmură și stîlpilor auriți ai otelului Bauer-Grünwald, furîndu-mi astfel, prin odaia cu un galben pe zi și prin amestecata, confuza „table d'hôte“, acea sfătuire intimă cu spiritul însuși al orașului înfășu-rat așa de larg și de strîns de o așa de mare glorie ! Mi-a trebuit să mă întorc apoi ani de zile, să locuiesc prin funduri de *campielli* *, ca la bătrîna „Bruna Gregoretti născută Predonzani“, să stau alături de oacheșe cîntărețe care-și cercau gîlasul, de ofițeri de marină sorbindu-și cafeaua alături de fidela ordonanță, să asist la cumpără-turile cu panerașul coborît pe fereastră, să mă încurc și să mă descure de zece ori pe zi fără a întreba, din sfială, pe nimeni, de la un unghi drept de strădiță la altul, cău-tînd deasupra caselor de granit crucea călăuzitoare a bisericilor, să ascult, noaptea, serenadele încercate la fe-reștile unde se vedea un cap de femeie tînără și de unde nu se arunca o cană cu apă peste focul curtenitorului și, ziua, plîngerea duioasă a copiilor răzleți acompaniindu-se

* În it. *campiello* = piațetă. (N. ed.).

din armonică, să vorbesc oricui și oricine să-mi vorbească, să mă amestec în toate plăcerile și petrecerile și să văd, să înțeleg toate durerile acestui oraș unic pe care-l iubești cu totul altfel decît pe oricare altul în lume, chiar decît acela în care, fiind născut, ți-ai găsit chemarea și rostul vieții, ca să uit ce mi-a fost această mare greșală, a rătăcirii într-o vastă hardughie scumpă, gata să primească pe orice străin pentru a-l face să simtă că nu este din Veneția.

Și, în goana nebună a cui vrea să vadă cît mai mult, chiar dacă vede, neapărat, așa de rău, și mai ales a ace-luia care constata din zi în zi, la fiecare nouă experiență de otel internațional ori de „pensiune” pentru *forestieri**, cum joacă mai liber monedele de aur în șerparul lui, am văzut Padova, Vicenza și Verona, dulci orașe pașnice, în care se auzea vorbind tare glasul vremilor de crunte lupte și de mare artă spontanee și îmbelșugată, am prins priveliști trecătoare din Pisa, din Florența, unde mai tîrziu era să-mi am, pentru răbdătoare cercetări de arhivă, colțul meu într-o adevărată casă locuită și eram să-mi port pașii, călăuzit de mîni nevăzute, de-a lungul Arnului palid și printre copacii solemnii de pe povîrnișul dealului sacru de la San Miniato, pătruns de o frumuseță a realizărilor trecute pe care n-o mai despărțeam de o realitate ea însăși atît de fermecătoare, înțelegînd în sfîrșit că una și alta merg împreună. Dar foarte confuze-mi revin primele vizite la Milan și la Florența. Roma mi-a apărut fără să mă pot izola în domeniul măreț al puterii de odinioară și fără să simt fiorul de care s-a cutremurat Asachi într-un timp cînd nu se învăța atîta istorie a romanilor după excelentele cărți de erudiție ale germanilor și ale englezilor : apoi afurisita de călăuză cu legătura roșie mă stăpînea așa de mult, și școlarul de pînă ieri simțea datoria ineluctabilă de a verifica pas de pas, ca și miile de turiști care-l încunjurau, tot ceea ce era însemnat ca remarca-

* *Forestiero* (it.) = străin. (N. ed.).

bil în paginile „ghidului“ : o, fericite timpurile cînd, după lungi așteptări și cu greutatea așa de mari, tînarul de dincolo de Alpi se cobora încet-încet, în sunetul de clopoței al diligenței, oprindu-se des de la un oraș la altul, ascultînd ce se vorbește în trăsură, trăgînd cu urechea la convorbirile populare dimprejur, avînd neconținut senzația acestui lucru nou, de atîta artă și totodată de atîta umanitate, pentru ca, la capăt, așa de obosit, dar stăpînit de atîta vrajă, să intre în casa adevărat italiană a *albergatorelui* *, să fie dus cu un zîmbet, cu o vorbă de prietenie ca pentru un fiu sau un frate în odăița răcoroasă, cu perdulețele albe, de la fereasta mărunță a căreia un gest ca pentru dezvelirea unei statui să învedereze miraculul cu turnuri și portale, cu statui sure și fațade vărgate de marmuri colorate, al unei catedrale !

Dintr-o ultimă săritură am atins Neapole, unde, data aceasta, nu știu cum, am avut norocul să nu mă înfund în imensul oraș zgomotos și scuturat de friguri, ci să mă așez, cu sentimentul că aproape se zbate marea sărătată de soarele cald, între portocalii și lămîii unei vile, mai mult casă particulară, unde abia dacă mai rătăcea, tăcut, un alt suflet de om.

În ceasurile cînd picioarele obosite refuzau să mai meargă, ceteam cu lăcomie această literatură, odată așa de mare și rămasă și azi atît de interesantă. Clasicii i-am descoperit pe urmă, singur Tasso fiindu-mi cunoscut, cu grațiile lui gentile și sentimental medievale în jurul unui subiect de cruciată, însă în forma unui clasicism al cărui instinct n-a dispărut niciodată la această nobilă nație. Dar cu *l'Malavoglia* și cu *Mastro don Gesualdo*, chiar cu *Tigre Reale* și cu *Il marito di Elena* ale lui Giovanni Verga⁸⁰ mă coboram încîntat în acea lume de sat italian din sud în care e atîta naturaleță și atîta omenie și unde pasiunile strigă clar și cald spre îndestularea lor. Caducci⁸¹, cu ver-

* *Albergatore* (it.) = gazdă, proprietar de pensiune. (N. ed.).

sul lui de bronz în jurul unor calme scene de clasicitate romano-elenică, îmi era rezervat pentru alt timp și pentru alt spirit, dar, în cursul atîtor și atîtor cetiri în literaturile cele mai deosebite, nimic nu-mi poate șterge din minte impresia lăsată atunci, la acea vîrstă, în acel cadru, cu acea atmosferă, a descoperirii unei Italii rurale, de o așa de veche tradiție și de o noutate toțiși așa de mare, cum am cules-o din paginile cochet tipărite ale cărților, cu coperta albă și titlul roșu, ale mîndrului, singuratecului povestitor naturalist al noii Italii. Numai în nuvelele norvegience ale lui Bjørnstjerne Björnson ⁸², cu albastre reflecte pe marginile munților ninși deasupra mării etern reci, am avut acest sentiment de viață adînc înrădăcinată, dar avînd nevinovăția întîiului ceas cînd omul, fericit și îngrijorat, s-a găsit în fața pămîntului pe care, cum se știe, Dumnezeu l-a făcut anume pentru această biată făptură a lui.

M-am întors cu pagini pline de însemnarea zilnică a minunilor prin care acuma ajungeam să văd multe lucruri cu totul altfel, fără ca toțiși să mă fi desprins, prin aceste zile italiene date mie înainte de douăzeci de ani măcar, din încheștarea unor idei și sentimente ieșite mai mult din cartea cetită decît din privirea naturii și a oamenilor cu ochii mei, cu propriii mei ochi; prea învățat a primi, a asimila riscînd pe alături numai o timidă cugetare proprie — păcatul școlii —, nu proiectam asupra realității însăși ființa mea, care și ea își avea și-și are dreptul la interpretarea celor care-i trec înainte sau vin către dînsa și, pentru această liberare care nu vine răpede și ușor celui legat de cartea copilăriei și adolescenței, n-am știut întrebuința acest minunat mijloc de evadare din cetit și știut, care e, în toate lucrurile și în toate sufilele ei, Italia.

Cum aveam un lung concediu, pe care nu-l întrebuințasem decît pentru o mică parte în cursul acestei călătorii de pripă și de grija ultimului ban, era, pînă la deschiderea acelor lecții de la Ploiești, pe care nu aveam să le încep

Însă niciodată, tot răgazul pentru a relua lecturi pe care eu și mai mare pasiune le-am urmat, luînd acuma cărțile de la însuși Haimann cel mare, singurul care a întemeiat o bibliotecă circulantă, după vechii Rosetti și Winterhalder de la 1840. Niciodată n-am avut atîta timp la dispoziție, atîta libertate de spirit, atîta bucurie de a învăța de la cei mai mari oameni ai lumii, al căror gînd mai scump îmi stătea larg la îndemînă, ca atuncea, în acea vară a anului 1890, care a contribuit așa de larg să-mi întregască sufletul, ferindu-mă, în ajunul unor grele și din ce în ce mai iubite studii de specialitate, de marea primejdie a îngustării orizontului, a pierderii simțului, așa de necesar, al proporției dintre lucruri.

Continuam foiletonul meu la *Lupta*, unde apăream din cînd în cînd, în indiferența lui Panu pentru ce umplutura literară puneam eu în jurul gîlcevilor politice care mă dezgustau adînc, așa cum ele sînt, fără altă țintă decît a intereselor personale, în jurul informațiilor zilei, supt desprețul, care nu se cobora măcar pînă la formele unei ipocrizii politicoase, al lui Emil Frunzescu, vechi ucenic al lui Rosetti, și înaintea întrebărilor repetate ale lui Ion Bacalbașa⁸³ — splendid cu barba lui de asirian, lîngă aspra figură poruncitoare a marelui ziarist care era, și este, fratele său Constantin⁸⁴ —, dacă am un sistem critic al meu și, dacă, din nenorocire, nu-l am, apoi de ce nu-l am.

Norocul meu însă m-a pus în legătură și cu alți oameni, în altă atmosferă decît aceea cu fum de țigări, miros de cerneală și pripă a cugetării și scrisului care e, supt bătaia continuă a știrilor din afară, a redacției.

Arthur Stavri, care-mi confiscase cele mai frumoase legate la Schönviszner în Iași din cărțile mele franceze și mi le și arăta fără să mi le dea înapoi, se așezase la București, unde-și înjghebase o trecătoare viață de fami-

lie și unde întâlnise o foarte bună primire pretutindeni, cu simpatia lui figură de romantic, cu alesele purtări de tînăr boier botoșănean și cu acea poezie pe nedrept uitată în care, lipsind un puternic sentiment și tot ce pot da ideile, era, în schimb, o muzicalitate dulce, un simț al celor mai delicate nuanțe, un impresionism care plăcea. Cu dînsul am mers întâia oară la *Revista nouă*, nu fără îndoieli în ce privește întîmpinarea pe care aș putea-o găsi pe lîngă Hasdeu, eu care-mi văzusem în *Convorbiri* cele două studii de *critică științifică* ale mele, deși cu greu primite — căci, dacă mă prezentasem la Iacob Negruzzi, nu făcusem cererea de a fi admis și în casa, bine păzită de ciraci interesați la aceasta, a lui Maiorescu —, și care, pe lîngă aceasta, eram format în acele cercuri de la Iași, care, iubitoare de precizie și în-suflețite de un hotărît realism, nu prețuiău deloc splendidele avînturi romantice, pe lîngă adevăr. și uneori chiar împotriva lui, ale vizionarului basarabean.

Întîmpinarea a fost însă deosebit de bună, poate și pentru a răpi un credincios posibil grupului de un așa de strict exclusivism de la formațiunea intelectuală din față. În căsuța din strada Regală a *Revistei nouă*, biată prăvălioară avînd în dos obișnuita odaie a patronului, profetul tainelor căutate în filologie și în istorie trona, o zi pe săptămînă, înaintea unei halbe de bere, încunjurat de o curte care nu era potrivită cu netăgăduita lui mărime. Era acolo, ca mai aproape al lui, Ionescu-Gion⁸⁵, pe care se spunea că și-l dorise ginere : nalt, gras, pieptos și învîrtindu-și eroic bustul, fața lui ea însăși avînd aceeași înfățișare a unui baron medieval care și-a părăsit platoșa, așa de dîrz îi era înfipt părul aspru și așa de răsucită a bătaie roșcata mustață ; numai ochii șterși, în care plutea o dispoziție la glumele ușoare, vădea adevărata fire a omului încîntat de propria lui frază, în care credea că descoperă influența eleganțelor înhorbotate ale lui Odobescu. Anecdoticul Speranță⁸⁶ zîmbea

de supt ochelari în fața rotundă, placidă — deloc autorul snoavelor lui populare, dealtfel blînduțe, fără îndrăcita vervă a țeranului —, și deasupra conversațiilor, în care Hasdeu însuși amesteca, potolit, mici răutăți cu pipăratul său accent ruso-polon, se auzea vorba, smulsă din dinții strînși, ai filologului Lazăr Șăineanu, om de o foarte largă comprehensiune și cu divinități care, mai tîrziu, cînd s-a despărțit de țară, hotărît să-i uite și limba, i-au creat o meritată reputație în străinătate. Circulînd între acești obișnuiți, cu grija de a umplea halbele și de a îndeplini alte funcțiuni de chelner, o ciudată ființă cu lungă barbă blondă și ochii șterși, melancolici, își făcea de lucru, pe care Hasdeu o găsisse nu știu unde, pentru o sarcină care nu era potrivită nici cu originea, nici cu ocupațiile, nici cu aptitudinile lui. Îl chema Constantin Ghionis, nu știa bine românește — numele meu fiind terminat cu *a* se bucura de tratamentul unui substantiv feminin —, dar culegea și repartiza articolele, putînd face primite din neprimite și neprimite din primite, după relațiile personale, și figură ca secretar de redacție pe coperta cu desemnuri roșii încunjurînd portretele schimbătoare, operă fără gust a unui alt inventat, Vonsovici. Aici, cu voia lui Ghionis au apărut nu numai schițele din Italia, dar și al doilea rînd de versuri după cele, de alt caracter, din *Contemporanul*.

Atmosfera, din care nu lipsea gluma, era însă îngreuiată de preocupăția continuă a directorului și amfitrionului și de profeția lugubră în legătură cu dînsa. De scurtă vreme murise singurul copil al lui Hasdeu, o fată frumoasă, bună și de însușiri intelectuale deosebite, manifestînd încă din anii adolescenței un distins și solid talent literar. De o sănătate șubredă, nesupravegheată în anii marii crize trupești, copleșită de studii, de cetiri, de încercări în domeniul creațiunii, Iulia⁸⁷, iubita lui Iulie, revenise din Paris foarte greu bolnavă, și toate îngrijirile devotate n-o putuseră scăpa de la o moarte

aşa de prematură : la cimitir mica faţă palidă, ajunsă în cavoul familiei, era obiectul mîngîierii şi desperării nenorocitului părinte, care anunţa, în prada iluziilor spiritiste, pe care i le servea cu dobîndă Ghionis şi soţia lui, o profesoară franceză dar, cu aceeaşi lipsă de sinceritate, şi alţii, ziua precisă, din martie 1891, cînd mila Domnului îl va reuni sufleteşte cu cea neconţinut plînsă. Durerea-i smulse o poezie nouă, în care puterea sfîşietorului sentiment izbutea să învie forma, care rămăsese stingace şi abstractă. Publicate cu îngrijire, în trei mici volume, versurile şi proza lui erau cel mai preţios dar pe care-l putea face cel veşnic nemîngiat, şi nu mi-am dat seama de îndăjuns cu cîtă nerăbdare aştepta el de la mine acele pagini de critică pe care această izbucnire de tinerească poezie le merita desigur. Prin odaia glumelor, uneori şi triviale, la Hasdeu însuşi, vestit pentru aceasta, treceau deci uneori ca nişte bătaii repezi de aripi albe şi se tirau mucedu aburiri de cavou. Oricum, supt nici un raport, nu era bine de trăit aici, dar şi din sufletul de părinte stingher al ilustrului stăpîn al locului se desfăceau unde neprevăzute de bunătate, ca atunci cînd, la început chiar, cu degetele lui fine el dădea într-o parte „bretonul” meu ieşean, restituind libertatea şi lumina frunţii.

În cele cîteva luni de mare linişte şi mulţămire ale mele, Alecsandri, de mult slăbit de boală, secat de cancer, se stînsese. *Revista* nouă trebuia, în gîndul lui Hasdeu, să aibă o amintire mai largă a poetului unei întregi generaţii în mijlocul căreia descălecaser pe la 1856 tînărul basarabean. Celui de curînd venit i s-a făcut marea cinste de a-i cere acele pagini. Trebuia să mă duc la Kogălniceanu, care-şi petrecea bătrîneţele îngustate şi năcăjite de eterne nevoi băneşti în vila sa de la şosea, pentru a-i cere unele informaţii prin care schiţa mea ar fi putut să capete o valoare de originalitate. Pe marele orator, pe adunătorul cronicilor moldovene îl zărisem, cu burta lui enormă, zguduită în birja cu care se trans-

porta acasă, cum, drept și solemn într-un asemenea vehicul, privind princiar la lumea de pe trotuare, prinsesem din fugă, tot o singură dată, pe Alecsandri. Dar gândul că m-aș putea prezenta eu, cu ce eram, înaintea aceleuia care personifica așa de mult din trecutul cultural și politic al neamului meu mă paraliza. Mi-a fost imposibil să iau hotărîrea care m-ar fi așezat în fața lui. Am scris deci cu căldură, așa cum mă pricepeam, studiul⁸⁸ pe care l-am reunit apoi cu acelea despre Creangă și despre Veronica Micle în uritele volumașe⁸⁹, ieftine, a un leu, pe care le scotea librarul ieșean Șaraga.

În scrisorile lui Maiorescu, ale obiectivului și totdeauna demnului, goetheanului și olimpianului Maiorescu, de care aceeași sfială mă oprise să încerc a mă apropia, am găsit cele două rînduri amare și nedrepte — *tant de fiel entre-t-il dans l'âme des... dieux?* — în care, orînduindu-i-se lui Negruzzi să puie în *Convorbiri* un simplu necrolog al lui Alecsandri — orice alta, pentru un astfel de om, dealtminterea întrebuițat la „Junimea” mai mult ca un ornament dintr-o veche garderobă scumpă, trebuind să fie o lipsă de gust, — se vorbea și de tonul „sec” pe care-l întrebuițasem eu în *Revista nouă*. Durerea venea, se pare, din colaborația mea la publicația adversă, poate, iarăși, dintr-un articolăș⁹⁰, de la *Lupta*, în care, demult, opusesem critica de construcție a lui Gherea celei de catedră și de tribunal a omului care desigur avea mari merite, încă rîu destul deslășite, dar nu și sensul dezvoltărilor istorice și neapărata lor perspectivă.

Nemulțămirea neiertătorului critic putea fi determinată dealtfel și de faptul că avusesem onoarea să fiu legat, în ciuda tinereții mele, cu acei fruntași ai literaturii românești dintre care doi, odată membri ai „Junimii”, pe care o părăsiseră, stăteau chiar printre cei mai iubiți din colaboratorii lui Hasdeu: Vlahuță, care i-a dat din cele mai frumoase poezii ale lui, iar Delavrancea,

autorul *Sultănicăi*, i-a împodobit revista cu cîteva din cele mai strălucitoare schițe ale sale, de o uimitoare nou-tate pitorească, în care trăia tot sufletul naiv și inventiv, complicat și mucalit, capabil de cea mai înaltă poezie și de cea mai exactă reproducere, pînă la urît și trivial, al părții muntene din poporul românesc.

Am început cunoașterea lor prin Caragiale. Discretul, onestul magistrat Vasile Tasu, vechi credincios al „Junimii”, bătrînul cu care eram atunci înrudit, mă duse într-o zi în casa din strada Polonă unde stătea dramaturgul, de curînd înșurat cu d-ra Borelli și tată a două încîntătoare fete, primitoare familie la care se adăugea sora d-nei Caragiale și unde masa deschisă era împodobită cu arhitectura măiastră a unor neuitate torturi de castane. Prezentat întîi ca un negustor de nu știu ce, de lîna mi se pare, n-a trebuit să fiu sfredelit măcar o clipă de acei străbătători ochi negri de supt fruntea largă pentru ca să mi se spuie cine sînt. Foiletoanele din *Lupta* le cetise și nu-i dispăcuseră, cu tot bagajul străin pe care-l purtau încă în spinare, și se vedea, desigur, prea mult. În această primă vizită chiar, am putut cunoaște comorile de improvizație, cu atîta vervă și coloare și umor și simulată violență, cu un rafinat simț, moștenit, de mare actor, ale aceluia care, în toată viața lui, gonind după moșteniri, ca a „Momuloaii”, așa de iute cheltuită, și după multe închipuiri de la care nici n-avea ce cheltui, a fost, ca și în neîntrecuta conversație, un romantic de o formidabilă imaginație și de un strălucitor capriciu, și totuși s-a îndărătnicit, contra firii sale, să fie, și în comediile realiste, și în povestirile cu subiecte din același mediu real, și în observațiile corosiv de critice, un clasic pînă la obsesie și manie, rafinînd neconținut cel dintîi scris, chiar cu riscul să-i ia tot ce e proaspăt în spontaneitatea creatoare. Și atunci mi-a recomandat pe reținutul scriitor genovez Rodolphe Toepffer, și cu bucățele de chibrituri răpede manevrate pe masă a căutat să-mi înve-

dereze cum arta nu e decît o aproximație pe care cu un singur gest ușor poți ajunge s-o distrugi. Alexandru Vlahuță nu trecuse decît foarte puțin pe la *Convorbiri*, unde altele erau ideile conducătoare care, deși revista părea deschisă oricărui oaspete care avea puțină îndemînare la scris și relații sociale bune, încă mai păstrau groaza față de orice putea fi tendință de a inova : Caragiale, el însuși fusese adus a caricatură același liberalism de care, cu Rosetti în frunte, își rîsesse în satire Eminescu, redactor la foaia conservatoare *Timpul*, dar desigur nu ca un năimit, ci ca un convins tradiționalist, pînă la a vedea „greco-bulgărimea“ numai dincolo de partidul unei boierimi puternic învrîstăte cu fanarioții. Acela care, ca tînăr profesor, începuse cu atacuri împotriva mediului social, a păstrat totdeauna pornirea revoluționară pe care o vedeau încă de atunci poezii ca frumoasa *La oglindă*, cu

saloanele bogate,

Unde mintea nu gîndește, unde inima nu bate,

așteptînd vremea cînd împrejurările îi vor permite, îi vor impune chiar, să iasă în față cu vechile arme, bine îngrijite, în mînă. Atunci cînd, prin legătura între cei trei corifei ai mai noii literaturi, am ajuns a-l cunoaște, liricul cu glas adînc vibrant, cu vorba socotită, care ducea cu sine un trist mister, cu toată momentana viață fericită, și cu ochii adînci, cîteodată străbătuți de scînteii, care răsăreau impresionant din întunecata față, tăiată de multe brazde, asupra căreia se lăsa pe frunte aripa de corb, ruptă parcă din pasărea lui Edgar Poe, se oprise în cariera lui literară, după nuvelele pline de dureri sociale ca și de suferinți omenești, și vădit își căuta o cale.*

* N. Iorga se referă aici la Alexandru Vlahuță, dar comite cîteva erori : versurile citate (cu greșeli) aparțin poeziei *Liniște* ; autorul nu a scris o poezie intitulată *La oglindă*, ci *La icoană*. (N. ed.).

Voință și hotărîre, pasiune, francheță, mergînd pînă la brutalitate, de militant liberal, care dădea Voinței naționale, „cearșaful“, cum îi ziceau adversarii pentru vastele proporții materiale, caracterizări pecetluitoare, ca „umbra rătăcitoare cu mustăți albe“ pentru Dimitrie Brătianu⁹¹, fratele cel mare, răzvrătit contra celui mic, dar „mai voinic“, ori „Cleonte cel fără rușine“ pentru zburdatecul Fleava, Delavrancea, „Trubadurul“ cu alăuta în cui, aparținea mai mult luptei pe care o purta și în care aducea tot atîta crez cît adusesese Eminescu în apărarea partidului din față și în dogmatica osîndire a „roșilor“ de toate spețele. Cum Caragiale ducea în toate domeniile literare aplecările și mijloacele omului de teatru, cum totul la Vlăhuță făcea să răsune coarda melancolică, uneori, alteori rebelă, a liricului, pictorul care trebuia să fie Delavrancea însuflețea în felul său nu numai orice scria — odată, desemnînd ca o jucărie o roată la *Revista nouă*, făcuse pe Hasdeu să conceapă studiul *Buceea și căpățînă* —, dar și orice vorbă, cu atîtea intonații deosebite și oricare din instinctiv rafinatele lui gesturi. Romanticul rămăsese, cu cravata în vînt, cu dirza îndreptare a frumosului păr blond și creț, cu mustața mică, ascuțită, menind război, cu strălucirea de piatră scumpă, a ochiului profund albastru. El vorbea, judeca, lăuda, condamna, impunînd grupului păreri și simpatii sale.

Față de încercările mele poetice, la care Caragiale se oprea numai ca să-mi observe că „lacrimi“ nu rimează complet cu „patimi“ și recomandîndu-mi hazliu „pacrimi“ ca să nu pierd duioasele „lacrimi“, și față de Vlăhuță, extrem de rezervat în judecarea literaturii altuia, el mă punea să-i cetesc din caietul meu, și-si poate închi-

pui oricine ce bucurie putea să-mi trezească în suflet când el cerea să i se repete versurile din *Perikles* ⁹² :

Marea netedă, oglindă de safir, doarme supt rază,

Pe Acropole zeița protectoare privighează

Peste târgul alb ce-ntinde dunga lui pînă departe,

sau, din *Tirol* :

Iar țitera sună-n vale la vreo stîină părăsită,

Cîntînd dragoste ne bună și durere nesfîrșită,

și el însuși, cu glasul cald, catifelat, învăluitoare, trecea prin magia dicțiunii lui versurile fără pretenție ale „Iorguțului”.

Cei trei de o samă se adunau adesea seara, cînd la unul cînd la altul, și i-am văzut uneori, cu atîta recunoștință, în cămăruța popasului meu bucureștean. O singură dată, în casa pe care o locuia *Valuță* în dosul Legăției bulgărești — la Delavrancea te duceai în fundul unei vaste curți, lingă actualul cămin de fete „Spiru Haret” — a apărut, prezidînd patriarhal, cu fața-i de bun sfînt muscălesc, cheală, blondă, surîzătoare, cu o binecuvîntare în fiecare privire și cu o netezire în fiecare gest, acela a cărui ideologie se manifesta în cam greoaiele lui critici sociale și socialiste, netezite de o mină așa de delicată în ce privește stilul ca a „tovarășului” său Nădejde : însuși Constantin Dobrogeanu, dublu pseudonim care, în literatură se înlocuia cu alt pseudonim, Ioan Gherea. Toată înfățișarea — și sufletul la fel — a prigonitului, a întemnițatului în sumbra Rusie țaristă, care părea că tîrăște în piciorul bolnav o amintire de ghiulea siberiană, era de o nesfîrșită bunătate, de o dorință de a cîștiga sufletele pentru doctrina sa, pe care el o înțelegea fără ura ce se amestecă de alții în manifestarea, violentă și strîmtă, a acelorași credinți. Naționalismul meu nu se oțerea înaintea originii evreiești pe care i-o cunoșteau cu toții omului muncitor și modest

care, cu atîta prestigiu cîștigat prin talentul său, nu oferea nimic pentru o cît de ușoară deviație a religiei sale sociale, ci se mulțamea să taie de dimineață pînă noaptea tîrziu halcele de jambon pentru vizitatorii grăbiți ai restaurantului din gara Ploiești, unde stilul era desigur mai bun decît ce scosese Ion Nădejde din silințele în altă limbă ale rusului de educație. Rareori o vorbă ieșea din gura ace-luia spre care, și în nădejdea unui larg studiu de explica-ție filozofică din parte-i, se îndreptau ochii celor de față, dar, cum la nici unul nu era nimic de scos pentru propa-ganda ce interesa înainte de toate pe omul care nu putea să aibă simț pentru imponderabilul estetic, într-o limbă abia și insuficient învățată, articolul sperat nu l-a avut nici unul.

Planul unei reviste literare, asupra căreia să planeze inspirația celui care făcea mai mult rău junimismului, infundat peste urechi în politică, decît toate atacurile de caracter personal, fără direcție și fără program, ale *Revistei nouă*, mija la orizont. Dar despre această *Lite-ratură și știință*⁹³, ca și despre multe alte lucruri în legă-tură cu literatura, de care mă simțeam legat cu tot su-fletul meu, mai mult decît de orice ramură a științei, în care-mi căpătasem o oarecare inițiere enciclopedică, va fi vorba mai tîrziu. Căci aceste relații, din vremea cea mai liniștită și plină de mulțămire a tovărășiei în trei, au con-tinuat și mai departe, dar fără aceeași netulburată satis-facție, căci alții, de multe feluri, cu dibace ambiții, au știut, ca de obicei la noi, să se strecoare la mijloc.

Depărtîndu-mă dintr-un mediu în care era pentru mine mai mult decît îmi merita vrîsta de nouăsprezece ani abia împliniți și puținele mele osteneli de școlar și de începător în scris, am luat, în toamna lui 1890, din nou drumul Apu-sului. Data aceasta drept spre Parisul unde trebuia să fac studii de trei ani de zile în atîtea domenii pe care nu le cunoșteau îndeajuns acei cari mi le recomandau solemn prin hîrtia „onoratului Minister“.

NOTE

PARTEA I

1. Despre familia Drăghici și marele vornic Iordache Drăghici vezi N. Iorga, *Manolache Drăghici*, studiu publicat în *Arhiva* (Iași, I, 1890) și republicat în N. Iorga, *Pagini de tinerețe* (I, 1968, Editura pentru literatură — ediție alcătuită, prefată și bibliografie de Barbu Teodorescu, p. 40—51). N. Iorga și familia sa locuiește o vreme în casa lui Manolache Drăghici (vezi volumul de față, p. 123). Despre personalitatea cronicarului vezi plastica definiție datorată tot lui Nicolae Iorga : „Idei, sentimente, aspirații, la Drăghici, toate aparțin veacului al XVIII-lea [...]. Până la moarte, Drăghici a păstrat îmbrăcămintea trupească și sufletească a trecutului, și nici un gând nemțesc n-a pătruns în capul pleșuv sub ghigilicul cu fir al moșneagului, care-și lua cu «tabiet» cafeaua în sofaua turcească, îmbrăcat în giubeaua-i de filaliu, în plin 1867, și tot așa, bătrînește îmbrăcat, odihnește bătrînul în bisericuța de la Copou“ (art. cit., p. 43).

2. *Letopisețele țării Moldovei publicate pentru întîiași dată*, Iași, în trei tomuri, între 1845—1852. Ediția a doua, la care se referă Nicolae Iorga, intitulată *Cronicele României sau Letopisețele Moldovei și Valahiei*, a apărut la București între anii 1872 și 1874. În prefața, la sfîrșitul căreia se află in-

dicația : „Satul Răpile. În 14 august 1872, a opta aniversare a promulgării legii rurale“, Kogălniceanu spune : „La 10 aprilie, anul acesta, 1872, s-au împlinit douăzeci de ani de cînd am dat la lumină întîia edițiune a *Letopisețelor Moldovei*. Astăzi public, ca a doua edițiune, *Cronicele României*“. Cea de a doua ediție — așa cum spune și Mihail Kogălniceanu în prefața citată — a fost tipărită cu litere latine. Cît privește conținutul celei de a doua ediții, în sus-amintita prefață Mihail Kogălniceanu scrie : „Cea dintîi (ediție — n.n.) cuprindea numai *Letopisețele Moldovei*, aceasta, a doua cuprinde și *Letopisețele Valahiei* cari în cea mai mare parte au fost publicate, precum am mai zis, în *Magazinul istoric*, și s-au tipărit și în deosebi într-un mic număr de exemplare. Această edițiune mai cuprinde și un număr de cronice și de fragmente cari mi-au venit la cunoștință după editarea primei colecțiuni.“ (Vezi *Prefața* în M. Kogălniceanu, *Opere*, t. I : *Scrieri istorice*, ediție critică adnotată, cu o introducere și note de Andrei Oțetea, București, 1946, p. 679—693.)

3. Se referă aici la *Răpirea Bucovinei după documente autentice*, București, 1875), apărută și în limba franceză : *Rapt de la Bukovine d'après des documents authentiques*, Paris, 1875. Textul românesc, în ediția A. Oțetea, *op. cit.*, p. 697—710 ; la p. 38—39 se află lămuririle asupra genezei acestei opere. Textul românesc a fost retipărit la Vălenii-de-Munte în anul 1911.

4. *George Sand*, scriitoare franceză (1804—1876), ale cărei romane, reflectînd o viață sentimentală intensă, s-au bucurat de răspîndire în epocă.

5. *Émile Souvestre* (1806—1854) ; romanele sale, *Ultimii bretoni*, *Căminul breton*, *Cronicle mării*, au ca mediu preferat Bretania natală.

6. *Jules François Felix Champfleury* (1821—1889), romanțier, critic de artă. Operele sale cele mai reprezentative sînt socotite : *Aventurile domnișoarei Mariette* (1853), *Burghezii din Molinchart* (1854), *Cămătarul Blaizot* (1853), despre care vorbește și Nicolae Iorga. Romanele sale sînt considerate

cronici ale vieții de provincie, care merg pînă la reconstituirea exactă a evenimentelor și personajelor.

Chien-Caillou, nuvelă a aceluiași scriitor, apărută în 1847. Numele reprezintă porecla dată unui tînăr gravor care, plecînd de acasă, locuiește într-o mansardă și cunoaște un sfîrșit trist. Despre Champfleury, N. Iorga mai vorbește în această carte, citînd romanul *Suferințele profesorului Delteil* (1856), o cronică a vieții de provincie franceză.

7. Titlurile înșiruite aici fac parte din categoria romanelor feuilleton că se bucurau pe atunci de o largă răspindire. Dintre ele, a mai mare circulație avea *Dramele Parisului* (1842—1843) de Eugène Sue, tipărit în traducere românească în cincizeci  i opt de fascicule cu subtitlul „Mare roman social”.

8. N. D. Popescu (1843—1921), autor de romane populare inspirate în special din viața haiducilor. Literatură sa, extrem de abundentă, a constituit hrana spirituală a genera iei care s-a format la sf rșitul secolului trecut  i începutul veacului nostru.

9. *Artur Stavri* (1869—1928), poet minor, a publicat în paginile revistelor *Contemporanul*, *Convorbiri literare*, *Semănătorul*, *Viața românească*. A tipărit volume de poezii în 1894, 1897, 1900, 1904, 1910. Despre primul său volum, *Poezii* (1888—1894), N. Iorga scrie o recenzie în care îl recomandă călduros : „...iată un artist muncitor, statornic, cinstit în sensul cel mai înalt  i cel mai puțin reclamagiu al cuv ntului” (vezi N. Iorga, *Pagini de tinerețe*, vol. I, ed. cit., p. 278—279). Bunele aprecieri ale lui Iorga nu s-au împlinit  i din păcate temerile exprimate la sf rșitul articolului s-au dovedit a fi adevărate. Fratele său, Raul Stavri, mai puțin cunoscut, a publicat versuri mai cu seamă în *Viața românească*.

10. *V rnav*, traducător din secolul al XVIII-lea trebuie să fie cămărașul *Constantin V rnav*, care, în 1788 „tr duce din nou, după o versiune grecească *Scherzi di fantasia* a lui Francisc Loredano”. (Vezi N. Iorga, *Istoria literaturii române în*

secolul al XVIII-lea, 1688—1821, ediție îngrijită de Barbu Theodorescu, vol. II, p. 349, București, 1969.)

Doctorul Constantin Vîrnav (1808—1877), primul boier moldovean doctor în medicină. Organizator al serviciului sanitar, a contribuit la dezvoltarea vestitei Societăți de medici și naturalisti din Iași, a publicat lucrări științifice, și a fost fondatorul unor publicații de popularizare a medicinei.

Despre familia Vîrnav vezi articolul *Un om de ispravă: Scarlat Vîrnav* (N. Iorga, *Oameni cari au fost*, II, 1935, p. 455—456).

11. *Nicolae Pisoschi*, locotenent-colonel adjutant al lui Alexandru Ioan Cuza, cel care propune, în seara zilei de 3/15 ianuarie 1859, în cursul întrunirii deputaților partidei naționale de la sala Elefant, numele viitorului domn, drept candidat. Spre sfîrșitul domniei lui Cuza se pare că a jucat un rol nefast în cadrul „camarilei“, fiind sensibil la influențe și facilitînd favoruri. (Vezi Constantin C. Giurescu, *Viața și opera lui Cuza Vodă*, București, 1970.)

12. *Ion Manliu*, profesor de limbile latină și română, autor al mai multor manuale de gramatică ajunse la peste patruzeci de ediții. Despre I. Manliu, N. Iorga a mai vorbit în anul 1917 cu prilejul încetării sale din viață. (*Oameni cari au fost*, II, p. 295—296).

13. *Petru și Camilia*, în original *Pierre et Camille*, nuvelă de Alfred de Musset (1810—1857), în paginile căreia se descria iubirea dintre doi surdo-muți.

14. *Jacques Normand* (1848—1931). poet și autor dramatic francez, puțin cunoscut.

15. *Ion C. Brătianu*, om politic român (1821—1891). Participă la revoluția din 1848 după înfringerea căreia este exilat. Ia parte la luptele pentru Unirea Principatelor, fiind unul din făuritorii României moderne. Luptă împotriva lui Alexandru Ioan Cuza și Mihail Kogălniceanu, fiind un adversar hotărît al legii pentru înprorietărirea țăranilor.

„Ioan Brătianu, capul liberalilor, fusese însărcinat, în special după refuzul Contelui de Flandra de a primi tronul Prin-

cipatelor Unite, cu negocierile privitoare la chemarea Principelui Carol de Hohenzolern." (Xenopol, *op. cit.*, p. 472.) După venirea pe tron a lui Carol I este însă implicat în mișcarea antimonarhică de la Ploiești (1870), de sub conducerea lui Candiano Popescu. Devine totuși prim-ministru, din 1876, până în 1888, perioada cea mai lungă de guvernare de pînă atunci, deoarece nici un prim-ministru nu izbutise să guverneze mai mult de cinci ani (Lascăr Catargiu 1871—1876). Acelui epoci i s-a spus și „viziratul” lui Ioan Brătianu. Rememorînd condițiile apariției ziarului *Adevărul*, se vorbește de „regimul de 12 ani, tiranic și odios al lui Ioan Brătianu, menținut de rege împotriva voinței generale... Tot în intervalul acesta se ivesc primele răscoale țărănești înecate în sînge”. (Vezi *25 de ani de acțiune în „Adevărul”*, număr special, 1888—1913, p. 12). În presa vremii (vezi și schițele lui I. L. Caragiale), întîlnim adeseori expresia „Vizirul” care desemna pe Ion Brătianu. N. Iorga nu ne dă aici desigur o imagine integrală a personalității lui Ion Brătianu, ci fixează doar un moment care l-a impresionat în anii adolescenței sale. N. Iorga scrie și *Comemorarea lui Ion Brătianu*. (Vezi *Oameni cari au fost*, III, p. 87—89, datat 1921.)

16. V. A. Urechiă (1834—1901), cărturar, om politic român, a fost ministru cultelor între 10 aprilie 1881 și 1882.

17. G. Dem Theodorescu (1849—1900), scriitor, ziarist, folclorist de seamă, autor al unor lucrări fundamentale pe tărîmul cunoașterii literaturii populare, conducător al ziarului *Ghimpele*, în paginile căruia s-a publicat și literatură anti-monarhică.

18. Grigore H. Grădăraș (1843—1897), scriitor, jurnalist, autor a numeroase romane, volume de poezii, piese de teatru etc. Grigore Grădăraș a fost implicat în atentatul împotriva lui Ion Brătianu.

În legătură cu *Războiul* lui Grădăraș vezi N. Iorga, *Istoria presei române*, p. 142 : „Războiul din 1877 a trebuit neapărat să creeze publicații speciale pentru dînsul... Trebuie să recunoaștem că vechile publicații n-au știut să ție pasul cu ne-

1
veile unei societăți ajunsă mult mai nervoasă decât odinioară. A trebuit deci inițiativa unui tipograf străin, Ioan Weiss, pentru ca să apară, la 23 iulie 1877, câteva săptămîni după amestecul nostru de fapt în ostilitățile războiului oriental, foaia ilustrată, și bine ilustrată, relativ bine scrisă, prin contribuția literară a lui Grigore Granda — care trebuia să creeze de la o bucată de vreme un organ propriu cu același nume, opus ziarului editorului său de pînă atunci — cu titlul de *Războiul*. Oamenii din generația mea își aduc aminte încă, nu fără înduioșare, de adîncul efect pe care-l producea înobilind inimile și înălțînd spiritele.“

19. Atentatul împotriva lui Ion Brătianu, pe atunci președintele Consiliului de Miniștri (vezi nota de la p. 205), a avut loc în ziua de 4 septembrie 1886 și a fost comis de Stoica Alexandru. Ca urmare, s-a intentat un proces în care au fost implicați mulți fruntași ai opoziției. Complicii celui ce a tras asupra primului ministru au fost achitați și apoi sărbătoriți printr-un banchet de partizanii lor politici. Gr. Peucescu și Al. Vlahuță au insinuat în articolele publicate atunci, că atentatul nu a fost decît o înscenare urmărind să amîne căderea guvernului de la putere.

20. Gh. Asachi a tipărit în Moldova primele „Calendare“, care, așa cum spune E. Lovinescu : „erau pe atunci, alături de ziare și reviste, un însemnat instrument de progres cultural. Cel dintîi calendar apărut în Moldova ne vine din teascurile tipografiei *Albinei*, la 1835 ; sub titlul *Calendar nou pe anul 1835*, tradus și în franțuzește *Almanah de l'assy pour l'année 1835* (vezi E. Lovinescu Gh. Asachi, București, 1921, p. 195). N. Iorga se referă la anul al III-lea al acestui *Calendar 1844*, în care a apărut cunoscuta povestire a lui C. Negruzzi, *Luminăriea*, grupată apoi ca *Scrisoarea a XIII-a*, cu subtitlul *Luminăriea*, în volumul *Negru pe alb — Scrisori la un prieten*. În *Opere complete*, vol. I, *Proză*, București, 1905, povestirea e publicată la paginile 194—196, datată mart. 1843, cu indicația în notă *Calendar pentru poporul român (Almanah de învățătură și petrecere, 1844, p. 102)*.

21. Despre *Alexandru Hasdeu*, părintele lui B. P. Hasdeu, vezi E. Dvoicenko, *Începuturile literare ale lui B. P. Hasdeu*, București, 1936, p. 14—17.

22. Versuri antimonarhice îndreptate împotriva avariției lui Carol I, cu aluzii în special la concesionarea căilor ferate române companiei Strussberg.

23: *Contemporanul*, cunoscuta revistă ieșeană, a apărut între anii 1881 și 1891. Importanța revistei stă mai ales în articolele și studiile de orientare materialistă ale fraților Nădejde, în studiile critice și estetice ale lui C. Dobrogeanu-Gherea (multe din ele exprimând tezele polemice în disputa cu *Convorbirile literare*). Beletristica nu este de același nivel, scriitorii publicați în paginile revistei fiind lipsiți de însemnătate în perspectiva istoriei literare. N. Iorga face (vezi volumul de față) distincțiile necesare între literatura *Contemporanului* și cea a *Convorbirilor literare*. Cu privire la influența mișcării socialiste în ultimele trei decenii ale secolului trecut în țara noastră a se vedea volumul deosebit de valoros *Amintiri literare despre vechea mișcare socialistă (1870—1890)* ediție, prefată și note de Tiberiu Avramescu. Editura Minerva 1975. Este până în prezent cea mai amplă imagine asupra influenței pe care mișcarea socialistă a avut-o în acea perioadă asupra intelectualității noastre, ea explicând în același timp motivele pentru care N. Iorga a fost atras la începutul carierei sale de această mișcare.

24. *Românul* (9 august 1857—1891), ziar condus de C. A. Rosetti și apoi (din martie 1885, cu puțin înaintea morții acestuia), de fiul său, Vintilă C. A. Rosetti. Unul dintre ziarele cele mai cunoscute și mai combative ale epocii. Având o atitudine negativă față de lovitură de stat de la 2 mai 1864 și în general fiind împotriva politicii lui Alexandru Cuza și Mihail Kogălniceanu, ziarul este suspendat, de la 10 iulie 1864 până la 13 februarie 1866. Organ al partidului liberal până la 10 iulie 1884, data apariției ziarului *Voința națională*, când intervine ruptura între C. A. Rosetti și I. C. Brătianu. În ziar, mai ales la rubrica „*Foiața Românului*”

s-a publicat și literatura, ca de pildă *Mihnea Vodă cel Râu* de Odobescu, lucrări de Grigore Alexandrescu, G. Sion, G. Dem. Teodorescu. B. P. Hasdeu, M. Sadoveanu (vezi pentru aceasta monografia C. A. Rosetti de Marin Bucur, București, 1970).

25. *P. P. Carp* (1837—1918), om politic conservator-junimist. În mai multe rânduri ministru și prim-ministru. A tradus *Macbeth* și *Othello* de Shakespeare (1864 și 1868). Cunoscut în literatură mai ales prin articolul critic împotriva dramei lui B. P. Hasdeu, *Răzvan și Vidra*. Membru fondator al „Junimii” :

26. *Petru Poni* (1841—1925), savant de renume internațional, profesor de fizică și chimie la Universitatea din Iași, președinte al Academiei Române între 1916—1920, autor de studii și manuale didactice. În ianuarie 1906, N. Iorga a scris *Jubileul d-lui P. Poni (Oameni cari au fost, I, p. 137—140)*, în care vorbește despre manualele școlare și despre activitatea didactică a savantului. A fost ministrul cultelor și instrucțiunii în cabinetul liberal al lui Dimitrie A. Sturdza, între 1895 și 1896, în care calitate înființează, în luna martie 1896, „Casa Școalelor”. În timpul ministeriatului său a avut loc caterisirea mitropolitului Ghenadie Petrescu, fapt care a produs un mare scandal politic. (Vezi Titu Maiorescu, *Istoria contemporană a României*, p. 329—356 și N. Filipescu, *Discursuri politice*, vol. I. 1888—1901. București, 1912, p. 205—226.)

27. Despre *Dimitrie A. Sturdza* zis și *Mitiță* (1833—1914), om politic liberal cu o bogată carieră, începută în 1857, fost în mai multe rânduri ministru și prim-ministru, vezi Titu Maiorescu, *Istoria contemporană a României*, ed. cit., p. 329—356. Se referă la anii 1895—1896 și 1897—1899, când D. A. Sturdza a fost prim-ministru. Compromis prin atitudinea sa duplicitară în fața problemei naționale ardelenesti, în care a dat dovadă de oportunism și fățarnicie. Revine la guvern în 1901 și demisionează la 22 decembrie 1904. Ultima oară a fost prim-ministru de la 12 martie 1907 până la 27 de-

cembrie 1908, după care, așa cum spune mai târziu și N. Iorga, este internat într-o casă de sănătate din pricina „deteriorării” facultăților mintale. Vezi și N. Iorga, *Oameni cari au fost*, vol. II, p. 120—122, articol scris în 1914 cu prilejul morții acestuia.

28. *Nicolae (Nicu) Filipescu* (1861—1916), om politic conservator, deputat, primar al orașului București și ministru de război (1912—1913). Lui i se datorează înființarea în 1884 a ziarului *Epoca*, oficios al partidului conservator. Prim-redactor al ziarului *Epoca* a fost Barbu Delavrancea, iar unul din colaboratorii permanenți ai săi (între 1884 și 1886), Alexandru Vlahuță. *Epoca* a publicat un supliment, *Epoca literară*, la începutul anului 1886, la care au colaborat: Titu Maiorescu, M. Eminescu (*Scrisoarea V*), Iacob Negruzzi, Hasdeu, Alexandru Vlahuță (*Melancolie*), Delavrancea (*Zobie*) etc. Vezi *Oameni cari au fost*, II, 212—214 și III, 362—363, vezi N. Polizu-Micșunești *Nicolae Filipescu, Însemnări 1914—1916*, Ed. Universul, 1937.

29. Se referă la caricaturistul *C. Jiquidî* (1865—1899), autorul unor populare șarje satirice. Moartea lui prematură a produs o vie emoție în cercurile intelectuale.

30. *Vasile Burlă* (februarie 1840 — ianuarie 1905). „Mult temei puneau junimiștii la început pe Vasile Burlă. El nu răspunse așteptărilor, cu toate că articolele lui sînt judicioase, neavînd nici condițiile materiale pentru astfel de studii” (vezi G. Călinescu, *Istoria literaturii române...*, 1941, p. 383). Tudor Vianu consideră studiile lui filologice în polemică cu B. P. Hasdeu : „încercări care n-au trecut dincolo de epocă”. (Vezi *Istoria literaturii române moderne*, de Șerban Cioculescu, Vladimir Streinu, Tudor Vianu, 1944, p. 239—240).

31. *Matilda Cugler-Poni* (1852 sau 1853—1931), poetă din cercul *Convorbirilor literare*, mai întîi soția lui Vasile Burlă, apoi a savantului Petru Poni, „prima femeie care scrie versuri și publică în revistele noastre, muză a Iașilor literari de altădată. Matilda Cugler era o femeie instruită, cu

întinse cunoștințe în mai multe limbi și literaturi străine⁴. (Tudor Vianu, *op. cit.*, p. 223—224.) Volumul ei de versuri a apărut în 1871. „E o poezie pentru alburnuri de pensioane cu păsărici, fluturași și pasiuni la modul cuviincios al domnișoarelor supravegheate de guvernante⁵. (G. Călinescu, *Istoria literaturii române...*, p. 367).

32. **Alexandru Philippiḍe** (1859—1933), filolog și savant de renume, autor al unor lucrări esențiale pe tărîmul filologiei, cum sînt *Introducere în istoria limbii și literaturii române* (1888), *Principii de istoria limbii* (1894). Strămoșul despre care vorbește N. Iorga este Daniel Démétrius Philippiḍēs, „pionier al științelor pozitive“ în Peninsula Balcanică. „La începutul secolului al XIX-lea nimeni ca el nu era la curent în Balcani cu noile descoperiri ale științei.“ Din 1796 s-a stabilit la Iași ca profesor în casele particulare și apoi la Școala Domnească. A publicat mai multe lucrări, printre care o *Geografie* și o *Istorie a României* în două volume (vezi *Correspondance de Daniel Démétrius Philippiḍēs et de J. D. Barbié du Bocage*, Thessaloniki, Institute for Balkan Studies, 1965, publicate cu o introducere și note de Alexandru Ciorănescu, prefață de Cleobul Tsourkas : citatele noastre urmează această prefață).

33. **Petre Liciu** (1871—1912), unul dintre marii actori de comedie ai țării noastre. A compus și texte umoristice (vezi G. Călinescu, *Istoria literaturii române...*, p. 646).

N. Iorga a avut un adevărat cult pentru artist, pe care îl va evoca în mai multe articole din culegerea *Oameni cari au fost*.

34. *Gheorghe din Moldova* (*Gheorghe Kernbach*), (1859—1909) a publicat versuri în revistele socialiste ale vremii, intrînd apoi cu ceilalți „generoși” în partidul liberal. A contribuit la întemeierea *Vieții românești*, fiind unul dintre colaboratorii ei statornici. La moartea sa, N. Iorga a scris: „...în tinereță el a făcut versuri vioaie și spirituale pe care le iscălea *Gheorghe din Moldova*. A colaborat la *Revista nouă* a lui Hasdeu, care-l prețuia mult. De un timp, lucra la foaia

literară a lui Stere, pe care-l reprezenta ca prefect. O sarcină desigur nepotrivită cu dînsul, căruia-i plăcea viața fără griji, ocupată cu lectură.

Cînd rămăsese încă om neatîrnat, Kernbach era însă un om de societate foarte plăcut, un spirit liber și îndrăzneț și un bun prieten. Confiscat de politica de partid, a dispărut din lumea literară și a uitat cu totul de vechile sale legături." (Vezi *Oameni cari au fost*, IV, p. 13, articol datat 27 septembrie 1909.)

35. **G. G. Longinescu (1869—1939)**, profesor de chimie anorganică la Universitatea din București, autor a numeroase tratate științifice, al unor lucrări de popularizare și manuale didactice. Cu prilejul încetării sale din viață, N. Iorga a scris articolul : *Un martir al științei și datoriei : Gheorghe Longinescu*, (*Oameni cari au fost*, IV, p. 313.)

36. Episodul este relatat și de Constantin Bacalbașa în *Bucureștii de altădată*, vol. II (1885—1900), București : „Regele se duce la Iași să asiste la sfințirea noii Catedrale, dar opoziția îi pregătește o primire semnificativă : pe parcurs trei fruntași conservatori : Costea Balș, Gheorghe Șendrea și un profesor de gimnastică Negruți îl fluieră. Cei doi dinții sînt arestați, bătuți de poliție și dați judecății.

Această manifestare era rezultatul și al curentului stîrnit împotriva regelui și osîndirii lui Panu care era ieșean". (*Op. cit.*, p. 44.)

Scandalurile la care se referă Nicolae Iorga au izbucnit, într-adevăr, în ultimii ani ai guvernării lui Ion Brătianu. Unele dintre ele au avut implicații politice care au dus la destituiri de miniștri, altele au fost opera unor escroci de drept comun. În orice caz, și unele și altele au fost larg comentate de presa vremii, care a participat intens la dezvăluirea unora dintre neregulile semnalate. „Cronica” acestor afaceri este extrem de bogată.

37. **Briganză**, titlul cu care a fost tradusă și a circulat la noi în secolul trecut piesa *Hoții de Schiller*.

38. *Constantin Mille* (1861—1927), poet, prozator și publicist, aflat multă vreme alături de mișcarea socialistă și muncitorească din țara noastră. Volumele amintite de N. Iorga poartă amprenta acestei atitudini. Un articol al lui N. Iorga, publicat în *Lupta* din 3 iunie 1890, conține câteva observații judicioase despre locul pe care îl ocupă în literatura noastră autorul lui *Dinu Millian*. (*D. Mille*, în *Pagini de tinerețe*, vol. I, ed. cit., p. 237—240). Bineînțeles, importanța contribuției lui Constantin Mille nu trebuie căutată pe tărîmul literaturii, ci pe acela al jurnalisticii. La ziarele *Adevărul*, *Dimineaua*, *Lupta* a fost unul dintre cei mai curajoși și mai talentați pamfletari care s-a situat ferm pe pozițiile unui democratism avansat, așa cum îl caracteriza și N. Iorga în *Istoria presei române*, ed. cit., p. 149 : „...aducea un condei ager și hotărîrea de a sfida prejudecățile, de a călca și anume interesul pentru a servi ceea ce era pentru dînsul un crez de democrație.

39. *Revista nouă* de sub direcția lui B. P. Hasdeu a apărut de la 15 decembrie 1887 pînă în septembrie 1895. De la primul număr și pînă în martie 1891 figurează pe pagina de titlu : Delavrancea, Al. Vlahuță, I. Bianu, Ionescu-Gion, D. D. Racoviță, Victor Bilciurescu, Th. Speranția.

40. *Lazăr Șăineanu* (1859—1934), filolog de reputație mondială, a scris numeroase lucrări de filologie, despre estetica basmului. Printre volumele sale : *Dicționarul universal al limbii române*, *Influența orientală asupra limbii și culturii române*. A colaborat la *Revista nouă*.

Cît privește relațiile lui N. Iorga cu Lazăr Șăineanu, vezi recenzia acestuia intitulată *Studiile d-lui Șăineanu despre influențele orientale exercitate asupra noastră*, în *Noua revistă română*, 15 ianuarie 1901, nr. 26, vol. 3, p. 58—65, în care se spune : „Cu ceva mai multă îngrijire, mai ales în partea istoriei, ea ar fi putut să fie și mai bună ; așa cum este, ea e o operă de mare merit și face onoare autorului ei“. În numărul din februarie 1901, p. 128—130, Lazăr Șăineanu

publică *Răspunsul meu d-lui Iorga* : „Aș putea regreta tonul autoritar al recenzentului care se pierde în minuții și nu se ridică o singură dată la o considerațiune de natură mai generală ; aș mai putea să relev limba confuză și penibilă în care-și așterne ideile“. În continuare N. Iorga publică : *Cum răspunde d. Șăineanu când îl lauzi* (p. 130—136). Vezi, de asemenea, numărul 28, 15 februarie 1901, p. 180—187, L. Șăineanu, *Al doilea și ultimul meu răspuns d-lui Iorga* ; nr. 31 (1 aprilie 1901), p. 324—332 și nr. 32, 15 aprilie 1901, p. 369—379, părțile a doua și a treia din articolul lui N. Iorga, *Cum răspunde d. Șăineanu când îl lauzi*.

41. Paginile respective prezintă un deosebit interes în perspectiva unei cercetări de istorie literară comparată. Autorii numiți aici apar cu o mare frecvență în paginile de critică din tinerețe ale lui Iorga. Analizînd mai ales opera naturaliştilor sau „realiştilor“ francezi, N. Iorga exemplifică ideile sale estetice din prima etapă cu opera acestor scriitori. Printre ei, bineînțeles, în primul rînd se află Emile Zola dar și Alphonse Daudet, „E cazul lui Zola, al romancierului celui mai talentat împreună cu Alp. Daudet, dintre cei din zilele noastre, al patriarhului școalei realiste franceze.“ (*Este posibil realismul ?*, în *Pagini de tinerețe*, vol. II, ed. cit., p. 42) Despre Zola, o analiză atentă cu multe puncte de vedere pertinente, în *Realism și pornografie*. Acolo N. Iorga afirmă că „...Zola a comis păcate de estetică, dar este artist minunat, romanicer de o rară putere de sugestie, n-are ochiul rece, fin pătrunzător al criticului“ și că „brutalitățile furnică în puternica lui operă“. Iorga îl delimitează pe Zola de imitatorii săi : „Zola e artist, ceilalți industriali : iată deosebirea ; Zola poate spune orice necuviință în romanele lui, poate pune culori cît de crude în zugrăvire, poate zvîrli penele cu oricîtă îndrăzneală, el nu face *pornografie pentru pornografie*, ca Mendès, ca domnul Mille“. (Vezi articolul *Realism și pornografie*, în *Pagini de tinerețe*, ed. cit., vol. II, p. 102—105.)

Pe Zola îl consideră „derivînd din Balzac și Flaubert”. Opiniile lui Iorga sînt interesante pentru stadiul esteticii sale care la această epocă (1890) e mult mai nuanțată și mai aproape de realitatea literară decît în anii de mai tîrziu cînd criticul devine exclusivist și inclement. Desele referiri la opera lui Zola în articolele de tinerețe, ca și la opera altor scriitori amintiți în *O viață de om* mărturisesc și persistența lecturilor din adolescență, care au înfrînt concepția criticului la începutul activității sale.

Și numele lui Daudet revine des în paginile sale de critică din tinerețe. Apreciert, după cum am văzut, are mai ales față de prozator și în special față de nuvelist : „La Daudet vezi îndată pe sentimentalul anemic, pe nevrozatul dulce, care varsă în opere acea *poudre d'or*, cum zice el, a simțirei, idealizînd puțin pe dedesupt, cu căldura inimii, cele mai respingătoare din tipurile omenesti” (*Procesul mediului*). O analiză mai amplă a evoluției lui Daudet în articolul *Impersonalii*. Pornind de la premisa ei, scriitorul francez „nu urmează în toate estetica lui Flaubert”, nu e „un flaubertian pur”, avînd „într-un grad mai mic” impersonalitatea, dar neavînd „indiferența autorului *Educației sentimentale*, Iorga ajunge la concluzia că : „...La Daudet, această personalitate se răsfrînge mai puternic în afară de romane și mai îmbelșugat decît la ceilalți realiști francezi”... La un moment dat îl numește „delicatul și femininul Daudet” și crede că *Tartarin sur les Alpes* și *Port-Tarascon* „nu dau nici o notă nouă, nu adaugă nimic la cel dintîi Tartarin : *Tartarin de Tarascon* care, acela, a rămas”.

Cît privește opera lui Maupassant, N. Iorga își păstrează opiniile exprimate în acest pragraf. În articolul *Este posibil realismul ?* îl numește : „unul din fruntașii romanului francez” și se raliază părerilor acestuia exprimate în prefața lui *Pierre et Jean* (*Pagini de tinerețe*, II, p. 42—43), deși în alte părți nu este de acord cu opiniile acestuia despre poezie.

42. *Edmond Haraucourt* (1856—1942), poet și romancier. În 1883 a publicat *La Légende des Sexes, poèmes hystériques*.

Lui i se datorește celebrul adagiu „Partir, c'est mourir un peu...“. Despre Haraucourt vezi articolul *De ce n-avem roman ?* (Pagini de tinerețe, ed. cit., vol. II, p. 24) : „...și poezia aceasta muncită și dornică de a face efect (poezia parnasiană — n.n.) vine să se stingă în minile nevrozaților și istericilor, Haraucourt, Rollinat și Richepin“.

43. Maurice Bouchor (1855—1921), poet francez, publicase pînă atunci *Chansons joyeuses, Chansons de l'Amour et de la Mer*.

44. Sully Prudhomme (1839—1907), poet francez din școala parnasiană, Premiul Nobel 1901. În *Inceputurile romantismului* (Pagini de tinerețe, vol. II, ed. cit., p. 216), N. Iorga îl caracterizează astfel : „Sully Prudhomme, cîntărețul adînc al marilor idei filozofice, metafizicului dureros din sonete și din *Le Bonheur*“. De asemenea, în studiul *Iubirea în literatura modernă*, un paragraf este dedicat lui Sully Prudhomme pe care îl numește „singurul dintre moderni care a putut concilia în versuri fără greșală acești doi termeni așa de deosebiți, știința și poezia, arătînd astfel că „e posibil a da o expresie ritmică adevărilor celor mai exacte“ (Pagini de tinerețe, vol. II, p. 187).

O altă referire la Prudhomme în articolul *Poezia veacului* este de data aceasta mai puțin elogioasă (op. cit., p. 77).

45. François Coppée (1842—1908), poet, romanicer și dramaturg francez. Numele lui revine adesea în paginile critice de tinerețe ale lui Iorga. O analiză destul de minuțioasă în articolul *Poezia realistă*, din decembrie 1890.

46. Jean Richepin (1849—1926), poet romancier și dramaturg francez. Părerile lui Nicolae Iorga despre Richepin nu sînt dintre cele mai favorabile : „Pînă și Richepin, veșnic nesincer și umflat, lasă să-i picure cîteodată bucați de felul acesta, unde influența romantismului de dincolo de Rin se simte așa de puternic — în *Les Caresses de pildă*“ (*Bătrîni și tineri*). Pagini de tinerețe, vol. II, p. 29.

47. Iorga va cunoaște opera lui Baudelaire, după cum mărturisește aici, abia în Universitate. În articolele sale do-

vedește aprehensiune față de autorul *Floriilor răului*, așezindu-l alături de Gautier sau Banville, pe vremea aceea scriitori de circulație : „Dar Gautier, dar Baudelaire și Banville ? Probabil că ei vor trăi numai în amintirea citorva generații, pentru a fi uitați cu desăvârșire pe urmă” (*Bătrâni și tineri*, 1890). „Nota personală e așa de căutată încît Baudelaire adoptă tonul satiric și mefistofelic, rîde de risul osîndiților și visează în fumul opiului visuri de o senzualitate dobitocească și ucigătoare, de o corupție fină și corosivă, care rîde înaintea putregaiurilor și se îmbată de eteratele bogății ale parfumurilor orientale” (*Impersonalii*, 1890).

„Fără idei ale lui, neputincios în materie de cugetare (criticele sale artistice o dovedesc îndeajuns) el a avut dibăcia de a-și crea o apoteză nouă”. Îl consideră ca avînd „toată tehnica de stil a lui Hugo” și îi concede numai meritul de „a fi fiert ~~la~~ un loc epicismul lui Hugo cu viziunile de friguri ale lui Edgar Poe pentru a ne da floarea veninoasă care se cheamă *Les fleurs du mal*”. În *Decadență* : Baudelaire e „cel dintîi decadent, cel din urmă manierist”. În *Cei uitați* : „Viziunile sale halucinante, imnurile către putreziciuni, toată această penumbră de vis lugubru, mîrșav și trist, i-a cîștigat sectanți în lumea celor ce caută în artă mai mult mușcătura neobișnuitului decît plăcerea frumosului adevărat”. În *Succesul în artă*, crede că notorietatea lui Baudelaire se datorează nu calităților sale literare ci faptului „că omul a murit în chinurile apatiei și ale nebuniei”. Totuși în *Iubirea în literatura modernă* vorbește de „acele poezii de o bogăție de formă și de colori aproape orientale”, de „îmnuri de o sensibilitate bolnavă, de un misticism amoros în adevăr medieval”. În altă parte îi reproșează că : „plănează asupra vieții”, dar „lumea e văzută prea de sus, ca el să simtă viața în toată rigoarea și plenitudinea ei”.

48. *Paul Bourget* (1852—1935), cunoscut mai ales ca romancier, a avut o mare vogă pînă în preajma primului război mondial. Pe tărîmul criticii literare se rețin în special *Essais de psychologie contemporaine* (1883) și *Nouveaux Essais* (1886).

În 1890 (vezi articolul *Critică literară și anticii*), N. Iorga îl numea „romancierul psiholog — unul din criticii cei mai comprehensivi“, deși cu unele păreri exprimate de acesta în *Nouveaux Essais de psychologie contemporaine* își arăta în altă parte dezacordul. Nu-l socotea totuși un „mare romancier“, „dar presupuneți că s-ar naște pe pământul țării noastre nu un Daudet, un Turgheniev, ci un romancier de mîna a doua măcar, un Paul Bourget“. (Vezi *Pagini de tinerețe*, ed. cit.) Vezi de asemenea și *Oameni cari au fost*, IV, p. 137—138.

49. *Dimitrie Evolceanu* (1865—1938), profesor universitar de limba latină. Din 1893 este membru în comitetul de direcție al revistei *Convorbiri literare*, unde a publicat și pagini de critică literară pe care G. Călinescu le consideră a nu fi lăsat nici o urmă (vezi *Istoria literaturii române*, ed. cit., p. 352).

50. *Em. C. Teodorescu* (1866—1949), botanist de mare prestigiu, profesor la Universitatea din București, astor de studii fundamentale pe acest tărîm.

51. *State Dragomir* (1870—1920), actor al Teatrului Național din Iași. S-a făcut remarcat și ca un om de cultură. Profesorul lui Costache Antoniu.

52. *Nicolae Teohari*, publicist și om politic. A fost colaborator al *Convorbirilor literare* după 1900.

53. Se referă la mișcarea separatistă de la 3 aprilie 1866, la Iași, în timpul căreia s-a strigat „Jos unirea!“ și au căzut în urma intervenției armate mai mulți morți, din ambele tabere. Printre capii mișcării se aflau mitropolitul Calinic Miculescu, boierul Neculai Roznovanu, Teodor Lătescu, Neculai Ceaur Aslan. Mișcarea a fost înăbușită chiar în ziua declanșării ei: „Capul adevărat al mișcării era boierul Neculai Roznovanu (Nunuță — n.n.), care vîna pentru el domnia Moldovei despărțite“ (vezi A. D. Xenopol, *Istoria partidelor politice din România*, 1910, p. 482—488).

54. *Aron Densușianu* (1837—1900), profesor la Universitatea din Iași. A publicat studii de istoria limbii și a istoriei literaturii române, fiind unul dintre denigratorii lui Eminescu. Este autorul unei epopei în versuri, *Negriada*, inspirată din epoca întemeierii Țărilor Române.

55. *Ioan Caragiani* (1841—1921), profesor la Universitatea din Iași, elenist. Pe lângă traducerea în proză a *Odissei*, menționată de N. Iorga, a publicat studii asupra literaturii antice. Membru al „Junimii”, a rămas vestit pentru anecdotile sale „corosive”, „de pe ulița mare”.

56. *Nicolae Ionescu* (1820—1905), profesor la Universitatea din Iași, om politic român, senator, deputat, ministru. Fratele lui Ion Ionescu de la Brad. Despre Nicolae Ionescu vezi N. Iorga, *Oameni cari au fost*, vol. I, p. 85—90, articolul *Un orator al generației bătrâne: Nicolae Ionescu*, un admirabil portret — adevărat model al genului în care vorbește despre „moartea acestui om, atunci când de mult nu mai trăia cu adevărat”. Se schițează gloria și drama acestei veți. N.I. „se pregătea pentru cariera unui om politic în stil mare, cum îl înfățișa pe atunci Franța, modelul nostru în persoana de vizionar vibrant al lui Lamartine. El a scris și în ziare. ba a întemeiat ziare, dar chiar pentru acele timpuri scrisul său părea slab... Avea glasul, deprinse gestul, larg și energetic, mersul solemn, atitudinea de dictator. El desăvârșea pe încetul mijloacele din afară ale oratorului. Din ce în ce mai mult lumea le cunoștea și le admira [...] Pentru tinerii de astăzi este un învățămînt în trista carieră a acestui meșter al cuvîntului. — al cuvîntului *sterp*.”

57. *A. D. Xenopol* (1847—1920), eminent profesor, membru al Academiei Române, istoric de primă însemnătate al țării noastre. Lui îi datorăm lucrări fundamentale despre trecutul României, printre care acele sinteze devenite astăzi clasice: *Istoria românilor din Dacia Traiană*, *Istoria partidelor politice în România*, *Domnia lui Cuza vodă* etc. A fost unul din marii gînditori, un adevărat filozof al istoriei. Lu-

crarea sa *Les principes fondamentaux dans l'histoire* (1893) s-a bucurat de un mare ecou, citată fiind și azi în cele mai prestigioase istorii ale filozofiei. Lucrarea avea să-i aducă alegerea ca membru corespondent al Institutului Franței. Că A. D. Xenopol a avut un rol deosebit în formația intelectuală a lui N. Iorga ne-o atestă și scrisorile pe care Xenopol i le trimite începând din anul 1890 (vezi pentru aceasta Torouțiu, *Studii și documente literare*, VII, p. 4—47). Cîteva fragmente edificatoare : „La Octombrie prezintă-te la concurs, cu toate că aș fi de părere că mai bine să termini ; dar bineînțeles că trebuie să te prezinți, ca nu cumva să nu-ți ia postul vreun altul“ (20 mai 1891). „Poți să trimiți și lucrări de literatură, estetică, poezii, critică, în fine ce crezi că ar fi mai bine“ (3 decembrie 1892). „Dacă îți scriu din grabă pe cartea aceasta poștală este numai spre a-ți spune că-ți sînt recunoscător, că ești singurul român care te ocupi de cartea mea“ (1893), „Te sfătuiesc odată cu felicitările mele să-ți publici cursul pe care-l faci la Universitate, înzestrat cu toate izvoarele necesare ca după doi ani să poți fi numit fără a mai da un concurs...“ (1894).

Pentru A. D. Xenopol vezi *Scrieri sociale și filozofice*, ediție, studiu introductiv, comentarii și note de N. Gogoneață și Z. Ornea, București, 1967.

Dar N. Iorga nu a avut totdeauna cuvinte de laudă despre magistrul său, așa cum dovedește și articolul D. A. D. Xenopol *și pepiniera de poeți din Iași*. (*O luptă literară*, vol. I. p. 44—49). Vorbește acolo despre *Istoria românilor* „în care era fără îndoială mult talent, multă judecată dreaptă, o formă măsurată și curgătoare. Iașul s-a simțit mîndru de apariția acestei cărți în adevăr moderne, care a străbătut repede, cu toate defectele, ce nu se puteau vedea atunci, în toată românimea“. Apoi vorbește de influența poetică de la revista *Arhiva* aflată sub direcția lui A. D. Xenopol : „D. Xenopol era sincer, călduros sincer, dar gustul literar îi lipsea cu totul. Și astfel noua literatură ieșeană se ridică abia pînă la mediocru“.

Relațiile se înrăutățesc în asemenea măsură încît, la 10 iunie 1903, A. D. Xenopol îi scrie lui N. Iorga : „Nu înțeleg purtarea d-tale față de mine. Ce ți-am făcut ca să te anini de mine în răspunsul d-tale lui Tanoviceanu, care nu mă privea întru nimic și cu care nu aveam nici în clin. nici în mîneacă ? Dacă doreai să-ți aduci hosanele, n-aveai decît să o faci, dar ce ți-am greșit eu ca să mă ataci iarăși ? Te rog să încetezi cu această purtare, pe care, singur, cred că vei califica-o precum merită și te mai rog să faci o rectificare la articolul d-tale. Dacă nu o vei face, o voi face-o eu așa poate cum nu-ți va plăcea. În sfîrșit, m-am săturat de purtarea unui om care, după ce uită tot ce-mi datorește, mai găsește și prilejul de a fi necuviincios. Al d-tale devotat, A. D. Xenopol.“

„La asemenea specimene epistolare, tot așa de puțin francate pe dinăuntru ca și pe din afară, un om onest și bine crescut are datoria de a răspunde trimițîndu-le îndărăt autorului lor. Ceea ce și fac. N. Iorga.“

Citva timp mai tîrziu, Xenopol îi scrie : „M-am mirat mult cînd am văzut că nici nu mă saluți la Academie. Neștiind ce-mi imputai, deoarece nu cetisem articolele din *Indépendance*, le-am cumpărat și am descoperit cauza amărăciunei dumitale ; că aș fi votat contra aceloră ce voiau să meargă alături cu mine. În contra d-tale nu am votat *nici-odată*, de la concursul de la Iași, unde mi-am pus toată pînța spre a te face să ieși cu minima diferență 0,02 în plus, care diferență ți-a procurat catedra și cariera, și pînă la sfîrșit nu am uitat de a te iubi și de a te stima precum o meriți. Poate faci aluzii la raportul lui Tocilescu asupra Chiliei, dar eu am refuzat să-l aprob înainte de a mă socoti și lucrul s-a pus la ordinea zilei cînd nu aveam ordinea la dispoziție, dar, fiindcă de mai înainte făcusem o zdravănă propagandă în favoarea d-tale, la d. Sturza, d. Kalinderu, d. Baby Krețulescu, Poni și nu-mi amintesc la care din colegii mei, sprijinindu-te și înălțînd lucrarea d-tale acolo unde merita să fie, ai văzut că *ai fost premiat, cu tot raportul*

lui Tocilescu. Nu ai mai avut deci nici un motiv de protestat. Știi bine că la locul vacant, unde alții împing neconținut pe Onciul, eu te propun pe d-ta, deși ești mai tânăr; dar *aux âmes bien nées...* Al d-tale, A. Xenopol.“

Abia la începutul anului 1909 relațiile încep din nou să fie cordiale: „Iubitul meu fost elev, Ai urmat un bun îndemn al sufletului d-tale când, la sărbarea Unirii din aula Universității din Iași, ai venit către mine spre a stinge, prin mișcarea d-tale, învrăjbirea ce ne despărțea.

Nu voi să cercetez trecutul și cauzele dezbinării, căci împăcarea a fost așa de plecată de la sine, încît dovedea că tot ce fusese între noi nu era firesc. Căci firesc este ca oamennii de știință să se stimeze și să se prețuiască unul pe altul, lucrînd fiecare în sfera ce i-a hotărît-o năzuințele lui intelectuale.

Cîmpul adevărului e atît de întins, încît, în desprinderea lui din noianul întinericului, nu este nevoie de luptă între oameni, ci de luptă contra naturei, sau contra tainelor trecutului și în țara noastră mai ales, unde oamenii de știință sînt așa de puțini, să se mai stînjenească și munca lor spre înălțarea neamului, prin rău nepotolit? A. Xenopol.“

La înmormîntarea lui A. D. Xenopol, Nicolae Iorga a vorbit în numele Academiei Române (textul în *Oameni cari au fost*, III, p. 32—34): „...A. D. Xenopol a făcut prin cunoștințele și aplecările sale de spirit, din *Istoria românilor*, pentru întîia oară un sistem“. (Vezi, de asemenea, A. D. Xenopol — *Rolul său din viața politică*, în *Oameni cari au fost*, III, p. 36—39.)

58. *Gheorghe Panu* (1848—1910), om politic, deputat, avocat, scriitor și ziarist, unul dintre membrii „Junimii“, pentru a cărei popularizare a făcut foarte mult, după ce părăsise societatea, în lucrarea *Amintiri de la Junimea din Iași* (vezi ultima ediție, cu Prefață și Tabel cronologic de Z. Ornea, vol. I—II, București, 1971). Gazetar aflat pe poziția unui democratism radical, s-a făcut cunoscut printr-o vehementă campanie antidinastică care i-a adus darea în judecată și

condamnarea (în 1887). S-a caracterizat printr-un consecvent democratism, vădit și în studiul *Cercetări asupra stărei țărănilor în veacurile trecute*, București, Institutul de Arte Grafice „Eminescu”, volumul I, partea I și partea II, numerotate în continuare și care alcătuiesc 632 de pagini. Afară de ziarul *Lupta*, 1886—1891, lui se datorează revista *Săptămîna*, înființată în 1901 și care a apărut pînă în 1910, redactată în întregime de director (sub frontispiciul revistei se menționa: „scrisă de Gh. Panu”). N. Iorga a debutat la *Lupta* publicînd aici în anul 1890 foiletoane critice, începînd de la 18 februarie, printre care și răsunătoarea apărare a lui Caragiale în polemica iscată de premiera *Năpastei*. (Vezi pentru aceasta *Pagini de tinerețe*, ed. cit. și bibliografia la vol. II, p. 515—521.)

59. Ioan Găvănescul (1859—1945), filozof, pedagog, profesor la Universitatea din Iași, timp de peste patruzeci de ani. A publicat studii de psihologie, etică, pedagogie. În anii 1903—1904 a avut loc o polemică între I. Găvănescul și N. Iorga. Opiniile sale politice și filozofice retrograde l-au dus în ultimii ani pe pozițiile mișcării legionare, fiind unul din teoreticienii fascismului.

60. După căderea ministerului Ion C. Brătianu, în urma unor violente agitații ce au culminat cu manifestații de stradă și au dus la arestarea unui număr de deputați, în 1898, la cirna țării a venit un guvern conservator junimist avînd în frunte pe *Theodor C. Rosetti* (1837—1923). Din acest guvern a făcut parte și Titu Maiorescu în calitate de ministru al Cultelor și cîteva luni ad-interim la Domenii. Cumnat al lui Cuza-vodă, Theodor Rosetti este unul din cei cinci membri fondatori ai „Junimii” (el a dat și numele acestei Societăți). A publicat mai ales studii de doctrină socială. Theodor Rosetti a avut un rol important în acordarea primei burse în străinătate lui N. Iorga (vezi volumul de față p. 182—183).

61. Paragraful este interesant pentru lecturile lui Iorga din literatura rusă. Numele scriitorilor ruși sînt invocate adesea și în *Pagini de critică din tinerețe* (vezi mai ales

articolele *De ce n-avem roman*, în *op. cit.*, vol. II, p. 25—28 ca și *Procesul mediului*, același volum, p. 59—62).

62. Sînt numiți esteticieni și filozofi cunoscuți care au influențat anii formației lui Nicolae Iorga. De remarcat spiritul critic cu care erau însoțite lecturile de tinerețe chiar și pe acest tărîm.

63. D. A. Theodoru (1866—1910), poet din cercul revistei *Contemporanul*. Colaborator la *Evenimentul literar* și apoi apropiat cercului de la *Viața românească*. A fost secretar general al Ministerului Cultelor și Instrucțiunii în vremea ministeriatelor Spiru Haret. (Vezi și *Oameni cari au fost*, I, p. 435.)

64. Se referă la *Pagini de critică din tinerețe*, Craiova, 1921. Cel numit poate fi D. Tomescu. Pentru întreaga sa activitate critică de început, vezi ed. cit., *Pagini de tinerețe*, în două volume, unde sînt publicate textele amintite aici ca și altele ce vor urma și unde se dau precizări bibliografice (vol. II, p. 515—521).

65. Grigore Cobălcescu (1831—1892), savant care a publicat studii de o mare însemnătate în domeniul geologiei și paleontologiei. N. Iorga se referă la lucrarea acestuia *Calcarul de la Răpidea* (1862).

66. H. Tiktin (1850—1936), lingvist de renume mondial. A publicat primul dicționar etimologic al limbii române.

67. Vezi volumul *Pagini de tinerețe*, ed. cit.

68. Un portret al lui Eduard Gruber, prieten al lui N. N. Beldiceanu, Artur Stavri, D. Anghel, St. O. Iosif, în D. Anghel-St. O. Iosif, *Portrete*, București. Corespondența trimisă de Eduard Gruber lui N. Iorga în perioada cînd acesta își trecea doctoratul, în Torouțiu, *Studii și documente literare*, vol. VII, p. 231—233 și notițele, p. 458—459.

69. Se referă la actorul *Alexandru Critico* (1895—1963), care a jucat în piesa lui Iorga, *Doamna lui Eremia*, pe scena Teatrului Național, rolul lui Alexandru.

70. Ioan N. Roman (1866—1931), poet din școala *Contemporanului*, autorul unui volum de versuri apărut în 1895. Vezi *Oameni cari au fost*, III, 355—356.

71. În legătură cu „dosarul *Năpastei*“, a se vedea pe larg polemica iscată în jurul ei, în Caragiale, *Opere*, I : *Teatru*, ediție critică de Al. Rosetti, Șerban Cioculescu, Liviu Călin, E.S.P.L.A., 1959, p. 658—730.

Textul articolului lui N. Iorga, în *Pagini de tinerețe*, ed. cit., vol. I, p. 217—222. N. Iorga afirmă : „Văz în *Năpasta* un studiu psihologic superior [...] tipurile lui sînt perfecte ca observare [...] Orice s-ar zice, adîncimea psihologică, ce caracterizează piesa lui Caragiale, o pune între cele mai bune dintre operele noastre dramatice și ar avea greutatea sa chiar aiurea unde s-a scris și s-a gîndit mai mult decît la noi“.

72. Petru Missir (1856—1929), om politic, profesor de drept la Universitățile din București și Iași, membru al cehnaclului junimist. Un portret în *Oameni cari au fost*, III, 291—292.

73. Prima ediție din *Poeziile* lui Eminescu, alese, așa cum spune N. Iorga, de Titu Maiorescu, a apărut în librării decembrie 1883 (datată 1884), cu o prefață de Titu Maiorescu și s-a retipărit în mai multe ediții. Volumul *Proză și versuri* de M. Eminescu, editat de V. G. Morțun, a apărut la Iași în anul 1890 (vezi Eminescu, *Opere*, ediție critică îngrijită de Perpessicius, București, 1939, *Introducere* — Tabloul edițiilor, p. XI—XX).

74. Eminescu a colaborat la *Curierul de Iași* în anii 1876—1877. Din octombrie 1877 intră în redacția ziarului *Timpul* de unde demisionează în februarie 1883.

75. N. Iorga se referă la momentul cunoscut în istoria țării noastre sub numele de „trădarea generoșilor“, adică al trecerii intelectualilor socialiști în rîndurile partidului național-liberal care a avut loc în anul 1899. Vezi pentru aceasta I. C. Atanasiu, *Mișcarea socialistă* (1881—1900), vol. I. București, capitolele XXI—XXIII. p. 303—359, în care, pe

lângă multe documente de epocă, autorul încearcă a explica și a justifica acest act. Cum se știe, mișcarea socialistă a continuat să ființeze și după momentul 1899. Fruntașii socialiști sincer atașați marxismului au continuat să militeze pentru idealurile lor, reorganizând în 1909 partidul socialist. Acesta s-a afirmat cu trecerea anilor din ce în ce mai viu în viața politică a României, influențând mulți intelectuali de prestigiu. Cu privire la reorganizarea mișcării muncitorești după „trădarea generoșilor“ a se vedea Const.-Titel Petrescu *Socialismul în România 1835—6 septembrie 1940* — capitolul III, 1900—1905, p. 155—163 unde se reproduce manifestul ședinței de reconstituire a Partidului Socialist care a avut loc la 20 februarie 1900, manifest semnat printre alții de I. C. Frimu, dr. P. Zosin, C. Z. Buzdugan, dr. C. Racovski etc. Organul socialist *Lumea nouă* și-a încetat apariția la 1 octombrie 1900. La 1 ianuarie 1902 apare *România muncitoare* subintitulat „organ de luptă și de educație socialistă“.

76. *Pompiliu Eliade* (1869—1914), profesor de limba și literatură franceză la Universitatea din București, critic literar și dramatic, doctor la Sorbona, cu o teză care a constituit una din primele lucrări de literatură comparată ale teoriei noastre literare. A definit un stil de conducere artistică în perioada când a fost director al Teatrului Național din București, 1908—1912. Sub directoratul lui s-au jucat piese străine de mare valoare și s-a votat legea de organizare a Teatrului Național, valabilă 17 ani, și căreia i s-a spus „Legea Pompiliu Eliade“. Polemica dintre Iorga și Pompiliu Eliade a fost extrem de acerbă la începutul secolului. (A se vedea în acest sens N. Iorga *O luptă literară*, vol. I—II, Ed Minerva, 1979.)

77. *Simion Mehedinți* (1869—1962), profesor la Universitatea din București, membru al Academiei Române, una dintre personalitățile proeminente ale culturii românești, om politic cu vederi conservatoare, Geograf de mare prestigiu, autor al unor lucrări fundamentale pe acest tărîm, printre care *Terra*. Din anul 1907 pînă în 1921 a condus revista *Con-*

vorbi literare. A publicat cărți de doctrină socială și politică, de asemenea, pagini literare sub pseudonimul „Soveja”.

78. *Grigore Tocilescu* (1850—1909), istoric, membru al Academiei Române, profesor de istorie antică, a studiat arheologia Dobrogei și cu precădere monumentul de la Adamclisi.

79. *Hristea Buicliu* (1857—1915), profesor la Facultatea de medicină din București. S-a ilustrat pe tărîmul medicinei interne și al neurologiei.

80. *Giovanni Verga* (1840—1922), scriitor italian considerat unul dintre reprezentanții tipici ai „verismului”. Iorga citează cîteva dintre romanele sale cele mai populare precum : *Tigrul regal* (1873), *Familia Molavoglia* (1881), *Mastro Don Gesualdo* (1888), *Soful Elenei* (1882).

81. *Giosue Carducci* (1835—1907), poet și prozator italian. Laureat al Premiului Nobel (1906). N. Iorga publică în 1893, în *Amintiri din Italia*, studiul *Giosuè Carducci* în care îl consideră „cel mai mare dintre scriitorii italieni în viață, începătorul unei mișcări poetice, care nu s-a întins mai departe decît hotarele țării sale, dar care a dat o viață nouă literaturii acesteia, cel mai mare poet care s-a manifestat în Europa după moartea lui Heine...” (Vezi articolul în *Pagini de tinerețe*, II, ed. cit., p. 287—310.)

82. *Bjørnstjerne Bjørnson* (1832—1910), prozator și dramaturg norvegian. Premiul Nobel (1903), unul dintre scriitorii naționali ai Norvegiei. Mai ales în prima parte a activității sale s-a aflat sub influența romantismului. La moartea lui, N. Iorga a scris un articol (vezi *Oameni cari au fost*, I, p. 388—389).

83. *Ion Bacalbașa* (1863—1918), ziarist și cronicar dramatic incisiv, dramaturg, autor al pieselor *De focul birului*, 1895, *De la oaste*, 1903 ; director al Teatrului Național din București între 1911 și 1912. vezi *Istoria Teatrului în România*, vol. II, p. 473—475

84. *Constantin Bacalbașa* (1856—1935), ziarist, autorul evocărilor *Bucureștii de altădată*, vol. I—IV, ediția a II-a,

București, 1935—1936, redactate sub forma unor efemeride. În ultimii ani ai vieții a trecut de la pozițiile socialiste, general-democratice, pe care le apăsese de-a lungul carierei sale la o atitudine deschis reacționară.

85. C. Ionescu-Gion (1857—1909), istoric, autor de teatru, membru în conducerea *Revistei noi*, autorul unei monumentale lucrări despre *Istoria Bucureștilor*, București, 1899.

86. Theodor Speranția (1857—1929) scriitor fecund, cunoscut prin prelucrările de literatură populară și prin anecdotele sale, multe de un îndoielnic gust artistic.

87. Iulia Hasdeu, fiica lui B. P. Hasdeu, născută în 1869. * încetează prematur din viață, la 17 septembrie 1888. Despre Iulia Hasdeu, N. Iorga a scris *O umbră a trecut* (Iulia Hasdeu), articol datat 21 octombrie 1938 (vezi *Oameni cari au fost*, IV, p. 275—276).

88. Studiul despre Vasile Alecsandri, care a încetat din viață la 22 august 1890, a apărut în trei numere din *Revista nouă* (vezi textul în *Pagini de tinerețe*, ed. cit., vol. I, p. 142—166). Despre ecoul acestui text, ca și despre relațiile lui N. Iorga cu Titu Maiorescu, vezi E. Lovinescu, *T. Maiorescu și posteritatea lui critică*, ed. cit., capitolul *Reacțiunea sămănătoristă*, în special, p. 179—194.

89. Este vorba de cele două volume intitulate *Schițe din literatura română*, Iași, 1893—1894. Un ecou în scrisoarea lui Pompiliu Eliade către N. Iorga : „Sînt încă supt impresia volumului dumitale ieșit la Șaraga, bine informat, bine gîndit, bine scris“. (Vezi scrisorile, în Torouțiu, *Studii și documente literare*, VIII, p. 231—232.)

90. Articolul cu titlul *Ion Gherea*, reprodus în *Pagini de tinerețe*, ed. cit., I, 231—236. Vezi în special paragraful al doilea unde se fac comparații între critica lui Gherea și Maiorescu. Iorga considera volumul întîi al *Studiilor critice* : „moment literar și un semn de progres, arătînd că pe zi ce merge critica noastră cîștigă în nepărtinire și seriozitate. Ele deschid un drum nou, inaugurînd critica științifică la noi“.

N. Iorga era considerat la începuturile activității sale unul din partizanii literari ai lui C. Dobrogeanu-Gherea : „Marți am ascultat la Junimea o dare de seamă despre Criticile lui Gherea, în care se zicea că calapodul după care Gherea face criticile nu este original al său, ci este luat din Taine și Brandes și utilizat într-un mod abil de Gherea care se ferește de a arăta izvorul de unde se inspiră când face criticile. Autorul dării de seamă a zis (oral nu în scris) că d-ta ai un entuziasm prea exagerat despre criticile lui Gherea și originalitatea lor.“ (Vezi scrisoarea lui Vasile Tassu către N. Iorga, în Torouțiu, *Studii și documente literare*, vol. VII, p. 270, scrisoare datată 22 mai 1890.) Iar într-o scrisoare din 1892, îi spune : „N-am idee dacă va ieși sau nu revista lui Gherea, dar dacă va ieși și vei scri într-însa și d-ta, eu cred că nu trebuie să părăsești cu totul *Revista nouă* și să treci cu arme și bagaje, precum spuneai, la revista lui Gherea.“ (Torouțiu, *op. cit.* p. 278).

91. *Dumitru Brătianu* (1818—1892) era considerat unul dintre reprezentanții stângii liberale. A făcut parte din coaliția de la Mazar-Pașa pentru doborîrea guvernului Lascăr Catargiu. A candidat la colegiul al II-lea în alegerile din 1875. Apoi a participat la mișcările politice împotriva fratelui său. „În anii din urmă ai guvernului Brătianu partidul conservator combătea acest guvern nu numai pentru că era adversar al principiilor conservatoare, dar totodată el declara că încetase de a mai reprezenta ideile liberale. În același timp noi proclamam de reprezentant al ideilor liberale pe Dumitru Brătianu...” „...Mai mult încă, am încheiat cu Dumitru Brătianu nu un cartel electoral, ci o legătură statornică și prin manifestul Opoziției unite, iscălit de Dimitrie Brătianu și M. Kogălniceanu în numele Partidului național liberal și de Lascăr Catargiu și Vernescu în numele Partidului liberal-conservator, ambele partide și-au recunoscut reciproc legitimitatea.“ (Vezi N. Filipescu, *Discursuri politice*, vol. II : 1901—1907, București, 1915, p. 314—315.) Dar Dumitru Brătianu nu ruptese cu adevărat legăturile cu fratele său. Mai

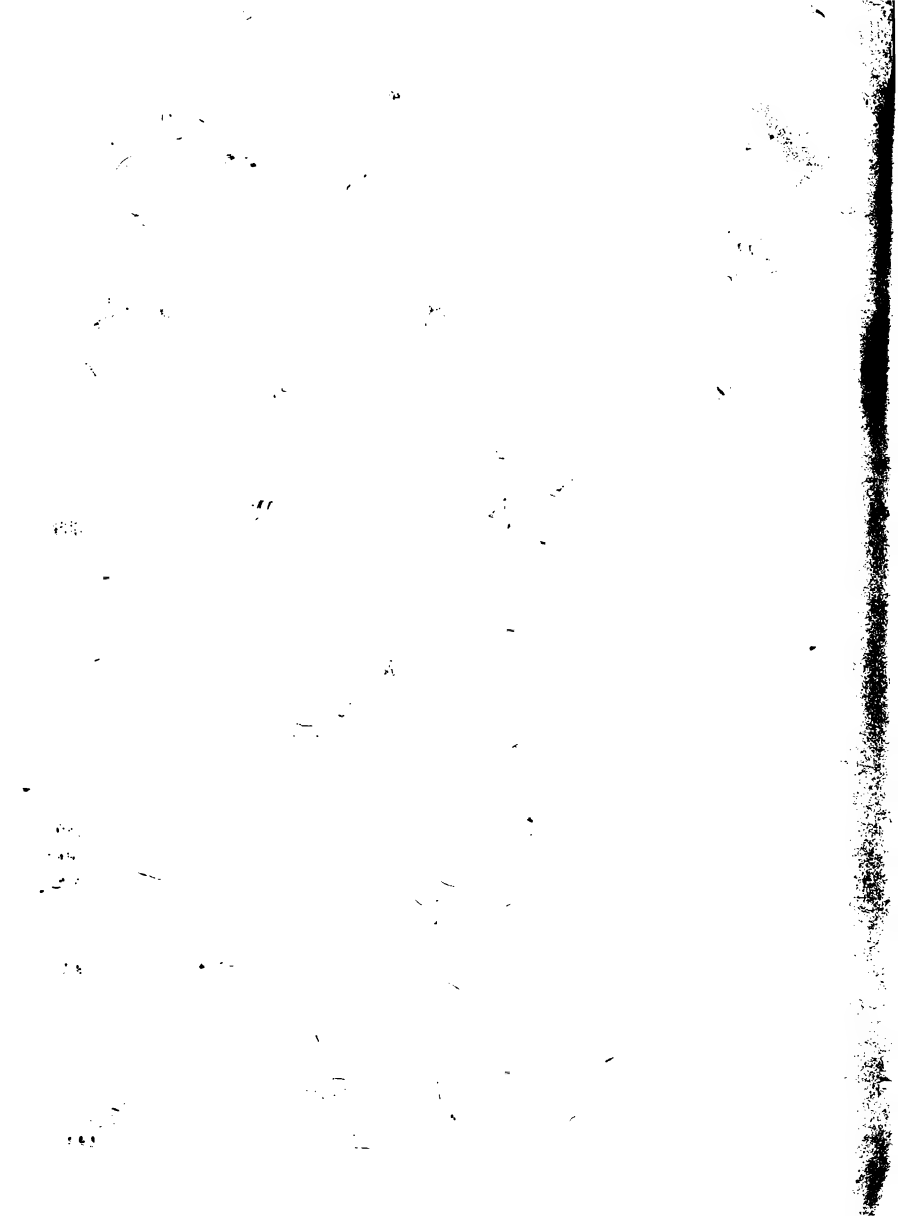
intii agent diplomatic la Constantinopol, în 1881 a fost președintele Consiliului de Miniștri și ministru de externe pentru un timp foarte scurt (10 aprilie — 9 iunie), dîndu-și demisia din pricina agitațiilor legate de „Chestiunea Dunării”, problemă politică delicată pe care nu o putea rezolva. Apoi a fost ales președintele Camerei.

După moartea fratelui său (4 mai 1891), la 21 mai 1891, D. Brătianu este ales președintele Partidului Național liberal.

D. Brătianu moare la 8 iunie 1892. Șefia partidului a fost luată de Dimitrie Sturdza.

92. Vezi textul poeziei *Pericles*, datată 15 nov. 1890, în *Pagini de tinerețe*, ed. cit., vol. II, p. 470—471. Poezia *În Tirol*, în aceeași ediție, p. 424—425.

93. *Literatură și știință*, revistă semestrială, sub direcția lui C. Dobrogeanu-Gherea, apărută în 1893—1894. Aici Gherea a publicat studiile : *Mișcarea literară și științifică*, *Artiștii cetățeni* etc.

CUPRINS

<i>Prefață</i>	V
<i>Notă</i>	XLIII
<i>Tabel cronologic</i>	XLV

PARTEA I. COPILĂRIE ȘI TINEREȚĂ

I. Orizonturi moștenite	3
II. Cea dintâi învățătură	12
III. Cel dintâi mediu : orașul	27
IV. Primii ani de școală	35
V. Atingerea cu viața din afară	49
VI. Liceul	62
VII. Adolescența	90
VIII. Idei și lecturi	130
IX. Universitatea de acasă	147
X. După licență	184
<i>Note</i>	199

Lector: NICOLAE TEICA
Tehnoredactor: ELENA CALUGARU

Bun de tipar 01.08.981. Coli ed. 14,79. Cost
tipar 9,5.

Comanda nr. 734
Combinatul Poligrafic „Casa Scintei”
Plăța Scintei nr. 1 — București,
Republica Socialistă România

Scanare și prelucrare digitală

de

Anonim

și

CAT Graur

Antwerpen

2025

